

R. P U L L A T

Tallinnast ja
tallinlastest

RAIMO PULLAT

TALLINNAST JA TALLINLASTEST
1871—1917

28957 III

RAIMO PULLAT

Tallinnast ja tallinlastest

NIHKED ELANIKKONNA
SOTSIAALSES KOOSSEISUS
1 8 7 1 — 1 9 1 7

2

87280

KIRJASTUS
„EESTI
RAAMAT“
TALLINN 1966

9(E)
P 83

Kaane ja ümbrispaberi kujundanud V. Asi

Fotod ENSV Riikliku Ajaloo Muuseumi ja E. Annuse fotokogudest

2

Tartu Riikliku Ülikooli

Raamatukogu

68678

Alati, kui jutt kaldub Tallinnale, kerkib meie silme ette müüritornide hall rivi, näeme punaste viilkatuste rägastikust esile tungivaid tornitippe ja kitsaste tänavate hämarust, meenuvad põlise Toompea paene järsak ja taamal sinav laht.

Kalevilinna kohta on olemas palju legende ja lugusid, on kirjutatud raamatuid, loodud laule ja vändatud filmegi. Tema müüride kivise, karmi ilu kõrval on aga kuidagi varju jäänud need, kes aastasadade vältel seda põhjamaist kaunitari rajasid ja ehtasid. Me oleme uskumatult vähe kirjutanud oma linna eelnenud põlvkondadest, nende elust ja saatusest, nende võitlusest ja võitudest. Järgnevatel lehekülgedel püütaksegi luua pilt mineviku Tallinnast ja tallinlastest.

Ühtlasi täname kõiki, kes selle raamatu valmimist hea nõu ja teoga toetasid.

LUGEJALE

Kui möödunud sajandi lõpukümnenditel või käesoleva sajandi algul mõni eesti nooruk esmakordselt kuskilt kaugemast maakolkast Tallinna saabus, et siin tööd ja leiba saada, võis linn talle esialgu hämmastava ja isegi paljutootava mulje jätta. Punaste katuste ja valgete korstnate rägastikust tõstis vana Oleviste kirik oma kõrget nooljat gooti tornikiivrit taeva poole, uhkelt vaatasid päikesekiirte säras Toompea majad ja tornid ning Tõnismäe ehitised, mis osalt puude rohelusse uppusid. Nendest madalamal paistis all-linna majade väli ja kaugemal Kadrioru ning üle selle nagu hõbedane raam valendav merelaht sadama ja laevadega.

Kuid see silmikõitev panoraam omandas hoopis mornima ja eemale-tõukavama ilme, kui Tallinna tulnud noor inimene tegi esimest tutvust siinse «kollase saatanaga», kui ta esimest korda seisis suitsevate korstnatega vabriku väravate taga. Juba esimesel tööpäeval selgus talle, et ka siin valitseb ebavõrdsus, et ka siin lahutab rikkaid ja vaeseid ületamatu vahesein.

Et paremini mõista järgnevaid lehekülgi, peatume esmalt raamatu eesmärkidel, kasutatud arhiivimaterjalidel ja kirjandusel.

Raamatu põhieesmärgiks on sotsiaalsete muutuste jälgimine, mis leidsid aset Tallinna elanikkonnas ligi poole sajandi vältel —

aastail 1871—1917. Elanikkonna ajaloo uurimisel on eriline tähtsus, see on ju inimeste, nende arengu ja saatuse ajalugu. Suurt tähelepanu on siinjuures pööratud kapitalismiperioodi materiaalsete hüvede tootjale — töölisklassile, kes on kapitalistliku tootmisprotsessi põhijõuks. Käsitlemist on leidnud ka kapitalistliku ühiskonna vastaspool — kodanlus ja väikekodanlikud keskkihid. Ainult selline vastandav ja võrdlev käsitlus annab tolaegsest linnaühiskonnast objektiivse ja tervikliku pildi. Pikemalt on peatunud eesti rahvusest kodanlusel, sest just tema oli 1917. aasta sotsialistlikus revolutsioonis töölisklassi peamine vastasjõud.

Miks on uurimisobjektiks valitud Tallinn ja mainitud periood?

Tallinn on olnud kogu teadaoleva mineviku jooksul Eesti ala tähtsaim majanduslik, poliitiline ja administratiivne keskus. Raamatu ajalised piirid määras aga asjaolu, et 70-ndate aastate algusest kuni 1917. aastani sai Tallinnast, nagu paljudest maailma teistest linnadest, linn tänapäeva mõttes, linn oma arenenud tööstuse, kaubanduse ja hoogsa ehitustegevusega. 1870. aastal rajatud Balti raudtee tõttu tugevnesid majanduslikud sidemed Tallinna ning Loode- ja Sise-Venemaa vahel, ja kapitalism hakkas siin hoogsamini arenema. Perioodi lõpp-punktiks on aga pöördelise tähtsusega 1917. aasta. Selle perioodi vältel kujunesid lõplikult välja hilisemad kodanliku Eesti elanikkonna sotsiaalsed põhijõud — proletariaat ja kodanlus. Just selle perioodi lõpuks, s. o. 1917. aastaks küpsesid sotsialistliku revolutsiooni eeldused.

Kapitalismiperioodi oktoobri-eelse ajajärgu linnaelanikkonna sotsiaalse koosseisu probleeme lahendades jõuame lähemale ka kogu Eesti ala selle perioodi rahvastiku sotsiaalse struktuuri ja tema dünaamika paremale mõistmisele. Tallinna elanikkonna sotsiaalse koosseisu tundmine soodustab kahtlemata ka majandusajaloolise kallakuga probleemide paremat ja põhjalikumat lahendamist. Samuti peaks see mõnevõrra abistama Tallinna linna ühiskonna pealisehituslikku laadi probleemide ja revolutsioonilise liikumise ajaloo läbitöötamist ja hindamist. Loodetavasti hõlbustab see ühtlasi Tallinna linna etnograafiaga tegelevate uurijate tööd ning on abiks kodu-uurijatele.

Ka Lääne-Saksamaal on ilmunud uurimusi, mis käsitlevad antud probleemi.¹ Neis väidetakse, et 1917. aastaks polnud tsaristlikul Venemaal veel töölisklassi olemas. Oli vaid näljas, sõjast tüdinud, organiseerimata, demoraliseerunud kaltsak-proletariaat, kes vaevalt oli

¹ R. Wittram, *Baltische Geschichte*, München, 1954, lk. 209, 215, 229 jj.; W. Freiherr von Ungern-Sternberg, *Geschichte der Baltischen Ritterschaften*, Limburg, 1960, lk. 73 jj.

millekski suuteline ja seetõttu kandis Oktoobrirevolutsioon mitteproletaarseid ja mittersotsialistlikku iseloomu.² Järgnevad leheküljed annavad tegeliku pildi Tallinna tööliklassi suurusest ja olemusest Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni eel.

Kuna Eesti elanikkonna ja ka Tallinna ajalugu kapitalismiperioodil on sootuks vähe uuritud, siis on antud teema puhul märksa suurema tähtsusega publitseeritud ja arhiiviallikad kui vastav ajalookirjandus. Publitseeritud allikatest peatume esmalt rahvaloenduste kokkuvõtetel. Kuni 1871. aastani puuduvad meil Tallinna ja teiste Põhja-Eesti linnade elanike arvu kohta täpsemad, nn. ühepäevaste rahvaloenduste tulemusena saadud andmed.

Vaatluse all oleva perioodi Tallinna elanikkonna uurija on juba tunduvalt paremas olukorras, sest tal on kasutada 1871., 1881. ja 1897. aasta rahvaloenduse publitseeritud kokkuvõtteid.

10. mail 1863. aastal pandi alus Eestimaa Kubermangu Statistika Komiteele. Juba samal asutamiskoosolekul otsustati hakata läbi viima rahvaloendusi. Kaks aastat hiljem kinnitas kuberner komitee sekretäriks Tallinna kubermangugümnaasiumi õpetaja Paul Jordani, kes on praktiliselt Eesti rahvastiku statistika rajaja ning 1871. ja 1881. aasta rahvaloenduse peainitsiaator ja läbiviija. Tema otsesel juhtimisel hakati rahvaloenduseks ette valmistuma. Sel otstarbel toimus 6. detsembril 1866. aastal Lagedi ja Rae mõisas prooviloendus. Seda korraldati 1871. aastal Kuusalu, Simuna, Peetri ja Pühalepa kihelkonnas ning Tallinnas, Haapsalus ja Paides.³ Ja sama aasta 16. novembril toimus Tallinnas esimene ühepäevane üldine rahvaloendus, mille andmed P. Jordan 1874. aastal publitseeris. Järgmine rahvaloendus, mis toimus kümme aastat hiljem, viidi läbi kõigis kolmes Balti kubermangus, seega siis ka Tallinnas. Sellele eelnes põhjalik arutus ja ettevalmistus ajakirjanduse veergudel. Ka selle loenduse materjalid publitseeris P. Jordan.

Esimene üldine rahvaloendus tsaristlikul Venemaal 1897. aastal haa-

² Boris Meissner, Sowjetrussland zwischen Revolution und Restauration, 1960; Hans von Rimscha, Probleme der russischen Revolution. «Neue Politische Literatur», 1961, H. 3, lk. 210 jj.

³ Ал. Харузин, Беглый взгляд на деятельность Эстляндского Статистического Комитета за 30 лет его существования (с 1863 по 1893 г.). Временник Эстляндской губернии, I кн., Ревель, 1894, lk. 1—12; Protocolle der Sitzungen des neuorganisierten Ehstländischen Statistischen Comité (Protocolle der 1—12 Sitzungen v. 10. Mai 1863 — 6. März 1869; Protocolle der 20—31 Sitzungen v. 16. März 1874 — 10. März 1884), Reval, 1863—1884; Wilhelm Stieda, Paul Jordan. Bulletin de L'institut International de Statistique, Tome VII — 2me livraison, lk. 1—3; E. Blenck, Paul von Jordan. Nekrologe (väljaande pealkiri teadmata), lk. 101—102.

ras ka Eesti territooriumi.⁴ Loenduse andmed on publitseeritud kubermangude kaupa.⁵

Ehkki nende rahvaloenduste läbiviijateks olid valitseva klassi esindajad ja ehkki neis otseselt ei kajastu elanikkonna sotsiaalne jaotus, on nende materjalid äärmiselt väärtuslikud ja käsitletava teema seisukohalt vajalikud.

1871. aasta loendus, vähemal määral ka 1881. aasta ülebaltimaaline loendus, on peale elanikkonna võtnud statistilise vaatluse alla ka kinnisvarad, elamud ja korterid. Seevastu 1897. aasta rahvaloendus neid küsimusi ei kajasta.

Käesoleva sajandi algul ei toimunud teatavasti ühtegi kohalikku ega üleriigilist rahvaloendust. Küll aga viis Tallinnas Linna Toitlustamise Büroo 1. oktoobril 1915. aastal läbi elanike loenduse majade kaupa, mis annab elanikkonna arvulise pildi eri linnajagude lõikes. Elanikkonna loomuliku ja mehaanilise liikumise seisukohalt on suur tähtsus Tallinna Linna Statistika Büroo väljaannetel «Статистические сведения по городу Ревелю за 1912—1917 гг.»⁶ Kuna Statistika Büroo loodi alles 1911. aastal, siis on raskusi elanikkonna arvu kindlaksmääramisel just ajavahemikul 1897—1911.

Olulist lisa eespool toodud allikatele annavad ka Eestimaa Kubermanguvalitsuse statistilised väljaanded «Обзор Эстляндской Губернии», mis ilmus 1882. aastast teatud lünkadega kuni 1914. aastani. Seal on andmeid elanike loomuliku liikumise, käsitöölise jm. kohta. Eespool toodud materjale täiendavad ka tsaaririigi statistika kesksorganite trükitud väljaanded.

Üksikküsimuste seisukohast pakuvad andmeid niisugused teosed nagu «Список фабрик и заводов Европейской России», mis ilmus 1903. aastal, «Список фабрик и заводов России» aastast 1910 ja «Taxation der Immobilien der Gouvernements- und Hafenstadt Reval».⁷

Kõigi nende allikate puuduseks on see, et nad on koostatud valitseva klassi esindajate huvides ning et enamikus neis leidub olulisi vigu ja vassimisi. Seetõttu tuleb neisse suhtuda kriitiliselt.

⁴ Loenduse pikaleveninud ettevalmistustest (mõte tekkis juba 1857. aastal) vt. lähemalt ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 1599, l. 29; TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 422.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. А. Н. Тройницкого, XLIX, Эстляндская губерния, СПб., 1905.

⁶ Статистические сведения по городу Ревелю за 1912—1917 гг., Ревель, 1912—1917; Linna Statistika Büroo kohta vt. TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 1576, l. 1 ja s.-ü. 1695, l. 76.

⁷ Taxation der Immobilien der Gouvernements- und Hafenstadt Reval, Reval, 1865.

Kõiki eespool mainitud väljaandeid aitavad täiendada ja täpsustada mitmesugused arhiivimaterjalid. Eelkõige tuleks siin nimetada Eesti NSV Tallinna Linna Arhiivi olulisemaid materjale. Ehkki Teise maailmasõja ajal osa arhiivist tules hävis ja osa Saksamaale veeti, leidub arhiivifondides käsitletava teema kohta väärtuslikku materjali.

Nii säilitatakse Tallinna Linna Valitsuse (1878—1917) fondis (nr. 195) hulgaliselt toimikuid kogu linna elu hõlmavate küsimuste kohta. Eriti väärtuslikud on aga need üksikud säilitusühikud, mis toovad valgust elanikkonna sotsiaalse koosseisu keerukatesse küsimustesse. Siit võib leida andmeid Tallinna kaupmeeste, käsitöölise ja töösturite kohta, samuti üksikuid viiteid tööliste arvu kohta. Suurel hulgal on siin ka linna tervishoidu ja sanitaarset olukorda puudutavaid materjale. On säilinud näiteks linna sanitaararstide aastaaruanded jm.

Tähtsuselt teise fondina tuleb arvesse Tallinna Linna Kassa fond (nr. 229), mis sisaldab materjale kinnisvaraomanike kohta.

Täiesti uut materjali urbaniseerumise ehk linnastumise seisukohast pakub Tartus asuva Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi Kroonupalati fond (nr. 178). See äärmiselt mahukas fond sisaldab väga väärtuslikku materjali, mis võib tuua uut valgust eesti ajaloo majandusliku arengu probleemidesse. Siin on väga mitmesugust ankeetmaterjali tööstus- ja kaubandusettevõtete kohta, maksuinspektorite aastaaruandeid jm. Kroonupalati fondist saab uusi üksikasjalisi andmeid maaelanikkonna Tallinna siirdumise kohta Eestimaa kubermangu kihelkondade, linnade ja üldisemalt ka tsaristliku Venemaa teiste kubermangude osas. Tallinna tööliklassi arengu jälgimiseks annavad põhimaterjali veel mitmedki arhiivifondid, kus on säilinud andmeid tööliste arvu kohta üksikute ettevõtete järgi.

Vähemal määral on kasutamist leidnud Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi, Tallinna Linna TSN TK Ehituse ja Arhitektuuri Osakonna tehnilise arhiivi, Leningradis asuva NSV Liidu Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja Moskvas asuva Sõjaajaloo Riikliku Keskarhiivi materjalid.

Mõnevõrra on andmeid hangitud rahvamälestustest, nn. ajaloolisest traditsioonist. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis säilitatakse käsikirjade osakonnas XX sajandi 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate aastate esimesel poolel Tartu ülikooli üliõpilaste poolt kogutud rahvamälestusi, kus mõningal määral leidub teateid ka Eesti maarahva Tallinna elama asumise kohta. Tallinna tööliklassi ajaloole annavad teatavat lisä endise aja-

kirjaniku ning kirjaniku Tõnis Braksi käsikirjalised mälestused «Tallinna tehastes a. 1912—1920».⁸

Lisaks juba olemasolevale ajaloolisele traditsioonile on kasutatud ka vanade tallinlaste mälestusi. Mõningaid huvitavaid andmeid on saadud veel tolle aja perioodikast.

Paljude materjalide kohta tuleb aga öelda, et need on sageli tendentslikud. Enamik statistilisi andmeid on lünklikud. Sageli on nende arvestusalused olnud erinevad. Ja nii tuligi suurt tööd teha just arhiivimaterjalide kallal. Sellele vaatamata ei saa esitatud statistilised andmed pretendeerida absoluutsele täpsusele, küll aga peaksid nad peegeldama õigesti nende arvude taga olevaid suhteid ja tendentse. Tallinna elanikkonna sotsiaalne koosseis tervikuna ei ole seni veel ühegi uurija poolt käsitlemist leidnud. Balti-saksa ajaloolastest on tolle perioodi Tallinna elanikkonna probleeme väga põgusalt puudutanud vaid A. V. Gernet.⁹

Kodanlikul perioodil on nende aastate Tallinna rahvastiku arengu üksikutel momentidel peatunud H. Kruus, R. Kenkmaa ja N. Köstner.¹⁰ Kõigis kodanliku perioodi väljaannetes piirduti peamiselt elanikkonna arvulise kasvu ja rahvusliku koostise analüüsiga, elanikkonna sotsiaalne struktuur tervikuna käsitlemist ei leidnud.

Ent huvi Eesti elanikkonna ajaloo vastu kasvas pidevalt. Juba eesti silmapaistev bolševik-revolutsionäär V. Kingissepp, kes oma 1920. aastal ilmunud teoses «Iseseisvuse ikke all» käsitles välismaise interventsiooni ja kodusõja ajajärku Eesti territooriumil aastail 1918—1920 ning sellest tulenenud majanduslikku katastroofi, peatus ka 1917. aasta Tallinna tööstusproletariaadi arvulisel suurusel ja koosseisul. Eesti elanikkonna sotsiaalsetest muutustest XIX saj. teisel poolel on lühidalt juttu Eesti NSV ajaloo teises köites. Tänapäeva Nõukogude Eesti ajaloolased on lähemalt uurinud just Eesti tööliklassi, peamiselt suurtööstuse tööliste ajalugu. Seda eelkõige mainitud üldkäsitluses ja O. Karma monograafias «Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis».¹¹

⁸ T. Braks, Tallinna tehastes a. 1912—1920 (Tallinn), 1958.

⁹ E. v. Nottbeck, W. Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, Erster Band, Reval, 1904, lk. 220.

¹⁰ H. Kruus, Linn ja küla Eestis, Tartu, 1920 ja sama autori artikkel «Opositsioon Tallinna linnavalitsuses 1877—1904». «Ajalooline Ajakiri», 1938, lk. 97—121; H. Peets, R. Kenkmaa, Tallinn. Ajalooline ja kunstiajalooline juht, Tallinnas, 1934, lk. 53, 58 jj.; R. Kenkmaa, Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72. Vana Tallinn, III kd., Tallinn, 1938, lk. 73—155; N. Köstner, Rahva arvu kasvamine Eestimaal. «Noor Eesti», V, Tartu, 1917, lk. 33—125.

¹¹ O. Karma, Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis, Tallinn, 1963.

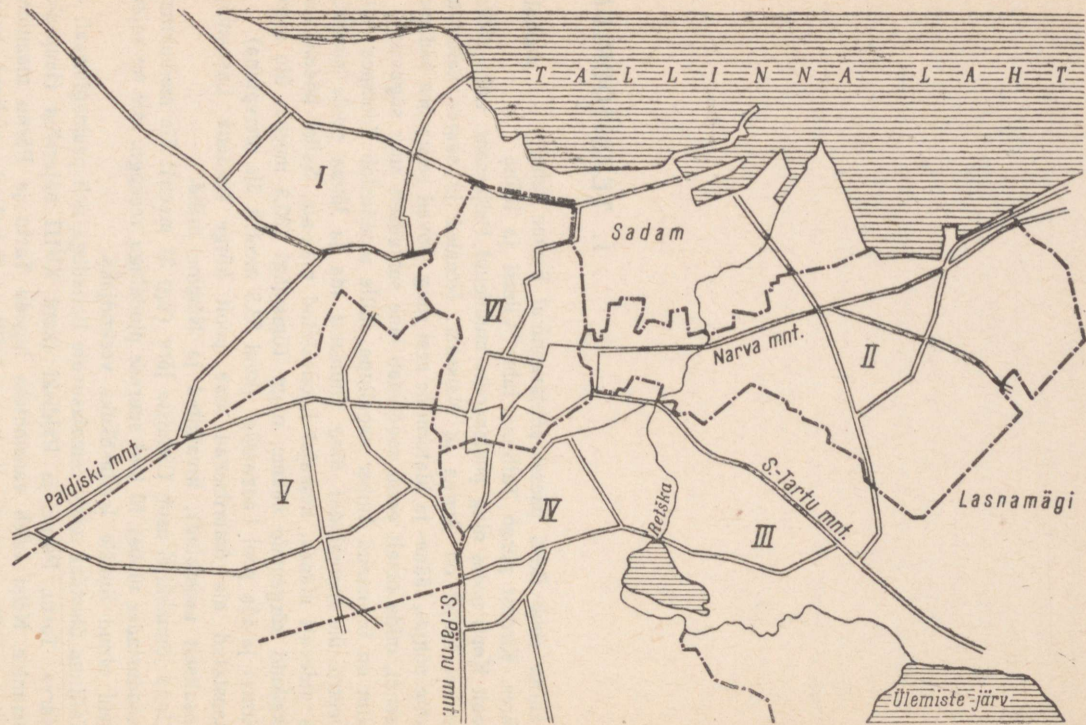
Käesoleva raamatu kirjutamisel on püütud silmas pidada V. I. Lenini teose «Kapitalismi arenemine Venemaal» põhiseisukohti. Just selle teose kaudu annab V. I. Lenin hindamatut eeskuju tsaristliku Venemaa elanikkonna, eriti tema kutsealase ja sotsiaalse koosseisu uurimisel. V. I. Lenin rõhutas, et kogu Venemaa rahvastiku tegevusalade statistika tuleb ära kasutada selle ligikaudseks kindlakstegemiseks, missugustesse peamistesse kategooriatesse jaguneb Venemaa elanikkond oma klassiseisundilt, s. o. oma seisundilt tootmise ühiskondlikus korras. Ta näitas ulatusliku statistilise materjali põhjal, missugused muutused toimusid Venemaa elanikkonnas reformijärgsel perioodil. V. I. Lenin jälgis eraldi tsaristliku Venemaa linnaelanikkonna formeerumist.

Antud töös on võimalikult ulatuslikumalt rakendatud ajaloolis-statistilist meetodit, mis osutus allikate analüüsimisel kõige sobivamaks.

1. TERRITOOORIUM

Tallinn asub Eesti paesel põhjarannikul Soome lahe ääres. Kirdest piirab Tallinna lahte Viimsi ja lääne poolt Kopli neem ning poolsaareks muudetud Paljassaar. Lahe põhjapoolsel küljel on Aegna ja Naissaar. Neemed ja saared kaitsevad lahte põhja-, lääne- ja idatormide eest ning loovad seega hea sadama-asendi, mida omalt poolt soodustab lahe suhteliselt suur sügavus. Linn on laienenud ümber vanalinna, mille moodustab Toompea (49,1 meetrit üle merepinna) ning viimasest ida ja lõuna poole suunduv ja pidevalt alanev, keskajal hoonestatud maa-ala. Sellel leidub vaid üksikuid kõrgemaid kühme, nagu Tõnismägi (30,3 meetrit üle merepinna) ja ida pool Lasnamägi (kuni 53,3 meetrit üle merepinna). Asustatud ala ümbritsevad maa poolt kõrge kaldana Lasnamägi (osaliselt asustatud), liivaluited ja Nõmme mäed. Linna lõunaküljel asub Ülemiste järv (ligi 37 meetrit üle merepinna), moodustades umbes 10 km² suuruse pindalaga veekogu, mis on sajandeid olnud linnale looduslikuks veendjaks. Tallinna ühendas teiste eemalasuvate linnadega neli peamagistraali — Narva, Tartu, Pärnu ja Paldiski (kuni XVIII sajandini Haapsalu) maantee. Neist tuleb vanemateks lugeda Tartu ja Pärnu maanteed. Alates 1870. aastast oli linnal Tallinn—Peterburi raudteed kaudu ühendus Loode- ja Sise-Venemaaga. Tallinnast suundusid raudtee-

Asukoht

Tallinna linna jaotus linnajagude järgi 1888. aastal.

liinid veel Tartu (1876. a.), Viljandi ja Pärnu (1900. a.), Paldiskisse (1870. a.) ning Haapsallu (1904. a.). Mere kaudu oli Tallinnal soodne ühendus ka välisriikidega.

Enne raudteeühenduse loomist oli siseveetee puudumine üheks suurimaks linna arengu piduriks. Peterburi sadama asutamise järele jäi Vene kaupade läbikäik Tallinna kaudu minimaalseks. Vene kaubanduse taaselustamine oli linna äinus väljapääs. Seda loodeti saavutada Tallinna ja Vene alade ühendusteede parandamisega. Seepärast esines Tallinn alates juba XVIII sajandist korduvalt ettepanekutega Peipsi—Tallinna veetee loomiseks. Ühe kava järgi pidi see suunduma piki Pedja jõge, teise kava järgi piki Põltsamaa jõge. Tallinnani pidi veetee jõudma kord Vääna, kord Pirita jõge mööda. Oli koguni kavatsus ehitada Ülemiste järvele suur sadam. Siseveetee puudumine oligi üheks oluliseks põhjuseks, miks Tallinn oma arengus Riist maha jäi, sest viimast läbib laevatatav Väina (Daugava, Zapadnaja Dvina) jõgi.

Mõistagi olid siseveetee rajamise kavad vaid ajaloolised kurioosumid, kuna tolleaegses ühiskonnas puudusid nii majanduslikud kui ka tehnilised vahendid nii ulatusliku ja kuluka programmi teostamiseks. Alles pärast raudteeühenduse loomist Loode- ja Sise-Venemaaga hakkas Tallinna soikunud majanduselu jõudsamalt arenema.

Kokku võttes oli Tallinna geograafiline asend üldiselt siiski soodne. Tal olid head ühendusteel naaberladega nii maitsi kui meretsi. Hea mereäärne asend ja Vene impeeriumi pealinna Peterburi lähedus (võrreldes Vene tagamaa linnadega) avaldasid positiivset mõju linna majanduselu ja elanikkonna arengule.

Tallinn jagunes esialgu Toompeaks ja all-linnaks, kus kummaski valitses eri administratsioon ja jurisdiktioon. Tõenäoliselt juba asehalduskorra ajal XVIII sajandi lõpus jaotati Tallinn administratiivselt seitsmeks kvartaliks. Kujunes neli eeslinna (alevit), kaks linnajagu ja Toompea oma eeslinna ehk aleviga.¹

Administratiivne jaotus

Võitluseks kasvava töölis- ja talurahvaliikumisega viidi 9. juunil 1888. aastal Baltimail läbi politseireform. Selle tulemusena jaotati linn kuueks politseijaoskonnaks, mis mõne väiksema muudatusega peaaegu vastasid endistele kvartalitele:² I ja II linnajaost loodi

¹ Vt. Harpes Repertorium, lk. 137 jj. A. v. Gerneti seisukoht (mida ka teised ajaloolased on levitanud), et Tallinna administratiivne jaotamine võeti esmakordselt ette alles 1819. aastal, ei näi paika pidavat.

² «Virulanen», 4. juulil 1888, lk. 3; Bericht über die Verwaltung der Stadt Reval für das Jahr 1888, Reval, 1889, lk. 7 jj.; Eesti NSV ajalugu, II kd., Tallinn, 1963, lk. 212 jj.

VI politseijaoskond, Toompeast ja selle eeslinnast V politseijaoskond ning I, II, III ja IV eeslinnast samanumbrilised politseijaoskonnad.

Linna kasvu tõttu ei osutunud ka see jaotus aja jooksul enam otsustavaks ja 11. aprillil 1912. aastal otsustas linnavolikogu selles mõningaid muudatusi ette võtta.³ Nii viidi Pelgulinn, mis kuulus varem I jaoskonda, kuid oli sellest raudteega eraldatud, üle V jaoskonda; Lasnamägi, mis oli seni jaotatud II ja III jaoskonna vahel, ühendati tervenisti III jaoskonnaga; Toompea eraldati V jaoskonnast ja ühendati VI jaoskonnaga (kesklinnaga). Linnajagudele anti peale numbrite ka nimed: I linnajagu sai nimeks Balti jaama tagune (Kalamaja), II — Narva, III — Tartu, IV — Pärnu, V — Paldiski ja VI — kesklinn. Kuberner kinnitas selle jaotuse alles 1. jaanuaril 1916. aastal, mil hakati seda ka ellu viima.⁴

Territooriumi suurus Linna territooriumi suuruseks kogu käsitletava perioodi vältel oli 5850 hektarit. Sellest piisas täielikult linna jõudsa arengu põhivajadusteks. Väljaspool Tallinna administratiivpiire tekkisid vaid puhkerajoonid, nagu näiteks Nõmme ja Pirita. 1913. aastal oli Nõmmel juba 6 kivi- ja 450 puumaja. Suvel elas seal 6000 ja talvel 1500 inimest. Pirital oli samal ajal 1 kivi- ja 16 puumaja ning 40 alalist elanikku.⁵

TABEL I

Tallinna linnajagude ligikaudne pindala 1915. aastal⁶

Linnajagu	Pindala hektarites	%
Balti jaama tagune (I)	970	16,6
Narva (II)	570	9,7
Tartu (III)	2100	35,9
Pärnu (IV)	1160	19,8
Paldiski (V)	930	15,9
Kesklinn (VI)	120	2,1
Kokku	5850	100,0

³ TLA, f. 195, nim. 4, s.-ü. 35, l. 200 jj.

⁴ Linnajagude piiride kirjeldus vt. Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1924, Tallinn, 1925, lk. 4 jj.

⁵ A. Richter, Baltische Verkehrs- u. Adressbücher, Bd. 3. Estland, Riga, 1913, lk. 162, 195.

⁶ Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, lk. 8 jj.; TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 1424, l. 25. I linnajao pindala on arvatud koos Paljassaare ja sadama territooriumiga. Tallinna Linna Täitevkomitee otsusega 16. V 1958 nr. 147 on Tallinna linna territooriumi suurus 14 423 ha.

Nagu tabelist nähtub, moodustas vana kesklinn üldterritooriumist võrdlemisi väikese osa (2,1%). Suurem osa linna pindalast (97,9%) kuulus eeslinnadele ehk alevitele. Kõige suurema pindalaga eeslinn oli kolmas, s. o. Tartu eeslinn (35,9%).

Kõige kõrgem oli see kesk- ehk vanalinnas, ligi viie- kümne aasta vältel ei toimunud sealses elanike kontsentratsioonis nimetamisväärsed muutusi. Seevastu eeslinnades kasvas elanikkonna tihedus väga kiiresti. Kõige rohkem oli seda märgata esimeses, viiendas ja kolmandas eeslinnas. Esimeses linnajaos suurenes elanikkonna tihedus eriti sajandivahetusel ja Esimese maailmasõja eel ning sõja ajal, sest siis kujunesid Balti jaama tagune ja Kopli ala Tallinna tähtsaimaks tööstusrajooniks, olles seda tänapäevani. Elanike tiheduse võimas kasv eeslinnades annab tunnistust kapitalismi kiirest arengust Tallinnas.

Kapitalismi arengust tingitud elanike arvu kasvuga käib endastmõistetavalt kaasas linna asustuse laienemine. Eeslinnad ületavad oma ulatuselt rohkem kui paarikümnekordselt keskaegse vanalinna ja kaotavad enamasti endise aguli ilme.

Kuna Tallinn kuulus kuni 11. jaanuarini 1858 tsaristliku Venemaa kindluste nimekirja,⁷ siis kaitse huvides kehtisid siin ehitustegevust kitsendavad seadused.

14. aprillil 1825 kinnitas kindralkuberner markii P. O. Paulucci uue ehitusmääruse, mis kitsendas rangelt ehitustegevust eeslinnades, olles seega tõsiseks takistuseks eeslinnade arengule ja linna kasvule. Kindlustusi ümbritsevad alad olid jaotatud nelja kindluse-eelsesse vööndisse (Festungs-Distanzen), kus oli täpselt määratletud, milliseid ehitisi võib ühes või teises piirkonnas rajada.⁸ Ehkki pärast Krimmi sõda kindlustused likvideeriti, sest need olid vanad ja iganenud ega vastanud enam kaitse ülesannetele, kehtisid paljud 1825. aasta ehitusmääruse sätted kogu käsitletava perioodi vältel, jättes paratamatult jälgi linnasiirdesse.

Kindlustuste lammutamine kestis kümmekond aastat. Väiksemad vallid tasandati, vallikraavid täideti, suuremad bastionid muudeti puies-

⁷ 11. jaanuaril 1858. aastal anti kindlustused linnale faktiliselt üle. Vastavale aktile kirjutasid alla Tallinna Insenerikomando ülem alampolkovnik Krausold ja vastuvõtja Eestimaa kubeneri eriülesandel kapten parun Stackelberg. Vt. ENSV RAKA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 938, l. 28 jj. 1864. aastal likvideeriti Komandantuur ja umbes samal ajal ka kindlustuste kõige merepoolsemad osad. Vt. ka R. Kenkmaa, G. Vilbaste, Tallinna bastionid ja haljasalad, Tallinn, 1965, lk. 49.

⁸ Bauordnung fuer die Stadt und deren Vorstaedte, Reval, 1825.

tikeks. Endiste kindlustuste küllaltki laiad alad moodustasid avara hoonestamata tühimiku tihedalt täisehitatud kivise kesklinna ja samuti tiheda, kuid madala puuhoonestikuga linnasiirde vahel.⁹ Nüüd lubati ka väljaspool linnamüüri asetsevais eeslinnades kõikjal püstitada kivimaju, mis seni kindlustuste vööndi läheduses oli strateegilistel kaalutlustel keelatud.

XIX sajandi 60-ndate aastate lõpuks asetseis vana all-linn ühes Toompeaga praeguses ulatuses ringmüüri sees. Kesklinna vanu ehitisi oli loomulikult praegusest tunduvalt rohkem, sest Teine maailmasõda jättis oma paratamatud jäljed ka Tallinna vanalinnale. Kesklinna tänavaid palistasid peamiselt vanad iseloomulikud kõrgeviilulised kivi- katustega ilmalikud hooned ja mõned kõrgete tornidega kirikuhood. Ka siis oli kaubanduskeskuseks vanalinn. Siin asusid kauplused, kontorid, kaubalaod, võõrastemajad jm. Tänavad olid kitsad, kõverad, õued väikesed, aedu peaaegu polnud. Kesklinnast suundusid maanteed välja tornidega kindlustatud väravate kaudu. Neist olid püsti jäänud ainult vähesed. Narva maantee lähtus Viru väravast, Pärnu maantee Karjaväravast, Kopli tee ja Paldiski (Haapsalu) maantee Nunnaväravast, Rannaväravast viis tee sadamasse ja Kalamaja linnas- sa, kuhu pääses ka Nunnavärava kaudu.

Väljastpoolt palistasid linnamüüri ning Toompea lõuna- ja lääne- külge võimsad bastionid. Nende ees kulges peaaegu pideva joonena vallikraav. See oli täidetud vaid Harju värava ja Karjavärava vahel (Jaani kiriku kohal) ning vähemas ulatuses Viru väravast põhja pool. Piki vallikraave olid istutatud puud. Puiesteed olid rajatud ka Rootsi kantsile, Harju mäele ning Jaani kiriku ja linnamüüri vahelisele alale. Suur ja Väike Rannavärava mägi ja Tornide väljak olid aga alles lagedad.

Väljaspool vallikraavide ja puiestike vööndit asusid madalad puu- hood. Kõige tihedam ja pidevam hoonestus oli kesklinnast lõuna ja kagu pool, eriti Pärnu ja Tartu maantee vahemikus. Omaette tihe- dasti hoonestatud pesad moodustasid Kalamaja, Nunnavärava tagune, Narva maantee äärne, Lobotka ja Juhkental.¹⁰ Praeguse Balti jaama kohal oli kuni Toompea jalamini lage karjamaa. Linnasiirde hoonestus ulatus piki Paldiski maanteed veidi üle praeguse raudteeülesõidukoha,

⁹ A. Tammekann, Tallinna välisilme areng. Neljas Eesti loodus- teadlaste päev 18. ja 19. märtsil 1940. a. Tartus. Ettekannete kokku- võtteid, lk. 11.

¹⁰ Lobotka — Tatari tänava ümbrus; Juhkental, kus praegu asub sõjaväehaigla, sai XVII sajandi keskel oma nime raamatukaup- mees Lorenz Jauch'i nimest (Jauchenthal). Vt. H. Peets, R. Kenk- ma, Tallinn. Ajalooline ja kunstiajalooline juht, lk. 121.

mööda A. Adamsoni (Falkpargi) ja Mitšurini (Vismari, Vaestekooli) tänavat peaaegu raudteeni. Mitšurini ja Endla tänava vahemik kuni Gagarini puiesteeni (Toompuiestee) oli lage niit üksikult seisva vaestekooli ja Luisenthali suvemõisaga (siit ka Luise tänava nime-
tus). Edasi kulges linnasiirde välispiir piki Komsomoli (Suur-Ameerika), Kiire tänava (Väike-Ameerika) ülemist osa, Pärnu maanteed, Lõuna, Tatari, Ravi (Liiva), V. Kingissepa (Liivalaia), Turu põik (Iisraeli) tänavat kuni Tartu maanteeni. Viimase ja Narva maantee vahel olid peamiselt juurvilja- ja puuviljaaiad, tihedam hoonestus koondus vaid Härjapea jõe äärde.¹¹ Piki Narva maanteed ulatus täisehitatud riba «retškani» (praeguse raadiotehnikatehase «Punane Ret» kohal). Lisaks sellele oli peaaegu üleni hoonestatud Narva maantee, Anveldi (Reimani) ja Tuukri (Hollandi) põiktänava vaheline ala. Kadrioruni linna täisehitatud maa-ala veel ei ulatunud ja keiserliku suvelossi päraldisena moodustas ta omaette suvitusasula, nn. Kadrioru slobodaa, väikeste, peamiselt ainult suviseks elamiseks mõeldud kergete ehitistega.¹²

Omaaegsest linnasiirdest tingituna kujunes ka raudtee ja jaamahoone asukoht. Tallinn—Peterburi raudtee ehitamisel (1870. aastal) juhiti raudtee suure kaarena ümber senise linnasiirde välisserva, jaam aga rajati Toompea jalamile vana kesklinna loodeküljel, kus oli kindlustuste vööndi välisservana hoonestamata hoitud ala. Nunnavärava ja Suure Rannavärava esise kaudu suundus raudtee sadamasse, eraldades niiviisi Kalamaja ja Nunnavärava taguse vanast kesklinnast. 70-ndate aastate majandusliku tõusu perioodil oli ka ehitustegevus võrdlemisi vilgas. Seetõttu tihenes neil aastail eeslinnade asustus paljudes piirkondades. Tekivad terved uued linnaosad. Rahvas ristis need väga omapäraste nimedega, nagu Kivivõllaste piirkond — praeguse Veerenni ja Tatari tänava lõpposa ääres (alates V. Kingissepa tänavast lõunas), Uusmaailm — Pärnu mnt., Kiire ja Luha tänava vahel, ning veidi hiljem Sibula küla — Lembitu ja Imanta tänava vahe koos Õuna tänavaga. Asustus tihenes veelgi Juhkentalis ja Kassisabas, mis laienes alates 1877. aastast lõuna suunas.¹³

Juba XIX sajandi 20-ndail aastail hakati lammutama keskaegseid väravaid, tuues need ohvriks üha suurenevale liiklusele. Möödunud sajandi lõpul murti linnamüür läbi veel praegusel Nooruse, Aida, Käsperti ja Väike-Karja tänaval.

¹¹ Härjapea jõgi — «retška».

¹² R. K e n k m a a, Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72. Vana Tallinn, III kd., lk. 78.

¹³ A. K i v i, Jooni Tallinna linnaehituse ajaloost (käsikiri, autori valduses), lk. 68 jj.

80-ndail aastail aeglustus koos majandusliku tegevuse üldise vaibumisega ka ehitustegevus.

90-ndate aastate keskel algas linnal uus hoogne arenemisperiood, mis tulenes sellest, et Tallinn oli jõudnud kapitalismi küpsemasse järku — imperialismi. Linna äärealadele rajati suuri tööstusettevõtteid. Esimeses linnajaos alustasid tööd «Volta», Balti Puuvillamanufaktuur ja Lausmanni masinavabrik, Lasnamäele rajati suur vagunitehas «Dvigatel». Väiksemaid tööstusettevõtteid kerkis siin ja seal kõigis eeslinnades. Oli alanud uus elav ehitusperiood, mis tekitas uusi hoonestuspiirkondi, nagu näiteks Pelgulinn, Poriküla, Sikupilli, Kitseküla, Kelmiküla, Lilleküla ning Gogoli (Raua), Tina ja Vase tänava ümbrus.¹⁴ Samuti laienesid endised hoonestatud osad Kalamajas, Lobotkas, Kassisabas. Neile XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse ehitistele tuleks samuti pöörata tähelepanu, et säilitada osa neist arhitektuurimälestistena järeltulevatele põlvedele.

Endiste ühekorruseliste, rohkete kõrvalhoonetega väikeste puuelamute asemele ehitati nüüd juba suuremaid, peamiselt kahekorruselisi puumaju. Neid ühetoonilisi hooneid võib praegugi täheldada Tallinna pildis.

Ehitustegevus hoogustus ja asustus laienes pidevalt Esimese maailmasõjani. Sõja eel rajati kolm suurt laevaehitustehast Koplis ja Kalamaja tagusel alal.¹⁵ Kopli muutus nüüd üheks linna tähtsamaks tööstuspiirkonnaks. Ka mujal laienes linnaasustus hoogsalt. Mõne aasta jooksul rajati Tartu maantee ümbruskonda uued avarad tänavad suurte majadega (näiteks Lauulupeo tänav). Ka siselinnas kerkis rohkesti uusi suuri hooneid.¹⁶ 1910. aastal valmis saksa teatrihoone ja 1913. aastal «Estonia» hoone.¹⁷

¹⁴ Sikupilli — Katusepapi, Kivimurru, Pallasti ja Majaka tänav Lasnamäel; Kitseküla — Pärnu mnt. osa üle raudtee, Tallinn-Väikse jaama piirkonnas, kuni Seebi tänavani; Kelmiküla — Gagariini puiestee, Paldiski maantee ja Tehnika tänava vahel; Lilleküla — Paldiski mnt. ja Endla tänava vaheline ala kuni raudteeni.

¹⁵ 1910. aastal oli Tallinna linna territooriumist hoonete ja hoovide all ligikaudu 21,8 protsenti; tänavate, platside, raudteede, parkide, puiesteede ja spordiplatside all 7,6 protsenti; põldude, karjamaade, metsade, rabade, liivaväljade, paemurdude all 65,3 protsenti ja veekogude all 5,3 protsenti. Vt. Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1927, Tallinn, 1927, lk. 3.

¹⁶ H. Prants, Tuhande aastane Tallinn, Tallinn, 1919, lk. 77 jj.

¹⁷ Käsitletava perioodi suurimaist all-linna ehitistest võiks märkida veel niisuguseid, nagu Tallinna Linna Vabatahtliku Tuletõrje Seltsi priitsimaja (1872—1873), Peeter I nimeline Reaalkool (1883), ringkonnakohtu hoone (nüüdne Eesti NSV Ülemkohtu hoone, 1895), Tallinna Klubi (Tallinna Peapostkontor, Karja tänavas, 1899), Turu Kaubamaja (1899), Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsgümnaasiumi

Asustuse hooga laienemise juures eeskätt just lääne ning lõuna suunas jäi linnasiirde vanem keskne osa unarusse. Seal ilutsesid ikka veel XIX sajandi keskelt pärit vanad viltuvajunud madalad puumajad.

2. ELANIKKOND

Kapitalismi arengust tingitud linnaelanikkonna kiire kasv XIX sajandi keskpaigast alates on ülemaailmne nähtus, mis omandas igal konkreetsel maal erivajundi.¹⁸

Linna kasv
maa arvel

Seni on Nõukogude Eesti ajalooteaduses võrdlemisi lünklikult valgustatud linnaelanikkonna urbaniseerumise (linnastumise) allikaid, põhjusi, kulgu ja tulemusi. Küll aga on ilmunud nõukogude demograafide sulest väärtuslikke uurimusi, kus on käsitlemist leidnud ka urbanisatsioon. Samuti tegelevad linnastumise probleemidega meie majandusgeograafid.

Aastakümneid tagasi kirjutatud H. Kruusi teos «Linn ja küla Eestis» oli esimeseks tõsisemaks katseks Eesti ajalooteaduses antud probleemi valgustada. Autorile omase eruditsiooni ja ladusa kirjutamisviisi tõttu on see raamat huviga loetav ka tänapäeval. Mõõdamines on urbanisatsiooni põhjusi ja kulgu Eestis puudutanud ka kodanlik poliitika- ja majandustegelane N. Kõstner oma teoses «Teoorjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal», mis ilmus 1927. aastal Tartus, ja pikemas artiklis «Rahva arvu kasvamine Eestimaal», mis ilmus 1915. aastal «Noor-Eesti» viiendas albumis.

Kerkib tahtmatult üles küsimus, miks pole nõukogude ajaloolased küllaldaselt uurinud neid inimsaatusi, neid ajaloolisi protsesse, mis on seotud linnastumisega Eestis. Eesti linnadesse rändas kahtlemata rohkem maaelanikke kui kuskile mujale. See oli kapitalismi «missiooni» üks väljendusi.

hoone (Merekool, 1915), Eestimaa Põllumajandusseltsi näituse hoone (1896), mis asus Nunnavärava ees praeguse Vaksali tänava ääres. Enne mahapõlemist käesoleva sajandi 20-ndail aastail asus selles hoones kino. Vt. Illustrierter Führer durch Reval und seine Umgebungen, Reval, 1911, lk. 106 jj.

¹⁸ Näiteks Soomes moodustas linnaelanike arv kogu elanikkonnast 1870. aastal 7,4 protsenti, 1880. aastal 8,4 protsenti, 1890. aastal 9,9 protsenti, 1900. aastal 12,6 protsenti, 1910. aastal 14,7 protsenti. Vt. H. Waris, Yleinen Väestökehitys 1800 luvun puolivälin jälkeen. Suomen Kulttuurihistoria, Jyväskylä-Helsinki, 1936, lk. 15; Suomen Virallinen Tilasto, II. Katsaus Suomen taloudelisen tilaan, 8. Viisivuotiskausi 1896—1900, Helsinki, 1904, lk. 15.

Uurides kapitalismi arengut Venemaal, kirjutas V. I. Lenin: «Vaadeldava protsessi ilmekaimaks avalduseks on linnade kasv.»¹⁹ Ta näitas, et linnaelanike protsent kasvab pidevalt, s. o. suureneb elanikkonna siirdumine põllumajandusest kaubandusse ja tööstusesse. Nii kasvas Venemaa Euroopa-osa linnade elanikkond kaks korda kiiremini kui muu elanikkond: 1863.—1897. aastal oli kogu rahvaarv suurenenud 53,3 protsendi võrra, maaelanikkond 48,5, linnaelanikkond aga 97,0 protsendi võrra.²⁰

Kui jälgida linnaelanikkonna kasvu edasi kuni Esimese maailmasõjani välja, siis selgub, et kasvutempo suurenes veelgi. 34 aasta jooksul (1863—1897) suurenes Venemaa Euroopa-osa linnaelanikkond 6 miljoni inimese võrra. Järgmise 18 aasta (1897—1914), seega peaaegu poole lühema perioodi jooksul, suurenes Venemaa Euroopa-osa linna-rahvastik 6,5 miljoni võrra.²¹

Eestil nagu teistelgi Baltimaadel oli eriline koht tsaristliku Venemaa koosseisus, sest Eestil (eriti Tallinnal) olid head ühendusteel lähemal ja ka kaugemal asuvate aladega. See aga soodustas ja kiirendas siin kapitalismi arengut.

Eestis kasvas elanike arv 723 000-lt 1863. aastal 985 850-le 1897. aastal. Seega 34 aasta jooksul rohkem kui 36 protsendi võrra. Linna-rahvastik kasvas tunduvalt kiiremini kui maarahvastik, tõustes samal ajavahemikul 64 000-lt 189 582-le, seega ligi kolmekordseks. Vastavalt sellele suurenes linnaelanike osatähtsus Eesti elanikkonnas samal ajavahemikul 8,8 protsendilt 19,2 protsendile.²² Vene impeeriumis tervikuna oli see näitaja 1897. aastal vaid 13 protsenti.²³ See fakt näitab veel kord kujukalt, et Eesti oli tsaristliku Venemaa koosseisus üks kapitalistlikult enamarenenud piirkondi. 1914. aastaks ulatus linna-rahvastiku osatähtsus Eesti alal 22 protsendile, kogu Venemaal aga vaid 15 protsendile.²⁴ Kuna käesoleva sajandi algul kasvasid paljud linnad üle oma administratiivsete piiride, on need arvud tegelikult veelgi suuremad. Ja seda eriti 1914. aastal.

¹⁹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 467 jj.

²⁰ Sealsamas.

²¹ А. Г. Рашин, Население России за 100 лет, Москва, 1956, lk. 87.

²² Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 121.

²³ T. Rea, Eesti linnade funktsionaalsed tüübid XX saj. alguses. «TRÜ Toimetised», v. 88. Geograafia-alaseid töid, I, Tartu, 1960, lk. 45.

²⁴ Lätis oli linnaelanikkonna protsent kogu rahvastikust 1863. aastal 14,8, 1897. aastal 28,4 ja 1914. aastal 40,3. Vt. История Латвийской ССР, Рига, 1954, lk. 75 ja 394. Poolas oli nagu Lätiski linnaelanike protsent kogu rahvastikust Eestiga võrreldes kõrgem: 1865. aastal 26,5, 1872. aastal 16,3 ja 1897. aastal 21,7 protsenti. Vt. R. Kolod-

Tallinna elanikkond kasvas möödunud sajandi teisel poolel märksa kiiremini kui sajandi esimesel poolel.²⁵ Sellele aitas kaasa raudteeühenduse loomine Sise-Venemaaga. Eriti kiire oli Tallinna elanikkonna kasv 1871.—1881. aastal, mil aasta keskmine iive oli 5,7 protsenti. Sajandi kaheksakümendail aastail aga juurdekasvu tempo aeglustus (aastail 1881—1897 oli keskmine iive vaid 1,8 protsenti). Imperialismiperioodil kasvutempo jällegi kiirenes, jõudes 1914. aasta 1. jaanuariks kõrgpunkti, mil eelmise aasta keskmine iive oli 12,9 protsenti. 1916. aasta tõusu võib olulisel määral seletada ka sõjapõgenike valgumisega siia.²⁶

Kapitalismi arengu hoogustudes nii Eesti põllumajanduses kui tööstuses astus ka Tallinn möödunud sajandi 60—70-ndail aastail tööstusliku kapitalismi perioodi, mis oligi Tallinna elanikkonna kiire juurdekasvu peapõhjuseks. Kahtlemata oli elanikkonna kasvu seisukohast oluline tähtsus asjaolul, et Eesti ala kuulus alates XVIII sajandi algusest Vene impeeriumi koosseisu.

Ajaloolased ja majandusgeograafid on seisukohal, et aastail 1871—1881 oli Tallinna elanikkonna kiire arvulise kasvu põhjuseks kaubanduse areng. Pärast ajutist langust algas kasv uue hooga jälle

z i e j c z y k, Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 roku. «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej», Rocznik IX, 1961, nr. 2, lk. 238—241. Tsaar Aleksander II 1. juuni 1869. aasta ukaasiga jäeti Poolas 452 linnast 338 linnaõigustest ilma ja muudeti asulateks. Sellega seletub ka linnaelanikkonna protsendi ebavaline langus XIX sajandi teisel poolel. Vt. lähemalt R. K o l o d z i e j c z y k, Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim. «Kwartalnik Historyczny», Rocznik LXVIII, 1961, nr. 1, lk. 191—200.

²⁵ Vt. teiste linnade elanike arvu kohta: P. J o r d a n, Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November, 1871, Reval, 1874, lk. 35; H. K r u u s, Linn ja küla Eestis, lk. 19; Zählungs-Ergebnisse in den russischen Ostseeprovinzen. Deutsche Rundschau f. Geographie u. Statistik, IV, Wien, Pest, Leipzig, 1882, lk. 333; Очерки истории Ленинграда, т. II, Москва-Ленинград, 1957, lk. 173 ja т. III, Москва-Ленинград, 1956, lk. 105; История Латвийской ССР, lk. 75; П. С е м е н о в, Географическо-статистический словарь Российской империи, том IV, СПб., 1873, lk. 295 ja 450; Helsingin kaupungin historia, IV osa, Jälkimäinen nide, Helsingissä, 1956, lk. 11; E. J u t i k k a l a, Turun kaupungin historia 1856—1917, Ensimmäinen nide, Turku, 1957, lk. 14; H. W a r i s, Kaupungit ja muut asustuskeskukset. «Suomen Kulttuurihistoria», 1936, Jyväskylä-Helsinki, lk. 231; G. A h l b e r g, Stockholms befolkningsutveckling efter 1850, Stockholm (1958), lk. 15 jj.

²⁶ H. Prants väidab oma teoses «Tuhande aastane Tallinn» ekslikult, et Esimese maailmasõja aastail «hakkas Tallinna rahvaarv tõusu asemel järjekindlalt alanema». Vt. lk. 78.

90-ndate aastate teisel poolel, mil Tallinn jõudis oma arengus kapitalismi viimsesse staadiumi, imperialismiperioodi. Kuid seekord toimus kasv juba peamiselt tööstuse arengu baasil. Eri peatüki Tallinna elanikkonna arengus moodustavad maailmasõja eelsed ja sõjaaegsed aastad, mil elanikkonna juurdekasv oli erakordselt kiire. Sel ajal hakati Tallinnas rajama suuri laevaehitustehaseid, kuhu vajati rohkesti töölisi. 1912. aastaks jõudis Tallinn nn. suurlinnade hulka: ta elanikkonna arv ületas saja tuhande piiri. Tallinna rahvastiku kasv oli nii hämmastamapanevalt kiire, et ajakirjanduses ilmus isegi skeptilisi teateid, nagu oleks Tallinna Aadresslaud elanikkonna arvestuses suuri vigu teinud. Nii kõrge elanikkonna juurdekasvu tempo olevat võimatu.²⁷ Aadresslaua andmed olid siiski üldjoontes õiged. Maailmasõja aastail tuli Tallinna rohkesti sõjapõgenikke. Vaadeldava perioodi lõpuks oli aadresslaua andmeil Tallinnas juba 159 193 elanikku. Seega oli elanike arv Tallinnas suurenenud ajavahemikus 1871—1917 130 031 inimese võrra ehk umbes viiekordseks. Seoses Saksa okupatsioonivägede saabumisega 1918. aasta algul vähenes Tallinna elanikkond ja alles kodanliku perioodi lõpuks saavutas ligilähedalt 1917. aasta taseme.

TABEL 2

Loomulik juurdekasv Tallinnas 1000 elaniku kohta ajavahemikus 1871—1917

Aasta	Elanike arv	Suremus *	Sündimus	Iive
1871	29 162	26,2	31,6	5,4
1881	45 880	29,5	33,8	4,3
1897	58 810	22,0	28,7	6,7
1910	91 538	20,5	25,8	5,3
1911	96 219	21,1	25,2	4,1
1912	104 452	17,3	25,6	8,3
1913	116 132	18,9	24,8	5,9
1914	131 125	19,0	24,7	5,7
1915	133 850	16,4	23,7	7,3
1916	149 071	19,3	22,6	3,3
1917	159 193	13,8	17,6	3,8

* Kubermangu aruannetes on surnute arv suurem kui Linna Statistika Büroo andmeil, sest viimane arvas surnute kogu arvust maha need haiglas surnud, kes olid sinna toodud maalt.

²⁷ «Рижский вестник», 3 августа 1912 г., lk. 2.

Tallinna linna elanikkonna loomulikku juurdekasvu aitab iseloomustada tabel nr. 2, kus on ära toodud vastavad näitajad tuhande elaniku kohta aastail 1871—1917.²⁸

Elanikkonna
loomulik
liikumine

Tabelist nähtub, et Tallinnas (nagu Balti kubermangudes üldse) oli sündimus suhteliselt madalam kui teistes Venemaa kubermangudes ja linnades.²⁹ Kuigi elanikkonna suremus pidevalt langes, oli see siiski niivõrd suur, et loomulik iive ei saanud elanikkonna arvu kasvule märkimisväärset mõju avaldada.³⁰

Tallinna eri linnajagudes oli surmajuhtumite arv erinev.

Kodanluse peamises asukohas VI linnajaos (südalinn) oli suremus tunduvalt madalam kui eeslinnade tööliskvartalites.³¹ Südalinnast peaaegu kolm korda rohkem suri inimesi Tartu (III) ja Pärnu (I) maantee rajoonis. Need olid tihedasti asustatud tööliskvartalid, kus olid kõige halvemad sanitaartingimused. Nende linnajagude tervishoiuolusid halvendas siit läbi voolav Tallinna elanikkonna nuhtlus «retška».

III ja IV linnajaost mõnevõrra madalam suremus oli I linnajaos. Edasi järgnes V ja siis II linnajagu. II linnajao (Narva maantee ümbrus) suhteliselt madalamat suremust võib seletada sellega, et see linnajagu haaras enda alla roheltse uppuva Kadrioru, kus elas suhteliselt palju jõukamate kihtide esindajaid.

²⁸ Tallinna Statistiline Aastaraamat 1924; Статистические сведения по Ревелю за 1912—1917 гг.; Обзор Эстляндской губернии за 1881, 1897, 1910, 1911, 1912 и 1913 год; Статистический ежегодник России 1910—1914 гг., СПб., 1911—1915; P. Jordan, Beiträge zur Geographie und Statistik der Gouvernements Ehistland, Reval, 1889; I. Ni el ä n d e r, Beiträge zur Bevölkerungstatistik Estlands. Baltische Monatschrift, XXXIV Bd., Reval, 1888, lk. 223—264; RAKAL, f. 1284, nim. 67, s.-ü. 354; nim. 223, s.-ü. 44; nim. 3, s.-ü. 438; nim. 194, s.-ü. 55, 62, 103, 90, 98, 31, 112, 60; TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 1857, l. 144 jj.

²⁹ А. Г. Ра шин, Население России за 100 лет, Москва, 1956, lk. 232—257. Vt. ka «Правительственный вестник», 21 мая 1891 г., lk. 3 ja Россия в мировой войне 1914—1918 года (в цифрах), Москва, 1925, lk. 5.

³⁰ 1909. aastal oli Peterburis 1000 elaniku kohta 24,7, Moskvas 29,6, Varssavis 20,3, Riias 19,3 surmajuhtumit. Vt. TLA, f. 195, nim. 1, s.-ü. 1695, l. 84. Ajavahemikus 1861—1913 oli Venemaa Euroopa-osas 50 kubermangus 1000 elaniku kohta sündimus 48,9 ja suremus 34,0 — seega loomulik juurdekasv 14,9. Vt. А. Г. Ра шин, Население России за 100 лет, lk. 153.

³¹ Р. Н. Пу л л а т, Санитарно-эпидемиологическое состояние Таллина в период Первой мировой войны. Материалы V конференции по истории науки в Прибалтике, Тарту, 1964, lk. 139—140.

Aastail 1871—1917 suurenes Tallinna elanikkond 130 031 inimese võrra, sellest moodustas loomulik juurdekasv ainult 18 920 inimest.

Loomuliku juurdekasvu väikest osatähtsust Tallinna elanike arvu suurenemises näitab kujukalt järgnev tabel.

TABEL 3

Loomuliku iibe ja sisserännu osatähtsus Tallinna elanikkonna suurenemisel ajavahemikus 1871—1917

Aastad	Tallinna elanikkonna tegelik juurdekasv	Loomulik iibe		Sisseränne	
		arv	%	arv	%
1871—1881	16 718	2101	12,5	14 617	87,5
1910—1914	39 587	3294	8,3	36 293	91,7
1915—1917	25 343	2145	8,5	23 198	91,5

Järelikult tuleb elanikkonna kasvu mõjuvamaid allikaid otsida kusa-gilt mujalt.

Urbaniseerumisprotsess See protsess on niisama vana kui linnadki. Kapitalistlik urbanisatsioon, mis on lahutamatu seotud nii agraar- kui ka linnade ajaloo-ga, on aga eelnevate formatsioonide aegsest urbaniseerumisest palju võimsam ja massilisem. Kapitalism lõi paratamatult rahvastiku liikuvuse, «mida endised ühiskondliku majanduse süsteemid ei vajanud ja mis oli nende ajal vähegi suuremas ulatuses võimatu».³² Kapitalistlik linnastumine oli oma ulatuselt, tempolt ja ilmelt igal üksikul maal ja selle maa üksikutes piirkondades loomulikult erinev. Käsitletava perioodi suurim rahvaliikumine — kapitalistlik urbanisatsioon — on ühtlasi inimsaatuste ajalugu, see on raskesse olukorda sattunud talurahva võitlus oma olemasolu eest.

Elanike siirdumine põllumajandusest linnadesse on oma olemuselt progressiivne nähtus. «See tõstab elanikkonna kirjaoskust ja tema teadlikkust, istutab temasse kultuurseid harjumusi ja tarbeid.»³³ «Ilma rahvastiku liikuvuse tekkimiseta ei saa olla ka tema arenemist, ja oleks naiivsus arvata, et mingi külakool võiks anda seda, mida annab inimestele iseseisev tutvumine mitmesuguste suhete ja kordadega nii lõunas kui põhjas, nii põllumajanduses kui tööstuses, nii pealinnas kui maakol-gastes.»³⁴

³² V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 503.

³³ Sealsamas, lk. 483.

³⁴ Sealsamas, lk. 203.

Urbaniseerumisprotsessi tähtsusest kõneleb kas või seegi, et just selle tulemusena kujunes välja proletariaat ja tema vastasjõud — rahvuslik linnakodanlus.

Nõukogude eesti ajaloolastest on elanikkonna maalt linna siirdumist seni analüüsinud ainult A. Vassar.³⁵ Tema töö see osa, kus ta peatub urbanisatsioonil, on aga rohkem teoreetilist laadi, sest linnastumine ei ole selle teose peateemaks. Kapitalistlikul urbanisatsioonil aastail 1871—1917 on tagasivaatavalt peatunud majandusgeograaf T. Rea.³⁶

Seni on linnastumisprotsessi uurimisel piiratud peamiselt 1897. aasta rahvaloenduse kokkuvõtetega, arhiivmaterjale ning muid statistilisi trükiseid pole aga vajalikult kasutatud. Need seni kasutamata materjalid aitavad selgitada urbaniseerumise tempot ja allikaid Eestimaa osas eri kihelkondade, mujal aga kubermangude kaupa. Olgugi et Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi Kroonupalati fondis (nr. 178) leidub andmeid ainult maksualuste isikute Tallinna elamaasumise kohta, on nende materjalide alusel võimalik siiski otsustada ka linnasiirdumise tempo ja lähtekohtade üle. Ühtlasi saab nende materjalide alusel kindlaks teha, missugusest Eestimaa kihelkonnast asus ühel või teisel aastal rohkem ja missugusest vähem inimesi Tallinna elama.

Paljud kodanlikud teadlased, nagu näiteks saksa sotsioloog A. Weber, on püüdnud linna rändamise määravate, s. o. majanduslike tegurite osa teisejärguliste põhjuste arvel vähendada. Nii rõhutab A. Weber eriti sääraseid linna võluseid, nagu head ajaviitekohad, mugavused, paremad haridusvõimalused jne.³⁷ Oma kodukohta külas ei jäeta siiski linnaelu mugavuste pärast maha. Seda tehakse häda sunnil, kui külas ei leidu enam elatise saamise võimalust. Linna asumine on talupojale ränk samm, mis astutakse harilikult pärast pikka kaalumist.

Kapitalistlik linnastumine oleneb peamiselt majanduslikest tingimustest: 1) tõukejõust, mille loob kapitalismi areng ja talurahva kihistumine maal ning 2) tõmbejõust, mida avaldab tööstuse, transpordi ja kaubanduse areng linnades. Mõlemad need tegurid on lahutamatud ja võrdselt olulised. Ühe või teise tähtsus võib ainult erinevail ajalõikudel mõnevõrra suureneda või väheneda.

³⁵ A. Vassar, Tööliikumise esimesed sammud Eestis, Tallinn, 1954.

³⁶ T. Rea, Linnade rahvaarvu muutumisest kodanlikus Eestis. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1958, Tallinn, 1959, lk. 230—236.

³⁷ A. Вебер, Рост городов в 19-м столетии, С.-Петербург, 1903, lk. 210 jj.

Vastavalt sellele, kuidas kapitalistlik tootmine põllumajanduses areneb, «väheneb nõudmine põllutööliste absoluutselt; ta väheneb koos sel alal funktsioneeriva kapitali akumulatsiooniga, kusjuures tööliste väljatõrjumisega ei kaasne, nagu mittepõllumajanduslikus tööstuses, nende hoogsam ligitõmbamine».³⁸ Seepärast oli osa proletaarlasi alalises maatöölises mittepõllumajanduslikuks tööliseks ülemineku olukorras.

Maaelanike pidev vool linna ja tööstusesse eeldab juba külas pideva varjatud ülerahvastuse olemasolu, «mille suurus saab nähtavaks alles siis, kui äravoolukanalid muutuvad erakordselt laiaks».³⁹ Varjatud ülerahvastus andis Eestis teravalt tunda juba XIX sajandi keskel, kuid äravoolukanalid avanesid alles 60-ndail aastail.

Talurahva liikuvus suurenes eriti XIX sajandi 60-ndail aastail. Endise feodaalse külaühiskonna lagunemine, massiline üleminek raharendile olid need tegurid, mis sundisid välja rändama. Paljudel käisid majanduslikud raskused üle jõu, nad jäid alla ja pidid endale teist elukohta otsima. Just sellest ajast on pärit suurem osa väljarändamisi Krimmi ja Samaarasse. Sel ajal hoogustub ka Eesti linnade kasv, mis kestab edasi järgnevatel aastakümneil. Kehvikud ja maata inimesed olid sunnitud oma tööjõudu müüma nii lähemas kui kaugemas ümbruses, siirdudes teistesse maakondadesse, kubermangudesse ja linnadesse.

Virumaalt pärit rahvalaulus «Sulase põli» öeldakse veendumusega:

«Ei talumatsi teenida
ei ole miski mõnu,
tee tööd kui vana hobune
ja pealegi saad sõnu.»

Laul lõpeb sõnadega:

«Ma võtsin oma kodinad
ja sõitsin ära linna,
et enam talu sulaseks
ma iial taha minna.»⁴⁰

Kuid raske majanduslik olukord ja üldine viletsus sundisid välja rändama mitte ainult teenijaid ja vabadikke, vaid ka taluperemehi.⁴¹

³⁸ K. M a r x, Kapital, I kd., lk. 558.

³⁹ Sealsamas.

⁴⁰ ERA, I. 3, 701/2.

⁴¹ H. A s p e l, Ajalooline traditsioon Haljala kihelkonnast. 1930. a. KM KO, f. 199, M 57, l. 42.

Üheaegselt väiketöötajate massilise laostamisega lõi kapitalism ka nõudmise palgatööliste järele. Proletariaadi ridadesse tõugatavate talupoegade arvu suurenemine ning kasvav nõudmine palgatööliste järele nii maal kui linnas on ühe ja sama nähtuse kaks külge.

Väiketööstus ja manufaktuur ei hävitanud tootja paiksust ja kinnisust. Mehhaniseeritud suurtööstus seevastu lõi paratamatult rahvastiku liikuvuse. «Nõudmine tööliste järele üldiselt võttes kasvab, kord tõi õitsenguperioodidel, kord langedes kriisiperioodidel, nii et tööliste siirdumine ühest ettevõttest teise, riigi ühest otsast teise saab paratamatuks.»⁴² Maata inimesed ja külakehvikud olid areneva kapitalistliku tööstuse jaoks tööjõu reservarmees.

Maa depopulatsiooni soodustas ka 1863. aasta passiseadus.⁴³ Samuti aitas põllumajandusliku rahvastiku Tallinna siirdumisele kaasa liiklusolude paranemine Eesti alal, eriti raudteevõrgu tekkimine ja laiendumine XIX sajandi teisel poolel.⁴⁴

Eelkõige peab märkima, et meil puuduvad kogu käsitletava ajajärgu kohta arhiivimaterjalid, mis valgustaksid Tallinna elanikkonna kujunemist täies ulatuses, annaksid täpsed andmed iga linna siirduja ja sealt lahkuja kohta. Seda kurtis L. N. Malinovski oma doktoridissertatsioonis juba XIX sajandi 90-ndate aastate algul. Ta kirjutas, et Tallinnas ei peeta emigratsiooni ja immigratsiooni kohta arvestust, mistõttu olevat võimatu selle suurust määrata.⁴⁵ Tol ajal oleks see Malinovskil arvatavasti siiski võimalik olnud, sest siis oli veel olemas Tallinna politseivalitsemise arhiiv, mis aga 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni tules hävis. Seepärast on käesolevas töös kasutatud Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi Kroonupalati fondi (nr. 178) materjale, mis näitavad, kui palju tuli 70—80-ndail aastail Tallinna linna maksukogukonda inimesi juurde.⁴⁶ Teatavasti jäid käsitletavatel perioodidel paljud Tallinna elanikud arvele oma endisesse sünni- või elukohta. Seepärast ei haara Tallinna (1785—1919) ja Toompea maksukogukond (1811—

Linnastumise tempo

⁴² V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 459 jj.

⁴³ Passiseadus 9. juulist 1863. a. Vt. Полное собрание законов, т. XXXVIII, № 39 849.

⁴⁴ H. Kruus, Linn ja küla, lk. 23. Näiteks Helsingi—Hämeenlinna—Tampere raudtee soodustas Helsingi, Hämeenlinna ja Tampere elanike arvu tõusu. Vt. K. Enkola, Kulturgeographische Betrachtungen über die Bevölkerungsentwicklung Südwestfinnlands in den Jahren 1840—1940, Turku, 1953, lk. 59.

⁴⁵ Л. Н. М а л и н о в с к и й, К изучению в медико-топографическом отношении г. Ревеля, Ревель, 1891, lk. 71.

⁴⁶ Tallinna maksukogukonna kohta vt. TLA, f. 168, nim. 1 (Ajalooline õiend) ja f. 169, nim. 1 (Ajalooline õiend).

1889) kogu tegelikku elanikkonda, vaid ainult osa sellest. Näiteks 1871. aastal kuulus 58 protsenti Tallinna maksualustest kodanikest teistesse kogukondadesse linnas ja maal, 1881. aastal aga 48 protsenti.⁴⁷ Ühtlasi tuleb märkida, et need inimesed, kes astusid Tallinna maksukogukonna liikmeiks, olid otsustanud juba jäädavalt siia elama asuda. Maksukogukonnas olid arvel ainult täiskasvanud inimesed (19—61 aastani), kes omasid linnas kinnisvara või töötasid iseseisval kutsealal. Linna asujate põhihulga moodustasidki inimesed 20 kuni 40 eluaasta vahel. Järelikult õigustab see fakt samuti eespool nimetatud materjalide kasutamist (vt. lisa 2).

1863. aasta passiseadus soodustas Tallinna elamaasumist. Kui 1857. aastal tuli Tallinna maksukogukonda juurde 76 inimest, siis 1864. aastal 107 inimest. Nagu eespool nägime, oli Tallinna elanikkonna aastane keskmine iive eriti kõrge (5,7%) 70-ndail aastail, sest 1870. aastal alanud majanduslik tõus meelitas elanikke massiliselt Tallinna. Ka lisa 2 toodud tabeli andmed kinnitavad seda. 1870. aastal võeti Tallinna maksukogukonda vastu tervelt 263 inimest.⁴⁸ Aastail 1871—1874 tuli Tallinna maksukogukonda tunduvalt rohkem liikmeid juurde kui 1885. ja sellele järgnenud kolmel aastal. See on täiesti loomulik, sest 80-ndate aastate algul saabus sügav kriis. Siis olid tööolud Tallinnas äärmiselt halvad ja seetõttu polnud mõtet siia elama asuda. Ajaleht «Virulane» kirjutas tol ajal: «Kurval meelel käivad töö tahtjad ühest kohast teise, paluvad, küsivad — peavad aga sagedaste seda asjata tegema.»⁴⁹ Järgnevail aastail ilmub ajalehe veergudel pidevalt artikleid tööliste väljapääsmatust olukorrast. Nii loeme 1885. aasta «Virulasest»: «Raske lugu aga on Tallinnal küll ja kaebe-

⁴⁷ P. Jordan, Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November 1871, lk. 67.

⁴⁸ Baltimaades oli linna maksukogukonda astumisel tõsiseks takistuseks 25. juuli 1858. a. senati ukaasiga linnadele antud õigus nõuda uutelt linna maksukogukonda astujatelt maksude, esmajoones pearaha tasumise kindlustamiseks kautsjoni, mille suurus ei tohtinud ületada 30 rbl. 1863. aastal kaotati pearaha ning selle asemele tuli kinnisvaramaks. Kuna küsimuse õiguslikku alust selgitav ukaas anti alles hulga aastate pärast (23. jaanuaril 1869), jätkasid linnade magistraadid ja nende maksuvalitsused endiselt mitmesugustel ettekäanel neile nii kasuliku kautsjoni nõudmist. Ühtlasi ei piirdunud nad lubatud ülemmäära — 30 rublaga, vaid suurendasid seda summat suvaliselt. Kõige suuremad kautsjonimäärad olid Tallinnas, kus nõuti kautsjoni mitte ainult meestelt, nagu mujal, vaid ka naistelt, ja seda ei makstud enne tagasi, kui isik linna kogukonnast lahkus(!). Vt. R. Kenkmaa, Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72. Vana Tallinn, III kd., lk. 100.

⁴⁹ «Virulane», 10. juunil 1883, lk. 1.

Harju tänav XX sajandi algul.

Suur-Karja ja Müürivahe tänava nurk.

Suur Rannavärv ja Oleviste kirik.

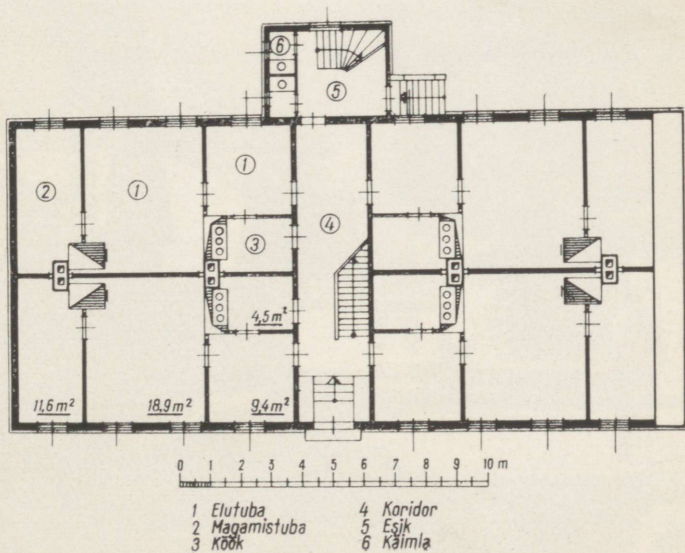
Näituse väljak (Tornide väljak) XX sajandi algul.

Elamu Raa (Gogoli) tänavas.

Elamu plaan.

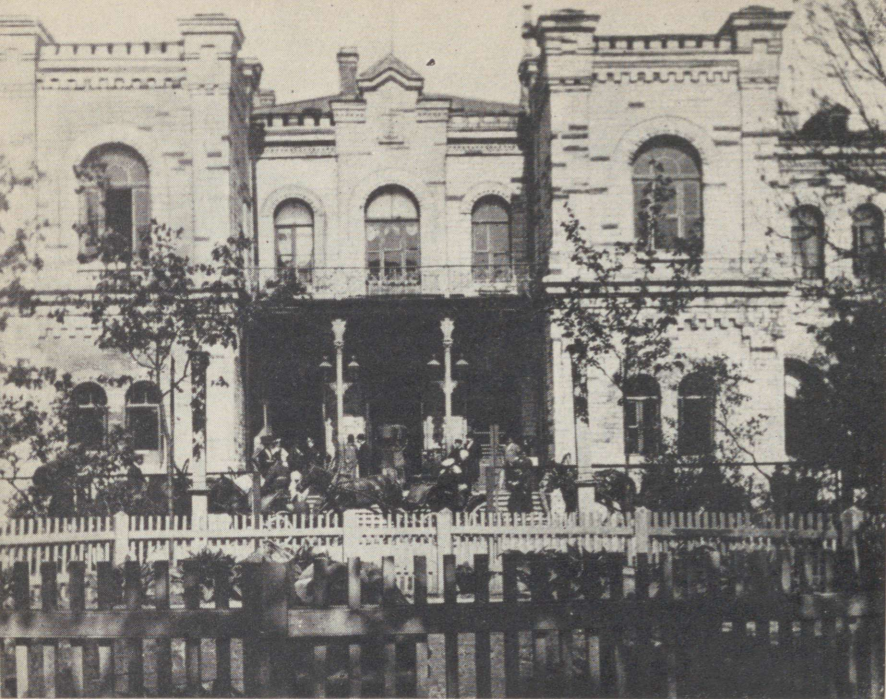
Rong Lilleküla kohal.

Härjapea jõgi.

Raekoja väljak, vaade Mündi tänavale XX sajandi algul.

Balti jaam.

Töötajad kaupluse ees Liivalaia (V. Kingissepa) tänavas.

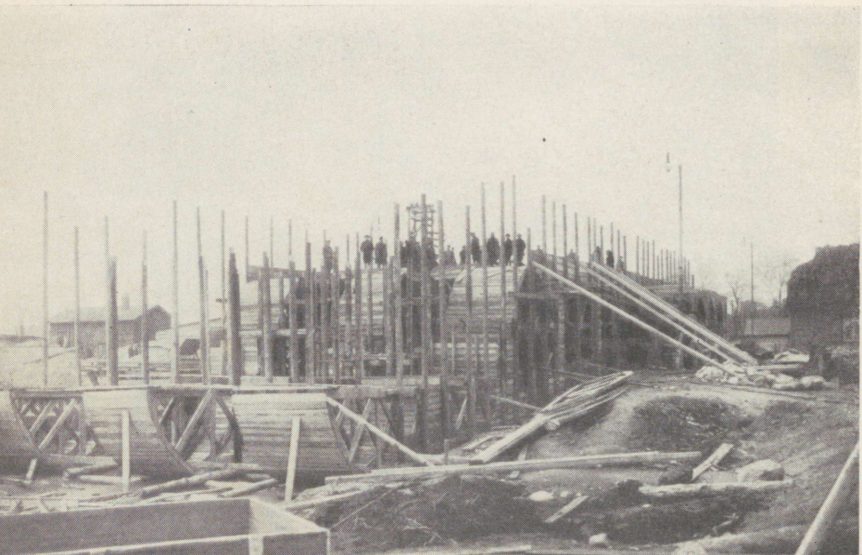

Lutheri vabriku töölised 1908. aastal.

Balti Puuvillamanufaktuur.

Laevatehaste ehitamine Koplis.

heali kuuldakse igalt poolt, sest kui tööd ega tegevust ei ole, siis [p]ole ka elutarviduste saamist. Kuntorid, kes enne sadade kaupa töörahvast tarvitasid, ajavad nüüd aga väheste inimestega läbi.»⁵⁰

Et 80-ndail aastail elanike juurdevool Tallinna peaaegu lakkas, seda kinnitavad ka 1889. aasta Tallinna politseioenduse andmed. 1889. aastal olevat Tallinnas olnud 52 921 elanikku.⁵¹ Ehkki see arv pole päris täpne, näitab ta meile siiski, et 1881. aastaga võrreldes suurenes Tallinna elanikkond sootuks vähem kui eelmisel aastakümnel. Aastail 1871—1881 oli Tallinna elanikkonna juurdekasv 16 726 inimest, aastail 1881—1889 aga ainult 7041 inimest. Ilmselt oli immigratsioon peaaegu lakanud ja elanikkond kasvas peamiselt sünni arvel.

Kui vaadelda Tallinna maksukogukonna täienemist soo järgi, siis selgub, et kuni 80-ndate aastateni olid suures ülekaalus mehed, 80-ndail aastail langes Tallinna maksukogukonda vastuvõetud meeste arv tunduvalt (vt. lisa 2) ja suurenes naiste osatähtsus, kuigi ka nende arv langes. Ilmselt siirduti nüüd linna juba rohkem perekonniti, samuti tulid Tallinna tööd otsima ka üksikud vallalised naised.

Ehkki meil puuduvad Tallinna urbaniseerumisprotsessist mõõdnud sajandi lõppkümnendi kohta andmed, võime oletada, et seoses 90-ndate aastate teisel poolel alanud tööstusliku tõusuga elanike vool siia taas suurenes.⁵² Ka käesoleva sajandi esimese kümne aasta kohta võib vaid arvata, et elanike vool Tallinna sõltus siinsest majanduslikust konjunktuurist, eelkõige töövõimalustest tehastes ja vabrikutes.

Täpsemad andmed Tallinna elanikkonna mehaanilise liikumise kohta on meil kasutada alates 1912. aastast kuni 1917. aastani. Siis ilmusid Tallinna Linna Statistika Büroo väljaanded, kus on ära toodud ka Tallinna Aadresslaua andmed elanikkonna liikuvuse kohta. Kahjuks on seal elanikkonna eri seisuste osas ainult kahe aasta andmed (1912—1913).

⁵⁰ «Virulane», 5. märtsil 1885, lk. 1.

⁵¹ Л. М. Малиновский, tsit. teos, lk. 71.

⁵² 90-ndate aastate lõpul kergendas tunduvalt maaelanike linna asumist 1897. aasta 7. aprilli passiseadus, mille järgi kõigile Vene alamaile väljaantavad isikut tõendavad dokumendid vabastati koormavast maksust, mis oli esialgselt sisse seatud juba 15. detsembrist 1763. Säilis ainult 15 kopika suurune maks passiraamatu eest. Vt. Полное собрание законов, т. XVII, № 13 932.

Tallinna elanike mehaaniline liikumine aastail 1912—1917*

Aas- tad	Juurdetulijad		Lahkujad		Tuli juurde rohkem kui lahkus		
	mehi	naisi	mehi	naisi	mehi	naisi	kokku
1912	57 143	45 114	50 424	40 258	6 719	4 856	11 575
1913	79 764	49 176	68 416	45 621	11 348	3 555	14 903
1914	98 172	59 451	99 203	55 712	1 031	3 739	2 708
1915	90 734	66 627	85 018	57 243	5 716	9 384	15 100
1916	—	—	—	—	5 742	4 426	10 168
1917	—	—	—	—	2 915	7 168	10 083

* Статистические сведения по гор. Ревелю за 1912—1917 гг.; Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1924.

Tabelis nr. 4 toodud aadresslaua andmeist ilmneb, et elanikkonna liikuvus Tallinnas oli Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal erakordselt suur; iga aasta saabus linna kümneid tuhandeid inimesi ja ka Tallinnast lahkujate arv ulatus kümnetesse tuhandetesse. Neil aastail ehitati siin suuri laevaehitustehaseid ja ajakohast kindlust, kus oli võimalik paljudel tööd leida (töötamine seal vabastas ka sõjaväest).⁵³ Seetõttu asus Tallinna elama tunduvalt rohkem inimesi, kui siit lahkus. Saabujate ülekaal oli kõige suurem 1915. aastal. Selle aasta suvel tungisid Saksa väed Baltimaadele, jõudes juba Riia alla. Saksa vägede pealetungi tõttu suurenes sõjapõgenike näol ka Tallinna saabujate arv.

Kui vaadata elanikkonna liikuvust eri aastaegade läbilõikes, siis ilmneb, et linna saabus kõige rohkem inimesi sügiskuudel — septembris, oktoobris ja novembris, mil põllutöödega põhiliselt lõpule jõuti. Tallinnast lahkumine suurenes aga kevadel, alates aprillist, ning oli kõige intensiivsem suvel ja sügisel, mil maal vajati rohkem töökäsi.

1914. aastast hakkas mobilisatsioonide tõttu meeste juurdevool Tallinna vaibuma, nende osatähtsus linna elanikkonnas vähenes, naiste osatähtsus aga suurenes.

Nagu me juba eespool märkisime, on Tallinna elanikkonna kontsentreerumist 1912. ja 1913. aastal võimalik jälgida eri seisuste kaupa. Ilmneb, et ka neil aastail, nagu käsitletaval perioodil üldse, moodustasid enamiku linna saabujaist talupojad. Nii tuli 1912. aastal

⁵³ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 1695, l. 7.

Tallinna 75 986 talupoega ja lahkus 66 152, seega tuli maalt linna 9834 inimest rohkem kui linnast lahkus. Kuna immigratsioon ületas antud aastal emigratsiooni 11 575 inimese võrra, siis moodustasid maalt saabujad, s. o. talupojad (9834 inimest) sellest üldarvust 85 protsenti (1913. aastal 87,1 protsenti). Ülejäänud sootuks väikese osa moodustasid aadlikud, riigiametnikud, aukodanikud, kaupmehed, linnaködanikud ja välismaalased.

Üheks immigratsiooni ehk sisserände seaduseks on, et lähemalt saabub linna rohkem elanikke kui kaugelt.

Sisserände lähtekohad

See kehtib täiel määral ka möödunud sajandi 70—

80-ndail aastail Tallinna kohta. Kõige rohkem Tallinna ümberasuajaid oli linna lähimast ümbrusest — Harjumaalt. Järgnesid Lääne-, Järva- ja Virumaa. Maakondadest oli seetõttu loomulik juurdekasv kõige suurem Virumaal ja kõige väiksem Harjumaal, kuna seal oli Tallinna «magnet» kõige tugevam, ja nagu me teame, tõmbas see «magnet» ligi just eelkõige noori, elujõulisi, abiellumisealisi inimesi. Harjumaal kasvas arvatavasti just seepärast elanike arv väga aeglaselt. Aastail 1873—1879 oli aasta keskmine loomulik iive Virumaal 1468 ja Harjumaal 846 inimest.⁵⁴ Et Harjumaalt oli Tallinna siirdumine kõige elavam, sellest annab tunnistust ka käesoleva sajandi kolmekümnendail aastail Tartu ülikooli üliõpilaste poolt kogutud ajalooline traditsioon.

Nii loeme Jüri kihelkonna kohta: «Kaugemaiks väljarändamise koh-tadeks on Venemaa ja Narva, lähedasemaiks Tallinn, või nagu siin nimetatakse lihtsalt «linnaks»... Juba 1860-st aastast on Arukülast võrdlemisi vabalt võidud asuda Tallinna. Aruküla mõisnik elas ise «linnas» ning viis endale vallast teenijaid, kes siis peaaegu kõik ka linna elama jäid.»⁵⁵ Samuti asuti Jüri kihelkonna Nabala, Kurna, Lagedi ja teistest mõisatest ka peamiselt Tallinna. «Kose kihelkonnast on 1850—70-ndate aastate vahel olnud Tallinna väljarändajaid kaunis rohkesti. Nii olevat Kuivajõe vallast lahkunud umbes kuus peret.»⁵⁶

XIX sajandi 70-ndail ja 80-ndail aastail on Tallinna maksukogukond ja seega ka Tallinna linn saanud kõige rohkem uusi inimesi juurde Harjumaa kihelkondadest, eriti Hageri, Keila, Nissi, Kose ja Jõe-lähtme kihelkonnast. Hulgaliselt on Tallinna tulnud ka Läänemaalt.

⁵⁴ «Revalsche Zeitung», 29. aprillil 1880, lk. 1.

⁵⁵ I. T a v a s t, Ajalooline traditsioon Jüri kihelkonnast, 1931. a. KM KO, f. 199, M 54, l. 47 jj.

⁵⁶ L. O t s a, Ajaloolist traditsiooni Kose kihelkonnast, 1931. a. KM KO, f. 199, M 50, l. 3 jj.; vt. ka M. S o r g s e p p, Ajalooline traditsioon Juuru kihelkonnast, 1930. a. M 46, l. 146 jj.

70-ndate aastate algul oli erakordselt palju Tallinna siirdujaid Kullamaa kihelkonnast, mis oli ühtlasi Läänemaa kõige suurema elanike arvuga kihelkond.⁵⁷

Päris vähe oli Tallinna siirdujaid Hiiumaalt, sest sealsed talupojad leidsid tööd Kärkla kalevivabrikus ja Haapsalu linnas. Harju- ja Läänemaaga võrreldes asus Tallinna märgatavalt vähem elanikke Järva- ja Virumaalt.⁵⁸

Väljastpoolt Eestimaa kubermangu tuli kõige rohkem immigrante Tallinna Liivimaa kubermangust, ehkki selle kubermangu Eesti ala lõunaosast siirduti rohkesti Riiga ja Tartusse ning lääneosast vähesel määral Pärnu.⁵⁹ Mõnevõrra intensiivsemalt tuli Tallinna elanikke juurde ka Kuramaa ja Peterburi kubermangust ning Soomest. Kuna Tallinn oli 70-ndail ja 80-ndail aastail veel suhteliselt väike, siis ei suutnud ta loomulikult Venemaa kaugemate alade maarahvastiku mobiilsusele märkimisväärselt mõju avaldada.

P. Jordani järgi kuulus Tallinna elanikest 1871. aastal teistesse kogukondadesse 11 027 inimest: Eestimaa kubermangu teistesse linnadesse 1378 (12,5%) ja vallakogukondadesse 7437 (67,4%) (Harjumaal 3949, Läänemaal 1832, Järvamaal 818, Virumaal 565 ja kogukonda kuuluvus teadmata 273), Liivimaa kubermangu linna- ja vallakogukondadesse 1026 (9,3%), Peterburi kubermangu 271 (2,5%), Kuramaale 174 (1,6%), Soome 166 (1,5%) ja teistesse Venemaa kubermangu-desse 575 (5,2%) inimest.

Need andmed illustreerivad ja kinnitavad veelkordselt Tallinna elanikkonna kontsentreerumise lähtekohti. Kui kõrvutada 1871. aasta loendusandmeid 1881. aasta omadega, siis selgub, et paljude rajoonide ja paikadega võrreldes on kasvanud Peterburi kubermangu ja Venemaa teiste kubermangude osatähtsus, moodustades kõigist Tallinna maksukogukonda mittekuluvaist inimestest vastavalt 3,67 protsenti (815 inimest) ja 9,77 protsenti (2174 inimest).

Näib, et linna suuruse kasvuga hakkas vähehaaval suurenema ka teise immigratsiooniseaduse osatähtsus — mida suurem linn, seda suurem on tema külgetõmbejõud ja haare.

Kui Tallinna ümberkaudsed alad, s. o. lähem tagamaa oleks olnud

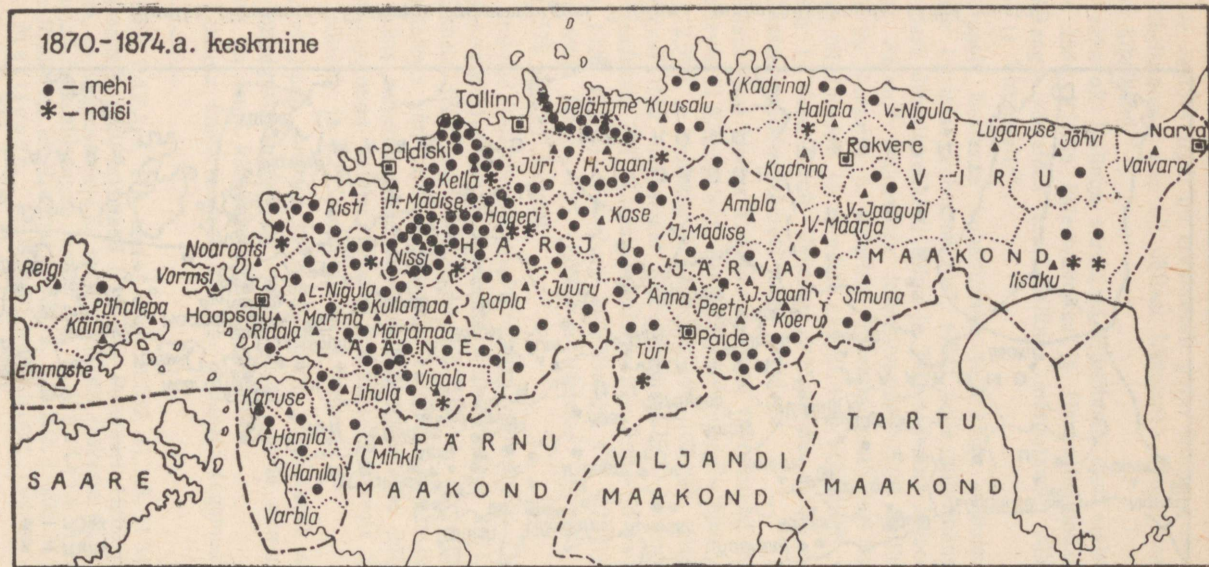
⁵⁷ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 11 332, 11 343, 11 349.

⁵⁸ Virumaalt asuti enamasti Narva ja Peterburi. Ühtlasi tuleb meeles pidada, et kõrgesse ikka ja majanduslikult raskesse olukorda sattunud talupojad lahkusid sageli linnast. Vt. E. Uustalu, Ajalooline traditsioon Jõelähtme kihelkonnast, 1933. a. KM KO, f. 200, M 21 : 1, l. 42 jj.

⁵⁹ A. Mattiesen, Ajaloolist traditsiooni Väandra kihelkonnast, 1925. a. KM KO, f. 200, M 4 : 1, l. 69 jj.

Elanike siirdumine Eestimaa kubermangust Tallinna maksukogukonda (1864. aastal).

Elanike siirdumine Eestimaa kubermangust Tallinna maksukogukonda (1870.—1874, aasta keskmine),

Elanike siirdumine Eestimaa kubermangust Tallinna maksukogukonda (1885.—1888. aasta keskmine).

hõredalt asustatud, siis pidanuks Tallinn algusest peale orienteeruma kaugemalt tulevale tööjõule, nagu seda näiteks pidi tegema Peterburi.⁶⁰

TABEL 5

Tallinna elanikkonna jagunemine sünnikohtade järgi 1897. aastal *

Tallinn		Eestimaa kubermang		Teised Venemaa kubermangud		Välisriigid		Kokku	
arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
23 544	36,5	25 044	38,8	15 063	23,2	921	1,5	64 572	100,0

* Koos sõjaväelastega.

Väljaspool Tallinna sündinuid oli 63,5 protsenti, neist 38,8 protsenti Eestimaa kubermangust, 23,2 protsenti Venemaa teistest kubermangudest ja 1,5 protsenti teistest riikidest.⁶¹

Põhja-Eesti väikelinnadel oli väljastpoolt Eesti kubermangu sisse-rännanute protsent vaid 13,2.

Kui me vaatleme Tallinna elanike sünnikohti Venemaa Euroopa-osas väljaspool Eestimaa kubermangu, siis näeme, et 13 606 inimesest on 4279 inimest (31,4%) Liivimaa kubermangust, 3414 (25,09%) Peterburi kubermangust ja 91 (0,67%) Kuramaa kubermangust. Ülejäänud 5822 inimest (42,84%) olid pärit teistest Venemaa Euroopa-osa kubermangudest.

Tsaristliku Venemaa koosseisus arenesid Eesti linnad ühelt poolt kohaliku põllumajandusliku tagamaa keskustena ja teiselt poolt hoopis laiemate majanduslike sidemetega tööstusasulatena ja väliskaubanduse sadamatena.⁶² Eesti ala suurim linn Tallinn (ka Narva ja Pärnu) kasvas eelkõige tänu laialdastele majanduslikele sidemetele suure Vene tagamaaga.

⁶⁰ Peterburi sai oma põhielanikkonna aastail 1869—1910 talupoegade sisserännu teel Tveri ja Jaroslavi kubermangust. Vt. В. В. Покшишевский, Некоторые вопросы экономико-географического положения Ленинграда. «Вопросы географии». Сборник тридцать восьмой, Москва, 1956, lk. 155 jj.

⁶¹ Kui väljaspool Tallinna sündinute protsent oli 63,5, siis väljaspool Peterburi sündinute protsent oli 68,7 ja väljaspool Moskvat sündinute protsent 73,7. Vt. А. Г. Рашин, Население России за 100 лет, lk. 132.

⁶² В. К. Яцунский, Значение экономических связей с Россией для хозяйственного развития городов Прибалтики в эпоху капитализма. «Исторические записки», т. 45, 1954 г., lk. 105—148.

Kõike eespool toodut kokku võttes võib märkida, et jõudes XIX sajandi 90-ndate aastate teisel poolel imperialismiperioodi, tugevnesid Tallinna majanduslikud sidemed Vene tagamaaga veelgi. Sel perioodil arenes Tallinn eelkõige kui tööstuslinn, mistõttu ta juba ka kaugematest piirkondadest rohkem elanikke ligi tõmbas. Eriti süvenes see nähtus Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal.

Seda protsessi arvatavasti soodustas asjaolu, et Tallinna lähedased kihelkonnad olid rahvast «kuivaks» muutunud. 70-ndate aastate majanduslik tõus ja hilisem kapitalismi areng Tallinnas oli olnud suhteliselt väikesele Eesti tagamaale liiga kiire ning põllumajandusliku elanikkonna juurdekasv Eesti alal liiga aeglane ja nõrk.⁶³

Tallinna elanikkonna rahvusliku koosseisu üle otsustamisel on meil võrreldavaid andmeid ainult 1820., 1871., 1881., 1897., 1913. ja 1917. aasta kohta.

**Rahvuslik
koosseis**

Ehkki Tallinn kuulus elanike arvult keskmise suurusega linnade hulka, oli ta rahvuslik koosseis küllaltki internatsionaalse ilmega, milles võib ära tunda linna ajaloo, geograafilise asendi ja kaubanduse poolt voolitud jooni. Nii elas näiteks 1871. aastal Tallinnas kolmekümne rahvuse esindajaid.⁶⁴

Tabelis nr. 6 näeme üksikute rahvuste protsentarvudes suuri muutusi, mis olid tingitud kapitalismi arengust maal ja linnas. Ühtlasi näeme, et eestlased saavutasid alles 1871. aastaks absoluutse arvulise ülekaalu teiste rahvuste esindajate suhtes. Tõenäoliselt leidis see «üleskaalumine» aset siiski juba mõni aasta varem, kuskil 60-ndate aastate lõpul. Eestlaste protsent tõusis jõudsalt 1871. ja 1881. aasta vahelisel perioodil, mil (nagu eespool nägime) eesti talupoegi maata jäämise tõttu eriti palju linna siirdus. Taoline pilt ilmneb ka teiste Eesti linnade arengus.

Ilmselt võib arvata, et eestlaste protsent oli loendusandmeist tegelikult tunduvalt suurem. C. R. Jakobson avaldas kümme päeva enne 1881. aasta Balti kubermangude üldist rahvaloendust, s. o. 19. detsembril «Sakalas» artikli, kus ta väga tabavalt kinnitab meie kahtlust. C. R. Jakobson kirjutas: «Siin tahaksime nimelt linna eestlastele seda meelde tuletada, selle peale vaatamata, et neid mitte saks-

⁶³ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 11 332, 11 343, 11 349.

⁶⁴ P. Jordan, Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November 1871, lk. 36. Peale tabelis nr. 6 esitatud rahvuste oli Tallinnas veel 385 rootslast, 428 poolakat ja tatarlast, 73 lätlast ja soomlast, 105 inglasi, 28 prantslast, 4 slovakkid, 3 taanlast, 2 leedulast, 2 ungarlast, 2 itaallast ning 1 hollandlane, armeenlane, moldaavlane ja mordvalane.

TABEL 6

Tallinna elanikkonna rahvuslik koosseis *

Aasta	Eestlased		Venelased		Sakslased		Juudid		Muud rahvused		Rahvus teadmata		Kokku	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1820	4 486	34,8	2 304	17,9	5 540	42,9	—	—	572	4,4	—	—	12 902	100
1871	15 097	51,8	3 300	11,3	10 020	34,4	—	—	745	2,5	—	—	29 162	100
1881	26 324	57,4	5 111	11,1	12 737	27,8	963	2,1	600	1,3	145	0,3	45 880	100
1897	40 406	68,7	6 008	10,2	10 297	17,5	647	1,1	1 313	2,3	139	0,2	58 810	100
1913	83 133	71,6	13 275	11,4	12 424	10,7	1 100	0,9	4 725	4,1	1 475	1,3	116 132	100
1917	90 000	57,7	40 000	25,6	13 000	8,3	—	—	13 350	8,4	—	—	156 350	100

* Tallinna Statistiline Aastaraamat 1924, lk. 16. 1820. ja 1871. aastal on juudid arvatud sakslaste hulka. 1820 aastal oli Tallinnas ca 36 ja 1871. aastal 412 juuti. 1917. aastal on juudid arvatud ilmselt muude rahvuste hulka. Vt. TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 2172, l. 10.

laste sekka ei kirjutata. Selle lehe väljaandja mäletab veel, kuidas Tallinnas lugu oli, kui seal ligi tosina aasta eest tagasi rahvast üle loeti, kui ta ka Tallinnas elas. Noor mees, kes lugeja oli, tahtis teda vägisi sakslaseks teha ja katsus iga pidi ära seletada, kuidas jo mitte rahvust ei näita, milles inimene sündinud on, vaid seda keelt, mis inimene päevalikus elus tarvitab. Uue tungiva nõudmise peale alles kirjutab noor mees «Sakala» väljaandja nime taha «eestlane». Isegi on mõista, et ka eesoleval lugemisel palju eestlasi, kes saksa keelt räägivad, sakslaste liiki saab kirjutatud, aga nii palju kui võimalik peab ometi hoolet kantama, et mitte ilma hädata eestlased sakslasteks ei tehta ja meie maa viimaks nagu poolt Saksamaad välja ei näitaks. Seda ei pruugiks ilmaski karta, et mõni tõsine sakslane ennast eestlaste nime alla laseks kirjutada.»⁶⁵

C. R. Jakobson ei räägi selles artiklis aga neist (enamasti jõukatest) venelastest ja eestlastest, keda polnud vaja vägisi sakslaseks teha, vaid kes karjeristlikel eesmärkidel end ise koos oma logiseva saksa keelega sakslaste hulka lugesid. Need on nn. kadakad ehk kadakasaksad. «Vanausuline Barhow sai sakslaseks Barhoffiks, Natschtshekin von Nosakeniks, Danilow Daniler'iks, Radetski von Radekeks jne. Eestlastest ei maksa rääkidagi. Kadakatel ei ole enam arvu. Tartus näiteks elab üks «sakslane» Mattiesen. Talt küsiti kord:

«Olete sakslane?»

«Jah!»

«Aga mispärast teil maal üks vend Mattiesen on, kes ennast eestlaseks peab?»

«Ah ta on ju mats!»⁶⁶

Enne Esimest maailmasõda oli eestlasi Tallinnas juba üle 70 protsendi kogu linna elanikkonnast. Edasi, maailmasõja aastail, eestlaste suhtarv langeb ja 1917. aastal on eestlasi Tallinnas juba vähem kui 60 protsenti, ehkki eesti rahvusest elanikkonna absoluutarv kasvas 83 133-lt 1913. aastal 90 000-le 1917. aastal. Tekib küsimus, mis oli eestlaste suhtarvu vähenemise põhjuseks?

Nii nagu sõjad ikka, põhjustas ka Esimene maailmasõda elanikkonna intensiivse mehaanilise liikumise. Kuna Eesti territoorium oli võrreldes tsaristliku Venemaa läänepoolsete aladega rindest kaugemal, siis saabus Eestisse (sealhulgas ka Tallinna) nendelt aladelt, eriti sõjatallernaaks muudetud Läti alalt, hulgaliselt sõjapõgenikke.⁶⁷

⁶⁵ «Sakala», 19. detsembril 1881, lk. 1.

⁶⁶ A. Rennikow, Imede maal, Võru, 1917, lk. 160.

⁶⁷ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 2062, l. 116, 204 ja 267. Vt. ka Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 544; A. Takkin, Eesti Esimese maailmasõja aastail, Tallinn, 1961; «Ревельские известия», 18. juunil 1916. 1915. aastal.

1. jaanuaril 1915 oli Tallinnas 5653 põgenikku (mehi 2581, naisi 3072): venelasi 704, poolakaid 506, leedulasi 433, lätlasi 3821, juute 1, muude rahvuste esindajaid 188; 27. jaanuaril 1916, s. o. umbes aasta pärast oli Tallinnas põgenikke juba 6522 inimest (2926 meest, 3596 naist). 1916. aasta juunis oli põgenike üldarv 7788 (mehi 3593, naisi 4196), neist lätlasi üle poolte — 3748. 7788 põgenikust olid nooremad kui 14 aastat 2427. Põgenike üldarvust elasid 1131 inimest Nõmmel. Sama aasta 2. septembril oli see arv 8021 ning 1. oktoobril 1916. aastal 8963 inimest (mehi 4251, naisi 4712). Samuti tuli seoses suurte laevaehitustehaste rajamisega Tallinna hulgaliselt töölisi Venemaa sisekubermangudest.

Mis puutub teise põhirahvuse — vene rahvuse esindajate arvu, siis see kasvas proportsionaalselt linna elanikkonna arvu suurenemisega. Hüpe toimus eespool kirjeldatud põhjustel ainult Esimese maailmasõja aastail.

Paralleelselt eesti ja vene rahvuse arvulise kasvuga saksa rahvuse esindajate arv protsentuaalselt vähenes. 1917. aastal oli sakslasi Tallinnas vaid 8,3 protsenti.

Tallinna elanikkonna põhiliseks juurdekasvu allikaks aastail 1871—1917 oli niisiis kohaliku maaelanikkonna linna siirdumine, mille tulemusena eesti rahvusest elanikud saavutasid Tallinnas teiste rahvuste suhtes absoluutse arvulise ülekaalu.

tal oli Tallinnas ja Nõmmel ca 10 000 põgenikku. Vt. ENSV RAKA, f. 178, nim. 2, s.-ü. 11 113, l. 104. Terves Eestimaa kubermangus oli 1. märtsil 1917 14 049 põgenikku: 2591 venelast, 6969 lätlast, 2381 poolakat, 1051 leedulast, 692 eestlast, 110 liivlast, 48 sakslast, 10 tatarlast, 31 juuti. Nendest elas Tallinnas 7788, Nõmmel 1514, Haapsalus 766, Rakveres 194, Tapal 125, Aseris 152, Paides 140, Narvas 2281, Narva-Jõesuus 806 ja Märjamaal 283 inimest. Vt. ENSV ORKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 25, l. 11 ja ENSV RAKA, f. 1301, nim. 1, s.-ü. 92, l. 74.

NIHKED ELANIKKONNA SOTSIAALSES KOOSSEISUS

1. TÖÖLISED

Proletariaadi formeerumise protsess oli tähtsaim nähtus XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi kahel esimesel kümnendil. See oli uus ühiskondlik klass, kes tekkis, kasvas arvuliselt ja konsolideerus vastavalt kapitalistliku tootmisviisi arengule ja kapitalistliku ekspluateerimissüsteemi tugevnemisele. Proletariaat oli kapitalistliku ühiskonna põhiliseks tootvaks klassiks. Tema näol said Eesti töötavad hulgad juhi, kes oli võimeline neid kõigi ja igasuguste ekspluateerijate üle võidule viima.

Eesti tööstusproletariaadi arenemine ja väljakujunemine on olnud Nõukogude Eesti ajaloolaste huvi keskpunktis. Eesti proletariaadi üheks eesrindlikuks väesalgaks oli kubermangulinna Tallinna proletariaat.

Niinimetatud vana kapitalistliku maa — Inglismaa osas on proletariaadi kujunemist käsitlenud F. Engels oma teoses «Töölisklassi olukord Inglismaal». F. Engels näitas, et Inglise tööstusproletariaadi kujunemise peaallikaks olid ühelt poolt tööliste hulgad põllumajanduslikest rajoonidest ja teiselt poolt paljud käsitöömeistrid, sellid ja õpipoisid, kes kapitalistliku vabrikutootmise tõttu laostusid ja muutusid proletaarlasteks.¹

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 2, lk. 256 jj.

Inglismaa töölisklassi formeerumine sarnanes proletariaadi arenguga teistes Lääne-Euroopa maades. Inglismaal leidis see protsess aset alates XVIII sajandi keskelt, samal ajal kui Prantsusmaal, Saksamaal, Belgias ja teistes maades kulges see XIX sajandi esimesel poolel ja tunduvalt lühema aja vältel. Noore kapitalistliku maa — Venemaa proletariaadi kujunemise protsess sarnanes kõige enam Belgia ja Saksamaa proletariaadi väljakujunemisega, sest ka neis riikides nagu Venemaalgi andis tööstusproletariaadi enamiku põllumajanduslik rahvastik, täpsemalt, vaesunud talurahvas.²

V. I. Lenin teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» näitas, kuidas reformijärgsed laostunud talupojad täitsid palgatöölise ridu vabrikutööstuses, mäetööstuses, ehituses, transpordis ja muudel aladel.

Selle küsimuse juurde tuli V. I. Lenin korduvalt tagasi ka oma järgnevates töödes.

Teoses «Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul» analüüsis V. I. Lenin hobuseta talupoegade arvu kasvu. Aastail 1888—1891 oli Venemaa Euroopa-osa 48 kubermangus 10,1-miljonilisest talundite koguarvust 2,8 miljonit talundit ilma hobuseta, s. o. 27,3 protsenti. Ligikaudu 9—10 aasta pärast, aastail 1896—1900 oli 11,1 miljonist talundist ilma hobuseta 3,2 miljonit, s. o. 29,2 protsenti. Talurahva eksproprieerimise kasv on järelikult kaheldamatu.³ Eespool kirjeldatu oli kapitalistliku arengu üks külg.

Teiselt poolt arenes linnades hoogsalt kapitalistlik suurtööstus, mis põhines masinalisel tootmisel. Sellega ei kaasnenud ainuüksi tehniline pööre tootmises, vaid ka kaasaegse töölisklassi kujunemises. Nende suurte sotsiaalsete muutuste käigus lahutati tööline lõplikult tootmisvahenditest, kisti puruks maaga seotud igivanad patriarhaalsed suhted. Just tööstusliku pöördega seoses tekkis proletariaat tõelises mõttes. Selle tõttu muutus kogu ühiskonna klassistruktuur, muutusid ühiskondlike jõudude vahekorrad.

Töölisklassi kujunemise allikad

Nende suurte ühiskondlik-majanduslike muutuste kõige olulisemaks väljenduseks oli tööstusproletariaadi formeerumine, mille peamiseks allikaks olid laostunud talupojad.

Talupoja tee tööstusesse, adra tagant tehase tööpingi taha, polnud alati sirge. Enamasti oli sellel teel palju vahejaamasid: leivateenimine voorimehena ja teenijana, töö väiketööstuses, ehitustel jne.

Et vaesunud talurahvas oli peamine areneva kapitalistliku tööstuse

² L. Dechesne, Histoire économique et sociale de la Belgique depuis les origines jusque en 1914, Paris, 1932, lk. 367 jj.; E. Engelberg, Deutschland von 1849 bis 1871, Berlin, 1962, lk. 57.

³ V. I. Lenin, Teosed, 15 kd., lk. 96.

inimtööjõuga varustamise allikas — selles on töölisklassi uurijad enamasti ühel arvamisel.⁴

Tallinna osas vaatlesime vaesunud talurahva linna siirdumist käesoleva teose esimese peatüki teises paragrahvis, kus käsitlesime linnastumise protsessi. Seetõttu pole vajalik siinkohal sellel pikemalt peatuda, sest enamiku linna siirdujate arvel täienesid just poolproletaarlaste ja proletaarlaste read.

Tallinna tööstusproletariaat sai täiendust ka teistest, vähem tähtsatest allikatest.

Ehkki käsitöö polnud Eestis nii laialdaselt arenenud ja käsitöölised ei andnud arenevale proletariaadile siin nii suurt lisa kui Venemaa sisekubermangudes, oli laostuv käsitööline ka Tallinnas tööstusproletariaadi kujunemise üheks allikaks. Tallinnas ei suutnud samuti tsunftikäsitöö vastu pidada suurtööstuse järjest kasvavale konkurentsile. Ühed käsitöömeistrid ruineerusid uutes tingimustes täielikult, teised oskasid aga kohaneda uute oludega, muretsesid oma töökodadesse masinad ja korraldasid tootmise ümber, muutudes ise kapitalistlikeks ettevõtjaks ja muutes endised sellid palgatööliseks. See protsess süvenes eriti pärast tsunftide vanade kutsealaste eesõiguste kaotamist 1866. aastal, mil laiendati eelmisel aastal väljaantud Vene käsitööseadust ka Balti kubermangudele. Linnaseaduse rakendamiseega 70-ndate aastate lõpul kaotasid tsunftide esindajad oma senise positsiooni Tallinna omavalitsuses. Koos sellega lõpetasid osa tsunfti oma tegevuse. Tsunftikorra päästmiseks töötas Eestimaa Kubermangu Valitsus 1894. aastal välja projekti olukorra parandamiseks käsitöötsunftides, sest linnaseadus olevat lõõnud tsunftid segi ja nüüd polevat neis enam mingit distsipliini (eriti sellide ja õpipoiste seas). Languvad olevat ka toodete kvaliteet.⁵

See olevat tavaline asi, et õpipoisid ja sellid rikuvad lepinguid, et nad meistrite juurest lahkuvad ja iseseisvalt tööle asuvad. Seepärast olevat ka paljud meistrid õpipoistest ja sellidest loobunud ning haka-

⁴ А. Г. Рашин, Формирование рабочего класса в России, Москва, 1958, lk. 302—453; Б. Я. Вилкс, Формирование промышленного пролетариата в Латвии, Рига, 1957, lk. 80, 91, 98; С. Я. Потолов, Формирование промышленного пролетариата в Донбассе во второй половине XIX века. «Ученые записки Ленинградского гос. пед. института», т. 194. Исторические науки, Л., 1958, lk. 66 jj.; А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX начале XX вв., М., 1954, lk. 149 jj.; Н. И. Калюшко, Формирование рабочего класса в цукровій промисловості на Правобережній Україні в 2-й пол. XIX ст. «Наукові записки Вінницького пед. інституту», т. 4, вып. I, Вінниця, 1956, lk. 28 ja paljud teised autorid.

⁵ TLA, f. 195, nim. 4, s.-ü. 18, l. 32—35.

nud kasutama palgatöölisi. Olukorra parandamiseks võeti kuberman-
guvalitsuse ettepanekul 1894. aastal vastu veel kolm määrustikku Tal-
linna tsunfti käsitöö ja käsitööliste kohta.⁶ Loomulikult ei suutnud
mingisugused äärmuslikud abinõud tsunftikorda iganenud keskaegsel
kujul enam taastada. Aeg oli edasi läinud.

Vaatamata käsitööliste arvu mõningasele suurenemisele antud perioodi
vältel jäi nende osatähtsus Tallinna elanikkonnas siiski väga väike-
seks. Ametliku statistika järgi moodustasid 1871. aastal käsitöölised
Tallinna elanikkonnast 3,5 protsenti ja sellid koos õpipoistega ainult
1,8 protsenti, 1897. aastal olid need protsentarvud vastavalt 7,4 ja
5,2 ning 1913. aastal 7,1 ja 4,6.

Seega olid laostunud käsitöölised arenevale proletariaadile sootuks
nõrgaks allikaks.

Viimasel ajal on nõukogude ajaloolased hakanud rohkem tähelepanu
pöörama veel ühele töelisklassi kujunemise allikale, millel vanemates
ja suuremates tööstuskeskustes on ilmselt olulisem tähtsus ja kaal kui
seda seni arvati. Kõne all on töөлisperekondadest pärinevad töölised.⁷
Selle allika tähtsus saab veelgi selgemaks, kui silmas pidada, et kapi-
talismi tingimustes said töölise lastest enamasti samuti töölised.
Ainult üksikutel õnnestus jõuda intelligentsi hulka — tehase teenis-
tujaiks, õpetajaiks jne. Niisugustes keskustes nagu Peterburi, Moskva,
Bakuu ja vanemad Uraali tööstuslinnad, oli sellel allikal kahtlemata
suur osatähtsus proletariaadi kujunemisel käsitletaval perioodil.

Tallinnas aga, kus kapitalistlik industrialiseerimine hoogustus alles
pärast Balti raudtee avamist 1870. aastal, ei saa XIX saj. lõpuveeran-
dil teise põlvkonna töölised kuj proletariaadi kujunemise ühest täht-
samast allikast veel juttu teha. Tallinna töөлisklassi enamik koosnes
põhiliselt esimese põlvkonna linlastest. Siiski tuleb märkida, et üksi-
kutel tööstusaladel, nagu näiteks masinatööstuses (Drümpelmanni
masinatehas — asutati 1828, Jürgensi masinatehas — 1858, Wie-
gandi masinatehas — 1859) ja paberitööstuses (Ülemiste paberivabrik
— asutati 1839) võis XIX saj. 70-ndail aastail rääkida juba ka teise
põlvkonna proletaarlastest, kes jätkasid oma isade tööd. Nende tööstus-
ettevõtete väiksuse tõttu oli selle teguri tähtsus tol perioodil Tal-
linna töөлisklassi arenemisele ikkagi teisejärguline.

Imperialismiperioodi saabumisega 90-ndate aastate keskel hoogustus

⁶ TLA, f. 195, nim. 4, s.-ü. 18, l. 32—35.

⁷ Л. М. Иванов, О преемственности фабрично-заводского труда в России в конце XIX и начале XX в. Доклады на научной сессий, посвященной истории рабочего класса России в период капита-
лизма, Ростов на-Дону, 1963, lk. 3—48.

teatavasti ka Tallinna tööstuse ja töölisklassi areng, mis jätkub tõusujoones kuni 1917. aastani.

Käesoleva sajandi algul suurenes töölisperekondadest võrsunud noortööliste osa Tallinna proletariaadis. Tallinna töölisklassi formeerumise peaallikaks jäi siiski sisseränne. Ühtlasi tuleb märkida, et Tallinna tööstusproletariaat formeerus mitte üksnes eesti, vaid ka vene ja teiste rahvaste seast. Eriti süvenes see tendents imperialismiperioodil, saavutades kõrgpunkti Esimese maailmasõja aastail.

Kapitalismi arenemisega kaasnes tööliste arvu kiire kasv. A. G. Rašini arvutuste järgi kasvas palgatööliste üldarv Venemaal aastail 1860—1913 4,5-kordseks ehk 3 960 000 inimeselt 17 815 000 inimesele.⁸ Seega oli töölisklass kasvav klass.

Sageli lähevad ajaloolased kergemat teed ja unustavad, et proletariaat, olles ühtne klass, kes seisab vastamisi kapitalistidega, kujutab sisemiselt struktuurilt keerulist sotsiaalset organismi, koosneb erinevaist kutsealastest ja muudest gruppidest. Tõsi küll, kapitalismi arenedes ühiskonna klassistruktuur lihtsustub ning kapitalistlik ühiskond ikka rohkem polariseerub kaheks antagonistlikuks klassiks — kodanluseks ja proletariaadiks. Kuid see marksistliku õpetuse seisukoht ei näe sugugi ette kapitalistliku ühiskonna ja eriti proletariaadi sisemiste sotsiaalsete protsesside lihtsustamist. Ka majanduslikult enamarenenud kapitalistlikes maades püsivad kõrvuti eesrindlike tootmisvormidega majanduse mahajäänud vormid, kus palgatööliste olukorral on omad spetsiifilised iseloomujooned, eksisteerivad poolproletaarsed hulgad, kes kujutavad endast nii-öelda «piiritsooni elanikke» tööliste ja vabrikuperemeeste vahel. «Kapitalism ei oleks kapitalism,» ütles Lenin, «kui «puhast» proletariaati ei ümbritseks äärmiselt kirju hulk siirdetüüpe — proletaarlaselt poolproletaarlasele (sellele, kes pooleldi hangib endale elatusvahendeid tööjõu müümisega)... kui proletariaadi enda hulgas poleks jagunemist enam ja vähem arenenud kihtideks.»⁹

Proletariaadi üksikute kihtide tähtsus ühiskonnas pole ühetaoline. Töölisklassi peamine materiaalne baas on kapitalistliku majandussüsteemi kesknärvikava — suurtööstus, eriti vabrikutööstus. Seetõttu on ka arusaadav tööstusproletariaadi ning temale lähedal asuvate ehitus- ja transporditööliste eriline koht töölisklassi sotsiaalses struktuuris.

Kuid nagu me juba eespool märkisime, pole tööstusproletariaat veel kogu töölisklass.

Antud raamatus püütakse vaadelda töölisklassi tervikuna.

Tallinn oli juba väliskaubanduslikult profiililt eelkõige tööstuse vaja-

⁸ A. Г. Ра шин, Формирование рабочего класса России, lk. 173.

⁹ V. I. L e n i n, Teosed, 31. kd., lk. 54.

dusi teenindav impordisadam ja seetõttu sõltus tema väliskaubanduse dünaamika suurel määral Venemaa tööstuse arengust. Tallinn muutus pärast 1870. aastat Eesti ala suurimaks väliskaubanduse keskuseks, jõudes seega taas kohale, mille ta oli XIX sajandi esimesel poolel ajutiselt loovutanud Pärnule. Ühtlasi tõusis ta Peterburi eelsadamast üheks kõige tähtsamaks sadamaks kogu Vene impeeriumis. Impordisadamana omandas Tallinn 70-ndate aastate esimesel poolel Peterburi ja Odessa järel kolmanda koha. Sama aastakümne teisel poolel edestas ta ka tunduvalt Odessat ning jõudis teisele kohale sisseveo poolest kogu Venemaal.

TABEL 7

Tallinna keskmine aastakäive¹⁰

Aastad	Sissevedu		Väljavedu		Kogukäive		Mitmendal kohal Venemaa sadamate hulgas
	milj. rbl.	%	milj. rbl.	%	milj. rbl.	%	
1861—1865	0,6	0,4	0,3	0,2	0,9	0,3	6.
1866—1870	1,5	0,6	0,5	0,2	2,0	0,4	5.
1871—1875	36,2	8,6	7,1	2,0	43,3	5,6	4.
1876—1880	69,8	14,4	20,2	3,9	90,0	9,0	3.

Importkaupadest moodustasid suurema osa toorpuuvill, kivisüsi ja koks, masinad, raud, teras, vask jne. Tallinna tähtsaimateks ekspordiartikliteks olid teravili ja linaseeme, lina ja takk. Siinsel sadamal oli tähtis koht ka sisekaubanduses. 1870. aastast kujunes aga sisekaubanduses mereühenduse kõrval järjest olulisemaks raudteeühendus.¹¹

Kaubanduse murranguline kasv 70-ndail aastail andis võimsa tõuke linna majanduselu arenemisele. Hakati rajama uusi tööstus- ja kaubandusettevõtteid. See aga omakorda põhjustas nende inimeste arvu kiire kasvu, kes elasid oma tööjõu müümisest.

Töölisklassi arvuline suurus 1871. aastal 1871. aastal oli Tallinn juba kapitalistlik linn. Umbkaudu 9800 elanikku, s. o. ligi 34,0 protsenti elatus oma tööjõu müümisest.¹² Koos perekonnaliikmetega kuulus töölisklassi ridadesse ligikaudu 20 200 inimest

¹⁰ Koos eelsadama Paldiskiga; Eesti NSV Ajalugu, II kd., lk. 108 jj.

¹¹ О. Керем, Развитие торговли Таллинского и Рижского портов во второй половине XIX и начале XX века (käsikiri), lk. 10 jj.; TLA, f. 116, nim. 1, s.-ü. 1740 ja 507; RAKAL, f. 1290, nim. 5, s.-ü. 217.

¹² ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, s.-ü. 39, l. 94 jj., 224 jj.; P. Jordan, Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November 1871.

ehk ligi 70 protsenti Tallinna elanikkonnast. Kapitalism Tallinnas oli muudugi alles kujunemisjärgus, nii-öelda «lapsekingades», sest tööliklassi avangard — vabrikutöölised koos ehitustöölistega — moodustasid linna tööliste üldarvust vaid 15,4 protsenti.

Sootuks suur oli teenijate grupp (ligi 36%). Umbes 3500 teenijast oli 2571 naist, enamikus eestlased. 1036 neist asusid vanas all-linnas, kus elas Tallinna jõukam kiht, kes pidas hulgaliselt teenijaid.

Rohkesti oli ka päevapalgalisi ja mustatöölisi (16,4%). Need olid inimesed, kellel polnud kindlat teenistust ja sissetulekut ning kelle eksisteerimine olenes täiel määral juhusest — ühest või teisest ajutisest töövõimalusest. See inimeste grupp asus ühiskonna redeli kõige alumisel pulgal.

Suhteliselt vähe oli 70-ndate aastate algul ka transpordi- ja sidetöölisi (3,5%). Käsitöö ja töondusega tegeles alla 10,3 protsendi tööinimestest.

Kuni 70-ndate aastateni oli tööstus Tallinnas väga **Vabrikutöölise** nõrgalt arenenud. Seetõttu oli ka, nagu nägime, Tallinna suurtööstuse töölise arv võrdlemisi väike. Nii oli 1871. aastal Tallinnas vaid ca 500 vabrikutöölisi (koos sadama ja raudteetehastega).¹³ See moodustas Tallinna tsiviilelanikkonna üldarvust (arvestatud alalist elanikkonda) 1,7 protsenti ja palgatöölise armeest vaid 2,5 protsenti.

Tallinna suurtööstuse töölise arv kasvas 1917. aastaks 1871. aastaga võrreldes 60-kordseks.¹⁴ Tõus oli eriti ilmne alates XIX sajandi 80-ndate aastate teisest poolest. Kui 1879. aastal oli Tallinnas 1004 töölisi, siis 1890. aastaks oli tööstustöölise arv kasvanud 1559-le ja 1897. aastaks 4000-le. Seega oli 18 aasta juurdekasv 381 protsenti. Peaaegu sajandi lõpuni oli üle poole kõigist Eesti tööstustöölisest koondunud Narva, sajandi lõppkümnendil aga hakkas kiiresti tõusma Tallinna osatähtsus. Kui 1879. aastal moodustas Tallinna tööstustöölise arv Eesti tööstustöölise arvust 8,3 protsenti, siis 1894. aastal oli see juba 16,6 protsenti.¹⁵

Järgnevalt peatume vabrikutöölise koosseisul tööstusharude järgi. Möödunud sajandi viimase veerandi olulisemaks nähtuseks Eesti suurtööstuses oli masinatööstuse arenemine, mille tähtsamaks keskuseks kujunes Tallinn. Seetõttu oli ka, nagu näitab tabel nr. 8, Tallinna suurtööstuse töölise seas suurim erikaal metalli- ja masinatööstuse

¹³ ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, s.-ü. 39, l. 94 jj.

¹⁴ Sealsamas; O. Карма, tsit. teos, lk. 187—193, 257, 338—344; A. В. Погожев, Учет численности и состава рабочих в России, СПб., 1907, lk. 177; Список фабрик и заводов России, СПб., 1910.

¹⁵ Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 94.

Tallinna tööstustöölise arv tööstusharude järgi aastail 1875—1990¹⁶

	1879		1884		1890	
	töölise		töölise		töölise	
	arv	%	arv	%	arv	%
Tekstiilitööstus	—	—	—	—	54	3,4
Metalli- ja masinatööstus	740	73,7	780	68,7	1017	65,4
Puidutööstus	—	—	46	4,1	257	16,5
Paberitööstus	70	6,9	59	5,2	83	5,3
Toiduainete tööstus	170	16,9	190	16,8	82	5,2
Muud tööstusharud	24	2,5	59	5,2	66	4,2
K o k k u	1004	100,0	1134	100,0	1559	100,0

töölisel. Metall- ja masinatööstuse tööliste suhtarvu teatav vähenemine oli tingitud 80-ndate aastate algul alanud kriisist ja sellele järgnenud depressioonist. Erinevalt tekstiilitööstuse keskusest Narvast oli Tallinnas tekstiilitööstus kuni sajandivahetuseni väga nõrgalt arenenud, isegi nõrgemini kui 100 aastat varem.

Puidutööstuse tööliste arv tõusis 1890. aastaks 257-le, moodustades tööstustöölise üldarvust 16,5 protsenti. See sai võimalikuks just tänu Lutheri vabriku laiendamisele 1887. aastal, kus tööliste arv kasvas aastail 1885—1890 ümmarguselt 20-lt 230-ni.

Tallinna ühe vanema tööstusharu — paberitööstuse tööliste arv jäi kogu käsitletava perioodi vältel tagasihoidlikuks.

Toiduainete tööstuse tööliste read harvenesid just Tallinna pärmi- vabriku tegevuse hääbumise tõttu.

Kuidas muutus Tallinna vabrikutöölise arv üksikute ettevõtete järgi, sellele annab vastuse lisa 3.

Tööstuse arenemises Tallinnas, nagu Eestis üldse, ilmnisid samad tõusu- ja kriisiaastad mis Venemaal. Tööstuskriisid andsid tööliklassile raskeid hoope, jättes tuhandeid inimesi tööta ning tõugates nad viletsusse. Käsitletav ajavahemik algas majandusliku tõusuga. 1870. aastal rajati Tallinna raudteetehased, kus juba 1879. aastal oli 500 töölist. Raudteetehased olid veel sajandi viimase kümnendi esimesel poolel Tallinna suurimaks tööstusettevõtteks. 70-ndate aastate algul

¹⁶ Arvutused tehtud O. Karmat sit. teose lk. 187—193 põhjal.

laiendati ka 1861. aastal Rakverest Tallinna üle toodud Fr. Wiegandi metallitöökoda, mis nüüd kujunes masinatehaseks.¹⁷ 1873. aastal aga algas majanduskriis, mis oli eriti tajutav metalli- ja masinatööstuses. Sellele järgnes majanduslik elavnemine, mille vältel rajati Tallinna uusi ja laiendati vanu tööstusettevõtteid. Nii asutati siia V. Roseni masinatehas (1877), Neudorfi mehaanikatöökoda koos malmivaluga (1878), E. Lausmanni masinatehas (1881),¹⁸ rajati Makarovi ja Grafi saeveski (1876), Tallinna pärmivabrik (1878) jne.

1881. aastal algas uus majanduskriis, mis eriti tugevasti vapustas Tallinna masina- ja metallitööstust. Paljud ettevõtted piirasid tootmist ja tööliste arvu. Neil aastail suurenes Tallinnas väga tugevasti töötute hulk. 80-ndate aastate keskel alanud elavnemine viis taas vanade tööstusettevõtete laiendamisele ja uute esilekerkimisele. Laiendati 1883. aastal rajatud Lutheri ja Makarovi mehhaniseeritud töökoda, kus just 1885. aastast alates iga aastaga tööliste arv kahekordistus (1885. a. — 20, 1886. a. — 40, 1887. a. — 95, 1888. a. — 180 töolist). 1887. aastal rajas Tallinna kaupmees E. Johanson paberivabriku, 1891. aastal muudeti R. Mayeri ettevõtte keemiavabrikuks jne.¹⁹ Ülemiste paberivabrik läks aga 1893. aastal üle tselluloosi valmistamisele, millega seoses pandi alus uuele tööstusharule Eestis.

Uus, eriti tugev tööstusliku tõusu periood saabus imperialismile ülemineku ajajärgul — 90-ndate aastate lõpul ja sajandivahetusel.²⁰ Siis toimus hoogne tootlike jõudude areng. Paranesid veelgi Tallinna ühendusteel: 1898. aastal valmis Pihkva—Bologoje liin, mis oli Eestile, sealhulgas ka Tallinnale uueks ühendusteeks Sise-Venemaaga. 1897. aastal sai valmis Valga—Pärnu kitsarööpmeline raudtee ühes Mõisaküla—Viljandi haruteega. 1900. aasta juunis valmis ka Viljandi—Tallinna kitsarööpmeline raudtee ja sama aasta augustis avati Türi—Paide harutee. Seega paranes Tallinna raudteeühendus eelkõige just Lõuna- ja Edela-Eestiga. Kiirelt arenes edasi ka meretransport. 1889. aastaks viis kohalik Börsikomitee lõpule Tallinna sadama laiendamise ja ümberehituse.²¹ Laevaliikluse parandamiseks telliti 1895. aastal Saksamaalt Stettin-Bredowis asuvalt a/s. «Vulkan» laevatehaselt jäälõhkuja «Stadt Reval» ja selle abil hoiti 1895/96. aastal esmakordselt talve läbi sadam jäävaba. Meretranspordi

¹⁷ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 132 jj.

¹⁸ Sealsamas, lk. 138.

¹⁹ Sealsamas, lk. 181.

²⁰ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 1631, l. 48; O. K a r m a, tsit. teos, lk. 203.

²¹ Bericht des Revaler Börsen-Comites im Jahre 1889, Reval, 1890, lk. 6.

elavnemisel oli aga oluline tähtsus Tallinna ja kogu Eesti suurtööstuse arengule. Seni oli vabrikutööstus koondunud peamiselt Narva, kus oli käepärast Narva kose odav energia. Alates sajandi lõpust kiirenes aga ka Tallinna suurtööstuse samm. Suurtööstuse kütteks tarvisminev kivisüsi veeti Tallinna sadama kaudu kuni Esimese maailmasõjani peaaegu täielikult Inglismaalt sisse.

Need asjaolud soodustasid Tallinna suurtööstuse arengut. Kui 1894. aastal oli Tallinnas ligi 2400 suurtööstuse töolist, siis 1897. aastaks oli see arv tõusnud juba ca 4000-le ja pärast sajandivahetusel alanud tööstuslikku tõusu 1901. aastal oli Tallinnas umbes 10 000 vabrikutöolist.

Hoogsalt arenes masina- ja metallitööstus. 9. mail 1899. aastal avati pidulikult Tallinna vagunitehas «Dvigatel», kuid regulaarsemat tööd alustas tehas alles järgmise, 1900. aasta kevadel. Tööliste arv kõikus selle aja jooksul 2000 inimesest kuni 2500 inimeseni, kõige pingelisematel tööperioodidel tõusis koguni 2940-ni.²²

Sajandivahetusel pandi Eestis alus ka elektrotehnikatööstusele. 1899. aastal alustas Tallinnas tööd a/s. «Volta» tehas, kus 1900. aastal töötas keskmiselt 190 töolist.²³ Uute tehaste kõrval laiendati hoogsa tööstusliku tõusu tingimustes ka teisi Tallinnas tegutsevaid masinatehaseid. Ilma raudtee- ja sadamatehasteta jaotusid Tallinna masina- ja metallitööstuse töölised tabelis nr. 9 näidatud ettevõtete vahel.

Peale loetletud ettevõtete oli Tallinnas sajandivahetusel plekitööstuse ettevõtteid ning teisi väiksemaid metalli- ja mehaanikatöökodasid, mis tööliste arvu poolest kuulusid kesktööstuslike ettevõtete hulka. Kokku oli XX sajandi algul Eesti metalli- ja masinatööstuses juba umbes 7000 töolist. Ligi 80 protsenti neist oli koondunud Tallinna. Sajandivahetusel, täpsemalt 1899. aastal, rajati «Dvigateli» ja «Volta» kõrval Tallinna veel üks suurettevõte — Balti Puuvillamanufaktuur (rahvasuus «sitsivabrik») (I linnajagu). 1900. aastal töötas seal 132 inimest (37 meest ja 95 naist), neist 73 töolist ketrusosakonnas ja 59 töolist kudumisosakonnas.²⁴

1894. aastal Juhkentalis asutatud F. Waldmanni puuvilla kudumisvabrikus töötas sajandivahetusel parkümmend töolist.²⁵ Vabriku mõõtmel omandas sajandi lõpul ka Tallinna kõievabrik.²⁶

Kolmandaks tähtsamaks suurtööstuse haruks Tallinnas ja ka Eestis oli moodunud sajandi lõpul puidu- ja paberitööstus. Üks selle haru

²² ENSV RAKA, f. 210, nim. 1, s.-ü. 41, l. 25.

²³ RAKAL, f. 1290, nim. 5, s.-ü. 177.

²⁴ Sealsamas.

²⁵ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 100.

²⁶ Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 301.

Masina- ja metallitööstuse töoliste arv Tallinnas 1900. aastal²⁷

Ettevõtte nimetus	Töoliste arv 1900. aastal
A/s. «Dvigatel» (III lj., Tartu mnt.)	2260
Wiegandi masinatehas (I lj., Mere puiestee)	400
A/s. Fr. Krull (I lj., Kopli tn.)	249
Lausmanni masinatehas (I lj., Tööstuse tn.)	225
End. Drümpelmanni masinavabrik (III lj., Masina tn.)	197
A/s. «Volta» (I lj., Soo tn.)	190
Reitz & Rotermanni masinavabrik (esialgu Narva mnt. ääres)	150
K. Jürgensi pumbatehas (VI lj., Aia tn.)	44
J. Leesmanni plekitöökoda (I lj., Patarei tn.)	70
P. Michelsoni plekitöökoda (I lj., Jahu tn.)	48
T. Taube plekitöökoda (I lj.)	?
Jalgrattatehas «Matador» (VI lj.)	39
K. Siegeli mehaanikatehas (VI lj., Lai tn.)	21
S. S. Eljani mehaanikatöökoda (VI lj.)	24
Z. Schwartzi mehaanikatöökoda (VI lj., Olevimägi)	16
K o k k u	3933

suurimaid ettevõtteid Venemaal oli A. M. Lutheri Vineeri- ja Mööblivabrik, kus töoliste arv 1900. aastaks ulatus üle tuhande. Tallinna tselluloosivabrikus Osse & Ko., mis asub Lasnamäe veerul, töötas 123 töolist (105 meest ja 18 naist).²⁸ Kolmandas (Tartu maantee) linna-jaos Maakri tänavas paiknevas E. J. Johansonini paberivabrikus oli 1900. aastal 189 töolist (128 meest ja 61 naist).

Peale nende võib Tallinna suurematest tööstusettevõtetest nimetada veel R. Mayeri keemiavabrikut, kus 1900. aastal töötas 217 töolist (213 meest ja 4 naist).²⁹

Toidu- ja maitseainete tööstuses äratas tähelepanu jahutööstuse erakordne laienemine Tallinnas seoses jahueksportiga Soome. Jahuks vajalik vili oli pärit peamiselt Volga äärest ja Lääne-Siberist. Grafi ja Rotermanni veskites, mis olid Tallinna suurimad, tõusis aastail 1896—1899 töoliste arv 22-lt 77-ni.³⁰

²⁷ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 100, l. 5—7; Список фабрик и заводов Европейской России, СПб., 1903. Sadama- ja raudteetehaste töoliste arvu kohta puuduvad täpsed andmed.

²⁸ RAKAL, f. 1290, nim. 5, s.-ü. 177.

²⁹ Sealsamas. 1898. aastal oli seal 152 töolist. Vt. ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 5, l. 38 jj.

³⁰ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 229.

Sajandivahetusel suurenes tunduvalt naiste osatähtsus Tallinna tööstusproletariaadis, eelkõige just Balti Puuvillamanufaktuuri rajamisega, kus 1900. aastal naistöölisel moodustasid 72,1 protsenti tööliste üldarvust.³¹

Uue sajandi künnisel arenes Tallinna tööstus kiiremini kui kunagi varem. Koos sellega tõusis ka tootmise kontsentratsioon. 1900. aastal ulatus 12 tööstusettevõtte tööliste arv üle 100, kusjuures «Dvigatelis» oli üle 2000 ja A. M. Lutheri Vineeri- ja Mööblivabrikus üle 1000 tööliste. Seega töötas 1900. aastal Tallinna 35 suurtööstuse ettevõtte 7900 töölisest³² 3328 ehk 42,1 protsenti üle 1000 töölisega ettevõtteis. Majandusliku tõusu tulemusena suurenes Tallinna tööstusproletariaadi osatähtsus ka Eesti ulatuses. Kui 1894. aastal moodustasid Tallinna vabrikutöölised Eesti vabrikutöölistest 16,6 protsenti ja Narva vabrikutöölised 54,5 protsenti, siis 1900. aastal oli olukord muutunud juba tublisti Tallinna kasuks, olles vastavalt 33 protsenti ja 41 protsenti.³³ Nagu juba eespool nägime, kasvas Tallinna vabrikuproletariaat 1901. aastaks seoses uute ja laiendatud ettevõtete eksploatatsiooni andmisega umbes 10 000-ni.³⁴ Tallinna suurtööstuse ja kesktööstuse tööliste arv jõudis 1901. aastaks juba Narva omale üsna lähedale. Tallinnale oli iseloomulik veel arvukate vanade käsitöenduslike ettevõtete püsimine ja uute pisitöökodade rajamine. Nii oli möödunud sajandi 90-ndate aastate keskel Tallinnas 2300 vabrikutöölise kõrval kubermanguvalitsuse andmeil üle 3000 käsitöölise.

Tallinna vabrikutööliste enamiku moodustasid metalli- ja masinatehaste töölisel. Sellel oli suur tähtsus kasvavale töölisliikumisele, sest nimetatud tööstusharu töölisel olid paremini organiseeritud, teadlikumad ja aktiivsemad.

Töövõimaluste avardades suurenes sajandivahetusel ka Venemaalt Tallinna elama asunud tööliste arv. Tallinna masinatehased saatsid sageli oma agendid Peterburi ja Venemaa sisekubermangude linnadesse, et värvata odavamalt tööjõudu.

	Et tutvuda nende muutustega, mis toimusid kapitalismi arengu tulemusena Tallinna tööliklassis pärast 1871. aastat, võrdleme neid loendusandmeid 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetega. Kahjuks ei kajasta need statistilised näitajad veel nihkeid
Tööliklassi arvuline suurus 1897. aastal	

³¹ RAKAL, f. 1290, nim. 5, s.-ü. 177.

³² O. K a r m a, tsit. teos, lk. 257.

³³ Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 94.

³⁴ Näiteks Balti Puuvillamanufaktuuris tõusis tööliste arv 1900.—1901. aastal 132-lt 874-ni, «Dvigatelis» 2260-lt 2940-ni, A. M. Lutheri Vineeri- ja Mööblivabrikus 1068-lt 1218-ni jne.

kaubandus-tööstuslikus rahvastikus, mida tõi endaga võimas tööstuslik tõus vana sajandi lõpul ja uue algul.

TABEL 10^a

Tallinna palgatööliste (koos perekonnaliikmetega) ligilähedane arv 1897. aastal

Palgatöö kategooriad	Tööliste	
	arv	%
Kaubandus-tööstuslik rahvastik koos ehitustöölistega	16 900	47,0
Transport ja side	3 200	8,9
Päevapalgalised, mustatöölised, teenijad	14 200	39,4
Linna vaesed, kerjused jt.	1 500	4,2
Muud	200	0,5
Kokku	36 000	100,0

Siin toodud tabeli andmed on siiski vaid ligilähedased, sest loendusandmed on jaotatud ainult elukutsete järgi. Juhindudes aga V. I. Lenini teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» kasutatud meetodist,³⁵ on siiski võimalik üldplaanis analüüsida Tallinna elanikkonda ka sotsiaalsest küljest.

Loenduse materjalidest saame kätte enam-vähem täpse töötajate arvu transpordis (3000) ja side alal (200), samuti päevapalgaliste arvu koos teenijatega. Selles alajaotuses on kahtlemata peidus ka arvukad mustatöölised. Loenduse 15. alajaotuse alt leiame veel linna vaeste täpse arvu. See on nende arvu, kes olid kaotanud igasuguse lootuse tööd leida, olid vanad või väetid ja pidid seetõttu elama almusest. Kõige keerulisem oli kaubandus-tööstusliku rahvastiku sotsiaalse sisu päevavalgele toomine, antud juhul tölisklassi osa kindlaksmääramine. Tuli leida Tallinna kaubandus-tööstusliku rahvastiku kogusuurus, mis on ca 22 900, ja võtta sellest 61 protsenti, mis teeb välja ca 14 000. Siin ongi juhindatud V. I. Leninist. Nimelt, analüüsides kogu Venemaa kaubandus-tööstuslikku rahvastikku sotsiaalsest küljest, võttis V. I. Lenin aluseks Peterburi 1890. aasta rahvaloenduse materjalid, kust ilmses, et Peterburis moodustasid töölised kaubandus-tööstuslikust rahvastikust 61 protsenti. Meil omakorda on ainus võimalus teetuda V. I. Lenini arvestustele. Ehkki Tallinnal olid Peterburiga võr-

³⁵ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 414—424.

reldes teatud erinevused, peaks arvestus olema siiski üldjoontes õige. Liiatigi kui arvestada, et Lenin võttis ühe linna, s. o. Peterburi eeskujuks kogu Venemaa kaubandus-tööstusliku rahvastiku üle otsustamisel. On võimalik, et Tallinna ajaloolist omapära arvestades oleks tulnud seda protsenti elanikkonna keskkihtide kasvus mõnevõrra vähendada. Kuid teiselt poolt on ju ka selge, et Tallinnas, nagu kõigis kapitalismiperioodi linnades, oli suur hulk proletaarlast, kelle kohta on üldse raske öelda, olid nad sotsiaalselt seisundilt töölised või kuulusid keskkihtide hulka.

Kaubandus-tööstusliku rahvastiku sekka on arvatud ka ca 2900 ehitustöölisi. Selle arvu annavad loenduse andmed isikute all, kes tegelesid elamute ehituse, hooldamise ja remondiga. Siit on ilmselt välja jätud päevatöölised. Seega on see ehitustööliste minimaalarv.³⁶

Nende 16 900 kaubandus-tööstusliku rahvastiku esindaja hulgas on veel ca 4000 vabrikutöölisi ja vähemalt 3050 palgalist käsitöölisi.³⁷ Liites vabrikutööliste arvu ehitustööliste ja käsitööliste minimaalarvudega, saame 9950 inimest. Seega jääb meil küsimärgi alla 6950 töölise tegevusala. Teatavasti loob kapitalism hiiglasuure palgatöölise armee, kuid ta ei suuda kõigile töölisele pidevalt tööd anda. Ilmselt on selle arvu taga ka töötud. Samuti sisaldab see arv kahtlemata väiketööstuse töölisi, käsitöölisi ja töölisi kaupluste lettide tagant, ladudest, restoranidest, võõrastemajadest ja mujalt.

Tallinna töölisklass on 1871. aastaga võrreldes suurenenud 178,2 protsenti. Töölisklassi osatähtsus linna tsiviilelanikkonnas on aga langedud 70,1 protsendilt 61,2 protsendile. Seda võib seletada XIX sajandi 70. aastate algul järsult intensiivistunud urbaniseerimisprotsessiga, mille käigus valgus maalt linna hulgaliselt inimesi, keda Tallinna kapitalistlik tööstus polnud suuteline koheselt «vabriku katlas läbi keetma». Ka töölisklassi sees on toimunud märkimisväärseid muutusi. Kui 1871. aastal moodustasid vabrikutöölised Tallinna proletariaadist 2,3 protsenti, siis 1897. aastal ulatus see protsent juba 11,1-le.

Vabrikutööliste Majanduslikule tõusule sajandivahetusel järgnes 1900. aastast alates majanduskriis, mis oli tugevaim kõigist eelnevaist kriisidest ja kestis 1903. aastani. Sellel kriisil olid proletariaadile rasked tagajärjed, sest Tallinna tööstusettevõtetes vallandati suur osa töölisi. Mõned ettevõtted aga ruineerusid kriisi tingimustes täielikult. Eriti teravalt andis kriis end tunda masina- ja metallitööstuses. Juba kriisi algul jäi

³⁶ Taolist teed on läinud ka B. Vilks, analüüsides Läti töölisklassi. Vt. Б. Я. Вилкс, Формирование промышленного пролетариата в Латвии во второй половине XIX века, lk. 104 jj.

³⁷ Обзор Эстляндской губернии за 1897 год, Ревель, 1898.

seisma Reitz & Rotermanni masinavabrik. 1901. aastal likvideerus Drümpelmanni masinavabrik, mis oli Eestis vanim. Sama aasta sügisel jäi seisma Tallinna Malmi- ja Masinavabrik (end. Lausmann).³⁸ Kriis tabas raskelt ka Wiegandi ja «Dvigateli» tehast. Viimases langes tööliste arv 2940-lt 1900. aastal 1238-le 1903. aastal.³⁹ Kriisi halvavat mõju oli tunda kõigis tööstusettevõtetes. Paljudes ettevõtetes hakati rohkem kasutama odavat naiste ja laste tööjõudu. Näiteks olid 1903. aastal Balti Puuvillamanufaktuuris 1352 töölisest 76 alaealised. Kriisi olukorras rakendati tööle ka Venemaalt pärit odavamad tööjõudu. 1903. aastal töötas samas ettevõttes juba 403 vene rahvusest töölisi.⁴⁰ 1905. aasta revolutsiooni päevil võib Tallinna tööstusproletariaadi jõude pidada ligikaudu samadeks kui 1901. aastal, sest 1904. aastal oli alanud kriisijärgne elavnemine. Nii ulatus 1905. aastaks «Dvigateli» tööliste arv juba üle 1600.⁴¹ 1904. aastal oli «Voltas» 296 ja 1905. aastal rohkem kui 400 töölisi.⁴² Tööliste arv näitas tõusutendentsi samuti Lutheri vineerivabrikus. Kui 1904. aastal oli seal 1276 töölisi, siis 1905. aastal 1402 (mehi 974, naisi 428).⁴³ Balti Puuvillamanufaktuuris püsis tööliste arv 1905. aastal enam-vähem ühel ja samal tasemel (1903. a. 1352 ja 1905. a. 1377 töölisi).⁴⁴ Osas ettevõtetes aga tööliste arv mõnevõrra vähenes. Nii näiteks R. Mayeri keemiavabrikus langes tööliste arv 246-lt 1904. aastal 226-le 1905. aastal.⁴⁵ Ent majanduslik elavnemine ei jõudnud veel areneda üldiseks tõusuks, kui Tallinna tööstust tabas uus ülemaailmne majanduskriis. Kriisi- ja depressiooniaastate tööstuse arenemisele olid omased imperialismiajastu iseloomulikud jooned — ebaühtlus, üksikute tööstusharude arenemise hüppelisus. Siinjuures püüdsid monopolistlikud rühmitused tihtipeale kunstlikult pidurdada tootmise laienemist, et hindu üles kruvida, kasutades seejuures ka kaitsetollide barjääri. Tallinna ja Eestisse üldse ei rajatud uue sajandi esimese kümne aasta vältel ühtegi niisugust suuret ettevõtet, nagu neid rajati eelmise sajandi lõpul. Halvim oli olukord metalli- ja masinatööstuses, kus andis kõige rohkem tunda tooraine nappus. Monopolistlike hindade kindlustamiseks tõsteti Venemaal pidevalt tollitariifi, mis aga omakorda põhjustas

³⁸ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 242.

³⁹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 138.

⁴⁰ Sealsamas, l. 125.

⁴¹ Sealsamas, s.-ü. 30, l. 168.

⁴² Sealsamas, s.-ü. 138 ja 43, l. 95.

⁴³ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 312; ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 68, l. 89.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 44, l. 125.

⁴⁵ Sealsamas, s.-ü. 138 ja 160.

siseturul metallinälja. See vajutas raske pitseri Tallinna metalli- ja masinatööstuse arengule. Kriisi ajal langes selle ala suurettevõtete arv Eestis 8-lt 5-le. Viimasena suleti Tallinna laevaehitus- ja mehaanikatehas (end. Lausmanni tehas). Raskelt tabas kriis ka vagunitehast «Dvigatel», sest seoses raudteede ehitamise vähenemisega XX sajandi algul vähenes ka nõudmine vagunite järele. «Dvigateli» tööliste arv langes 2700-lt sajandi alguses 900-le 1907/08. aastal.⁴⁶ Wiegandi ja Krulli masinatehas olid spetsialiseerunud peamiselt viinavabrikute sisseadete, aurumasinate ja -katelde ning saeveskite tööpinkide valmistamisele. Nad kannatasid kriisiaastail vähem kui teised metalli- ja masinatööstuse ettevõtted. 1908. aastaks laienes tunduvalt Wiegandi tehase tegevus. Tööliste arv tõusis seal 380-le. Kuid järgneval aastal andis kriis ka selles ettevõttes tunda ja tööliste arv hakkas langema.⁴⁷ Samuti vähendas kriis «Volta» tööliste arvu, mis langes 170-ni.⁴⁸

Tekstiilitööstuses oli olukord soodsam, sest seal mõjustas talurahva diferentseerumine turu laienemist. Balti Puuvillamanufaktuuris mindi üle kahe vahetusega tööle ja tööliste arv ületas siin 1908. aastaks kaks tuhat (2083).⁴⁹

Mõningal määral suurenes paberi- ja tselluloosi- ning puidutööstuse toodang. A. M. Lutheri vineerivabrikus tõusis tööliste arv 1068-lt 1904. aastal 1550-le 1909. aastal.⁵⁰ E. I. Johanson paberivabrikus kasvas tööliste arv vähe — 1906. aastal oli seal 189 ja 1909. aastal 199 tööliset (139 meest ja 60 naist).⁵¹ Tallinna tselluloosivabrikus tõusis tööliste arv samal ajavahemikul 195-lt 219-le.⁵² Mõnevõrra arenes edasi ka Tallinna ainus suurem keemiatööstusettevõtte — aktsiaselts R. Mayer, kuid 1899. aasta kõrgseisu ei suutnud vabrik ometi ületada. 1908. aastal jõudis Mayeri vabriku tööliste arv üle 300 piiri.⁵³

Stolõpini reaktsiooni ajal ei rajatud Tallinna ühtegi suurettevõtet. Ainsa ettevõttena, kus tööliste arv küündis sajani, rajati 1909. aastal plekktoodete vabrik «Žest». Kõik ülejäänud (Z. Schwartzi saeveski, V. Lellepi aknaraamimistöökoda jt.) töötasid umbes 20 töölisega.

Tööstusharude omavahelist osatähtsust aitab selgitada järgnev tabel.

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 160 ja 178.

⁴⁷ Sealsamas, s.-ü. 178 ja 184.

⁴⁸ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 268.

⁴⁹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 178.

⁵⁰ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 312.

⁵¹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 35, l. 61.

⁵² Sealsamas, s.-ü. 16, l. 115.

⁵³ Sealsamas, s.-ü. 178.

Tallinna vabrikutöölaliste arv tööstusharude järgi 1909. aastal

Tööstusharu	Töölaliste	
	arv	%
Metalli- ja masinatööstus	4419	45,8
Metsa- ja puidutööstus	1960	20,4
Tselluloosi- ja paberitööstus	449	4,7
Ehitusmaterjalide tööstus	36	0,4
Keemiatööstus	300	3,1
Tekstiilitööstus	1683	17,5
Toiduainete tööstus	503	5,2
Polügraafiatööstus	170	1,7
Muud tööstusharud	119	1,2
K o k k u	9639	100,0

Tallinna vabrikutöölaliste arv, mis sajandi algul oli kriisi tõttu tunduvalt langenud, lähenes 1909. aastal taas kümnele tuhandele, seda peamiselt tekstiili- ning puidu- ja paberitööstuse laiendamise arvel.⁵⁴ Kuid teatud osa töolistest oli alati reservis. Töötute arv kasvas eriti kriisi olukorras. 1909. aastal oli Tallinnas 3000—4000 töötut.⁵⁵ Täpsema pildi vabrikutöölaliste arvust 1909. aastal annab lisa 4.

Endiselt moodustavad Tallinna vabrikutöölaliste tuumiku metalli- ja masinatööstuse töölised, kellele osatähtsusele järgnesid metsa- ja puidutööstuse ning tekstiilitööstuse töölised, kokku aga moodustasid nad ligi 84 protsenti tööstusproletariaadist. Toiduainete tööstuse, tselluloosi- ja paberitööstuse ning keemiatööstuse töölised moodustasid kokku 13 protsenti. Teiste tööstusharude tööliste osatähtsus oli juba hoopis väike.

Vastavalt imperialismi ajajärgu konjunktuuri liikumise põhilisele iseärasusele, äärmiselt ebaühtlasele arenemisele, mis omandab hüppelise iseloomu, asendus 1909. aastal seisak Venemaa tööstuses majandusliku elavnemisega, mis järk-järgult kasvas üle majanduslikuks tõusuks.

Ajavahemikul 1908—1913 suurenes Venemaal malmi tootmine 64,5

⁵⁴ Eesti vabrikutöölaliste üldarv oli 1910. aastal 33 000. Vt. O. K a r m a, tsit. teos, lk. 281.

⁵⁵ G. L u k i n, Töölisliikumine Eestis Stolõpini reaktsiooni ja uue revolutsioonilise tõusu aastail (1907—1914), Tallinn, 1960, lk. 23.

protsenti ja kivisöe tootmine 39,1 protsenti.⁵⁶ Majanduslik tõus nii Venemaal kui ka teistes riikides oli seotud maailmasõja palavikulise ettevalmistamisega. Majanduse militariseerimise õhkkond oli hästi tajutav ka Tallinnas. Linn muudeti taas Balti mere sõjalaevastiku baasiks (kindluseks) ja tsaarivalitsus otsustas alustada siin suurte tehaste rajamist sõja- ja kaubalaevade ehitamiseks. 1912. aastal hakati Tallinnas, mis muutus nüüd Euroopa suurimate relvavabrikantide ja laevaehitusfirmade huviobjektiks, ehitama kaht suurt tehašt — a/s. Vene-Balti ja a/s. Bekkeri (Boeckeri) laevaehitus-tehašt. 1913. aastal alustasid vene ja välisaktsionärid ka Noblessneri (Nobel & Lesner) tehaše ehitamist. Sama aasta oktoobris—novembris asuti Vene-Balti ja Bekkeri tehašes juba esimeste miinilaevade ja ristlejate ehitamisele ning seejärel ka allveelaevade ehitamisele «Noblessneri» tehašes.⁵⁷

Seoses sõjasadama rajamisega Tallinna kerkis ühtlasi uuesti päeva-korrale Moskva—Tallinn otseühendusraudtee küsimus, mis siiski jäi ainult projektiks, kuna Rõbinsk—Moskva—Ventspils raudteeseltsi kapitali esindajate mõju valitsuses osutus tugevamaks.⁵⁸

Imperialistliku maailmasõja eel arenes eriti kiiresti masina- ja metallitööstus, mis ilmnēs nii toodangu kasvus kui ka tööliste arvu suurenemises.

Tallinna suurte laevaehitustehaste, sõjasadama ja kindluse ehitamine andis tööd paljudele teistele tööstusettevõtetele. «Volta» hakkas täitma «Noblessneri» tellimusi, seetõttu suurendati ja laiendati seal tootmist. Tööliste arv «Volta» suurenes aastail 1910—1914 350-lt 800-ni. Krulli tehašes kasvas tööliste arv 335-lt 760-ni.⁵⁹ A/s. K. Siegeli ettevõttes, mis oli spetsialiseerunud veevarustuse sisseseadete tootmisele, tõusis tööliste arv 50-lt 150-ni. Wiegandi tehašes tõusis tööliste arv 400-lt 450-ni. Ka «Dvigateli» toodang kasvas tänu sõjateellimustele. Tööliste arv tõusis aastail 1910—1913 ümmarguselt 800-lt 1600-ni.⁶⁰

Peale suurettevõtete rajati tol perioodil eesti rahvusest kodanuse initsiatiivil veel mitmed väiksemad ettevõtted, nagu mehaanikatöökoda «Kalev», V. Karsteni ja G. Koppeli mehaanikatöökoda, Milleri katelsepatöökoda jt. Neis kõikus tööliste arv 20—30 ümber. Veidi

⁵⁶ П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, Москва, 1950, lk. 452 jj.

⁵⁷ Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 479.

⁵⁸ «Tallinna Teataja», 28. juulil 1910, lk. 3.

⁵⁹ ENSV RAKA, f. 208, nim. 1, s.-ü. 25, l. 1 jj.

⁶⁰ O. Karma, tsit. teos, lk. 296; ENSV RAKA, f. 209, nim. 1, s.-ü. 149.

suurem oli aastail 1910—1911 ehitatud Tallinna malmivabrik. 1910. aastal oli seal 19 ja 1914. aastal 80 töolist.⁶¹

Teatavasti oli kapitalistlik tootmisprotsess väga pingeline ja tööline vananes ruttu. Seepärast eelistas kapitalist noori ja elujõulisi töölisi. Sellest annavad tunnistust ka Tallinna metallitöölise ühingu andmed. 1910. aastal oli 303 küsitletud metallitöolisest 85,8 protsenti ehk 260 töolist kuni 40 aastat vanad. Üle 50 aasta vanuseid oli vaid 2,3 protsenti ehk 7 töolist. Järelikult võib oletada, et Tallinnas oli töölise vaimne ja füüsiline «kulumine» väga kiire.⁶²

Vastupidi metalli- ja masinatööstusele toimus tekstiilitööstuses langus. 1908. aastal oli Balti Puuvillamanufaktuuris üle kahe tuhande töölise. 1910. aasta 1. jaanuariks oli see arv aga kahanenud 1737-le.⁶³ 1912. aastal, uue kõrgseisu ajal tõusis see küll üle 1800, kuid peatselt saabus jälle langus.

1912. aastal rajati endise Drümpelmanni masinatehase ruumidesse kookosriide kudumise vabrik. 1913. aastal oli seal 83 töolist.⁶⁴

Tekstiilitööstusel oli rahvamajanduse militariseerimisel täita kõrvaline osa, seetõttu oli tema arenemiskiirus teiste tööstusharudega võrreldes kõige madalam. Tallinna tekstiilitööstuse töölise arv suurenes aastail 1910—1914 vaid 8,5 protsenti võrra.

Intensiivsemalt laienes Esimese maailmasõja eel Tallinna puidu- ja paberitööstus. Tallinna tselluloosivabrikust kujunes suur tselluloosi- ja paberitööstuse kombinat, mis 1913. aastal muudeti aktsiaseltsiks «Põhja Paberi- ja Puupapivabrikute A/ü.» nime all.⁶⁵ Suurimaks paberivabrikuks Tallinnas oli endiselt E. Johanson'i vabrik. 1909. aastal ehitati paberivabrik ka Tallinna tselluloosivabriku juurde. Tallinna tselluloosi- ja paberivabrikus tõusis töölise arv 219-lt (190 meest ja 29 naist) 1909. aastal 485-le 1913. aastal.⁶⁶ E. Johanson'i paberivabrikus suurenes samal ajal töölise arv minimaalselt.

Tallinna vineeritööstus paistis silma tootmise kõrge kontsentratsiooni poolest. Lutheri vineerivabrik oli selle ala suurimaks ettevõtteks kogu Venemaal ja tõenäoliselt tollal ka ülemaailmses mastaabis.⁶⁷ 1908. aastast kuni 1913. aastani tõusis tootmise laiendamise ja töölise arvu suurendamise tulemusena Lutheri Vineeri- ja Mööblivabriku toodang

⁶¹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 215 ja 315.

⁶² «Tallinna Teataja», 8. märtsil 1910, lk. 2.

⁶³ ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, s.-ü. 133, l. 21.

⁶⁴ ENSV RAKA, f. 209, nim. 1, s.-ü. 149.

⁶⁵ Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 482.

⁶⁶ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 16, l. 115 ja 182.

⁶⁷ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 310.

73 protsendi võrra.⁶⁸ (Ettevõtte aktsiaist kuulus 80 protsenti inglise kapitalistidele Londonis asuvast «Venesta» sõsarühingust.) Tööliste arv tõusis Lutheris 1550-lt 1909. aastal 1843-le 1913. aastal.⁶⁹

Laevaehitustehaste, sõjasadama ja ka elamuehituse tagajärjel tekkis väga suur nõudmine ehitusmaterjalide järele. M. Makarovi, Chr. Rotermani ja Z. Schwartzi saeveskid suurendasid tunduvalt ehituspuidu tootmist. Neis tõusis tööliste arv 150—650 protsendi võrra.⁷⁰

Tallinna puidu- ja paberitööstuses suurenes sõjaeelse tööstusliku tõusu aastail tööliste arv 2445-lt 1909. aastal 3166-le 1913. aastal ehk 29,5 protsendi võrra.

Hoogne ehitustegevus nõudis peale puidu ka hulgaliselt muud ehitusmaterjali. Seetõttu on arusaadav mitme telliseid, tsementi, ehituskive ja muud ehitusmaterjali tootva ettevõtte rajamine Tallinna. Neil aastail lasti käiku silikaattelliste tehas «Silikaat», F. Glehni kivi- vabrik Lasnamäel, tellisetehas «Baltika» jt.

Tallinna majanduselu arenedes astus tol perioodil tubli sammu edasi Tallinna polügraafiatööstus. 21 Eesti trükikojast asus 15 Tallinnas ja trükitehaste arv ulatus siin üle 400.⁷¹

Tööliste arv tõusis ka Tallinna keemia- ja nahatööstuses.

Täielikuma pildi Tallinna vabrikutööliste arvust 1913. aastal ja vahetult sõja eel, 1914. aastal annab lisa 5.

Tallinna vabrikutööliste tuumik koosneb nagu 1909. aastalgi metalli- ja masinatööstuse töolistest. Neile järgnesid osatähtsusest metsa- ja puidutööstuse ning tekstiilitööstuse töölised, kes moodustasid kokku 83,3 protsenti (1909. aastal ca 84%) tööstusproletariaadist. Huvitav on see, et nii metsa- ja puidutööstuse kui ka tekstiilitööstuse tööliste suhtarv on 1909. aastaga võrreldes langenud ühtekokku 12,5 protsendi võrra, kuid nende kolme põhilise tööstusharu kogu suhtarv on jäänud üldjoontes samaks, sest metalli- ja masinatööstuse tööliste suhtarv on tõusnud 45,8 protsendilt 57,9 protsendile. Toiduainete tööstuse, tselluloosi- ja paberitööstuse ning keemiatööstuse tööliste osatähtsus (1914. aasta sõjaeelne tase 10,9%) on võrreldes 1909. aastaga (13%) teatud määral langenud. Teiste tööstusharude tööliste osatähtsus on endiselt väike.

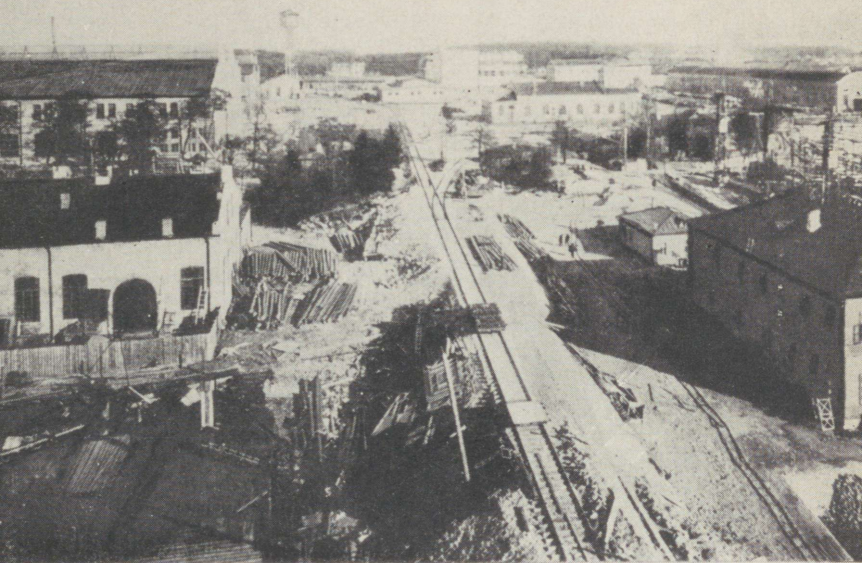
Rahvusvaheliste imperialistlike vastuolude teravnemise tõttu puhkes 1914. aasta suvel Esimene maailmasõda. Sõda viis esialgu Eesti ja

⁶⁸ Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 482.

⁶⁹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 184.

⁷⁰ G. Lukin, tsit. teos, lk. 141; ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 215 ja 315.

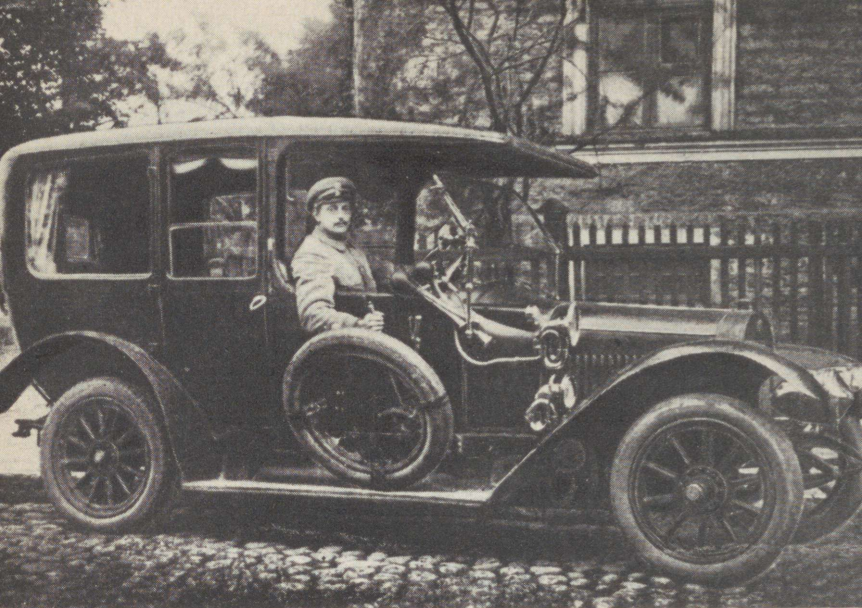
⁷¹ O. Karma, tsit. teos, lk. 332; ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 315.

A/s. Bekkeri laevaehitustehas.

Voorimees.

Esimesi autosid Tallinnas 1913. aastal.

«Doigateli» tehase töölisvanemad 1917. aastal.

Bekkeri laevatehase töölised 1917. aastal.

Tuletõrjujate pidu 1912. aastal.

Hotell «Peterburi» Rataskaevu ja Dunkri (Vana Tooma) tänava nurgal.

Kohvitantad XX sajandi algul.

Harju tänav.

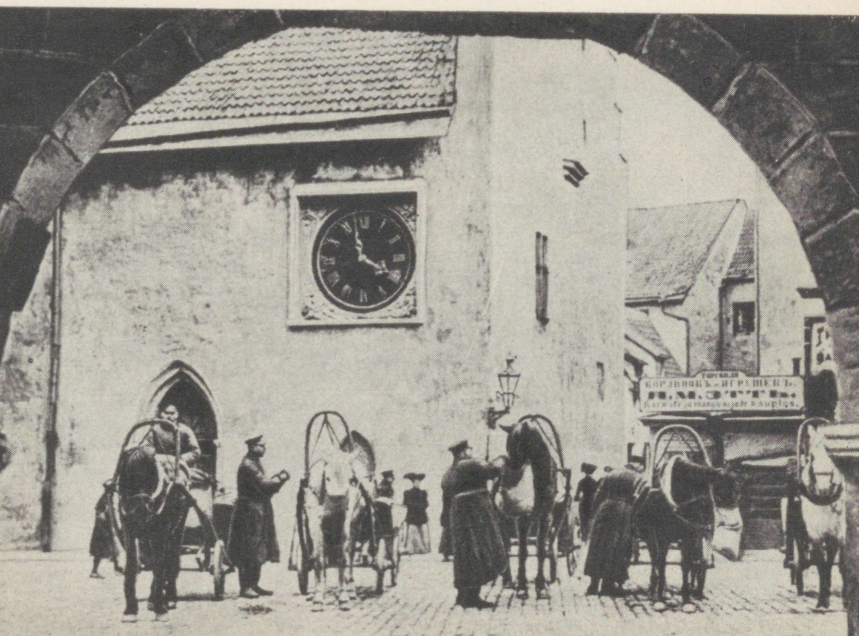

Voorimehed Balti jaama ees.

Pagariäri Suur-Tartu maantee ja Väike-Tartu maantee nurgal.

Voorimehed Pühavaimu kiriku ees.

Muusikaäri Tartu maanteel.

Leivamüüjad turul.

Suurtööstuse tööliste struktuurne jaotus Tallinnas 1913. ja 1914. aastal

Tööstusharu	Tööliste arv			
	1913. a.		1914. aastal (enne sõda)	
	arv	%	arv	%
Metalli- ja masinatööstus	9 164	56,2	10 736	57,9
Elektrijaam ja gaasivabrik	126	0,7	142	0,7
Turbatööstus	—	—	180	0,9
Keemiatööstus	312	1,9	323	1,8
Ehitusmaterjalide tööstus	217	1,3	298	1,6
Metsa- ja puidutööstus	2 434	14,9	2607	14,2
Tselluloosi- ja paberitööstus	732	4,5	852	4,5
Tekstiilitööstus	2 045	12,5	2100	11,2
Toiduainete tööstus	825	5,1	866	4,6
Nahatööstus	71	0,4	71	0,3
Polügraafiatööstus	400	2,5	425	2,3
Kokku	16 326	100,0	18 580	100,0
Umardatult	16 300		18 600	

sealhulgas ka Tallinna majanduse rööpaist välja. Sõjaliste vedude tõttu kannatas transport ülekoormatuse all. Halvenes varustamine kütuse ja toorainega. Tootmist pidurdas ka kõige töövõimelisemate meeste mobilisatsioon. Taolised raskused põhjustasid paljude tööstusettevõtete töö ajutise seiskumise või tootmise vähendamise.

Sõja esimestel kuudel seisid Tallinnas A. M. Lutheri Vineeri- ja Mööblivabrik, plekktoodete vabrik «Zest», E. Johanson'i paberivabrik, Balti Puuvillamanufaktuur ja teised. Vagunitehases «Dvigatel» langes tootmine 50 protsendi võrra. Ka Tallinna tselluloosivabrik, F. Wiegandi masinatehas ja plekktoodete vabrik «Zvezda» pidid tootmist piirama. Tootmine vähenes isegi Eesti kõige suuremas ja tähtsamas sõjatehases — Vene-Balti laevaehitustehases.⁷²

Kõige paremas olukorras olid sõja-aastail Tallinna laevaehitustehased, sest nad valmistasid ainult sõjalist toodangut.

Neist suurimas, a/s. Vene-Balti laevaehitus- ja mehaanikatehases, mis

⁷² A. T a k k i n, Eesti Esimese maailmasõja aastail, Tallinn, 1961, lk. 18.

hakkas toodangut andma 1913. aastal, töötas sama aasta lõpul 1144 töolist ja sõja ajal juba 7300 töolist.⁷³

Bekkeri laevaehitustehases tõusis tööliste arv 763-lt enne sõda 3500-ni 1916. aasta lõpul.⁷⁴

«Noblessneri» tehases töötas enne sõda 70 töolist, 1915. aasta märtsi teisel poolel 530 töolist, 1916. aasta 1. jaanuaril 754, 8. juunil 846 ja sama aasta lõpul juba 1200 töolist.⁷⁵

Kõigis neis tehastes oli 1916. aastal puudus kvalifitseeritud tööjõust, sest mobilisatsioon võttis oma osa. Seepärast oldi sunnitud kasutama rohkesti alaealist tööjõudu. Näiteks oli 1916. aastal Bekkeri 3500 töölise seas 306 poissi ja 17 tüdrukut. Sama suund ilmnis ka teistes laevaehitustehastes.⁷⁶

Tallinna sadamatehastes, kus täideti sõjatellimusi, suurenes sõja-aastail tööliste arv 2000-lt 6000-le.⁷⁷

Seega suurenes neljas Tallinna laevaehitus- ja remonditehases tööliste arv sõja ajal 4633-lt 18 000-le, s. o. 13 367 inimese võrra ehk 389 protsenti.

Suuremaid sõjatellimusi täitsid veel niisugused metalli- ja masinatehased nagu a/s. «Dvigateli» vagunitehas, a/s. «Volta» elektrimootoritehas, a/s. Franz Krulli ja F. Wiegandi masinatehased.⁷⁸ Kõige paremas olukorras oli «Volta», kuna ülevenemaaliselt tunnustatud tehaseksena täitis ta peamiselt «Noblessneri» laevaehitustehase tellimusi elektrimootoritele ja -seadmetele. Sõja algul langes seal tööliste arv 800-lt 500-le, 1916. aasta kevadeks aga oli tõusnud juba 1300-ni.⁷⁹

Ka «Voltas» oli oskustööliste puudus. 1915. aasta algul oli «Voltas» 650 töolisest 120 alaealist.⁸⁰ Fr. Krulli tehas oli ainuke külmutusseadmeid valmistav tehas Venemaal ja seetõttu oli tal riigikaitse seisukohalt suur tähtsus. Kui 1913. aastal oli Krullis 437 töolist, siis 1916. aasta lõpuks oli see arv juba 563.⁸¹

Wiegandi tehases tõusis sama ajavahemiku jooksul tööliste arv 413-lt ligi 700-le.⁸²

⁷³ ENSV RAKA, f. 218, nim. 1, s.-ü. 10, l. 1 jj.

⁷⁴ RAKAL, f. 95, nim. 18, s.-ü. 930, l. 6. Teistel andmetel olevat juba 1916. aasta augusti lõpul olnud seal üle 4000 töölise. Vt. ENSV RAKA, f. 209, nim. 1, s.-ü. 125, l. 179.

⁷⁵ ENSV RAKA, f. 209, nim. 1, s.-ü. 135, l. 29 ja 146; SARKA, f. 369, nim. 9, s.-ü. 43, l. 153; A. T a k k i n, tsit. teos, lk. 18.

⁷⁶ ENSV RAKA, f. 209, nim. 1, s.-ü. 146, l. 1 jj.

⁷⁷ A. T a k k i n, tsit. teos, lk. 25.

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 209, nim. 1, s.-ü. 338, l. 9.

⁷⁹ A. T a k k i n, tsit. teos, lk. 25.

⁸⁰ ENSV RAKA, f. 208, nim. 1, s.-ü. 86, l. 107.

⁸¹ ENSV RAKA, f. 208, nim. 1, s.-ü. 10, l. 1 jj.

⁸² Sealsamas.

«Dvigatel» töötas kaks esimest sõja-aastat alla sõjaeelse taseme, 1916. aastal aga suurendas ta tootmist ning tööliste arv tõusis seal juuni alguseks 1400-ni ja aasta lõpuks 1800-ni.⁸³

Ka enamikus väiksemates metallitöötlemise ettevõtetes ületas tööliste arv 1916. aasta lõpuks sõjaeelse taseme.

Tekstiilitööstuse tähtsamas ettevõttes Balti Puuvillamanufaktuuris vähenes sõja algusaastail tootmine tunduvalt ja ka 1916. aasta lõpuks ei ulatunud tööliste arv 1913. aasta tasemeni, olgugi et töö viidi üle kahele vahetusele.

Taolist rada läks ka Tallinna paberi- ja tselluloositööstus. Kuid siin siiski ületas tööliste arv 1916. aastaks mõnevõrra sõjaeelse taseme. Tallinna tselluloosivabrikus tõusis tööliste arv 485-lt 1913. aastal 770-le 1916. aastal.⁸⁴ E. Johanson paberivabrikus jäi tööliste arv enam-vähem samaks, s. o. napilt üle 200.⁸⁵

Puidutööstuses oli tellimusi väga vähe. Isegi Venemaa selle tööstus-
haru suurim vabrik — a/s. A. M. Lutheri Vineeri- ja Mööblivabrik — oli sunnitud tootmist järsult piirama. Tööliste arv langes 1843-lt 1913. aastal 726-le 1916. aasta sügisel. Neist töötas kaitse ülesandel vaid 236 töölist.⁸⁶ 1917. aasta algul oli seal 700 töölist.⁸⁷

Riigikaitse seisukohast väga vajalikus R. Mayeri keemiatehases langes tööliste arv 312-lt 1913. aastal 224-le 1916. aastal.⁸⁸

Tööliste arv vähenes ka enamikus ehitusmaterjale tootvais ettevõtteis. Näiteks V. Lenderi ja K. Jürgensi saeveskis vähenes tööliste arv 156-lt 1913. aastal 86-le 1916. aasta lõpul. Samal ajal langes M. Markovi saeveskis ja laoplatstil tööliste arv 164-lt 124-le.⁸⁹

Tallinna tööstusproletariaadi arenemine sõja tingimustes kuni Veebruarirevolutsioonini näitab, et Tallinna tööstus etendas Eesti ja kogu Venemaa sõjatööstuses märkimisväärset osa. Tallinn kui Eesti tähtsaim tööstuskeskus oli ühtlasi oluliseks mereväebaasiks, mis andis tooni kogu Tallinna tööstusele. Neil aastail kujunes Tallinna laevaehitustööstus kõige tähtsamaks tööstusharuks Eestis, kus 1916. aasta lõpul töötas 36,2 protsenti kõigist Eesti vabrikutöolistest.⁹⁰

⁸³ A. Takkin, tsit. teos, lk. 27; SARKA, f. 369, nim. 9, s.-ü. 43, l. 270.

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 218, nim. 1, s.-ü. 10, l. 1 jj.

⁸⁵ Sealsamas.

⁸⁶ Sealsamas.

⁸⁷ Eesti NSV ajalugu, II kd., lk. 534.

⁸⁸ A. Takkin, tsit. teos, lk. 31.

⁸⁹ ENSV RAKA, f. 218, nim. 1, s.-ü. 10, l. 1 jj.

⁹⁰ A. Kõõrna, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis, Tallinn, 1961, lk. 90; vt. ka T. Braksi mälestusi «Tallinna tehastes a. 1912—1920», lk. 45 jj.

Tallinna tööstuslik tõus ja tööliste arvu suurenemine oli ühekülgne, selle aluseks oli sõjatööstus, peamiselt laevaehitustööstus. Seega süvenes Tallinna tööstuse selgroo — metalli- ja masinatööstuse osatähtsus veelgi.

Kuna vabrikutööliste arv kasvas sõja-aastail võrdlemisi kiiresti ja peamiselt just uute suurettevõtete arengu alusel ning hulk väikeettevõtteid oma tegevuse lõpetas, siis saavutas Tallinna tööstustööliste kontsentratsioon veelgi kõrgema taseme. Ümmarguselt võttes oli Tallinnas aastail 1916—1917 30 000 suurtööstuse töolist, moodustades ligemale 60 protsenti Eesti vabrikutöölistest.⁹¹ Seega koondus Eesti ala tööstustööliste põhimass Tallinna. Tallinn tõusis tööstustööliste arvu poolest Eesti linnade hulgas järsult esile.⁹²

Tallinna 30 000 vabrikutöolisest töötas rohkem kui 500 töölisega ettevõtteis ca 25 700 töolist ehk 85,6 protsenti ja rohkem kui 1000 töölisega ettevõtteis ca 23 000 ehk 76,7 protsenti. Samal ajal töötas Petrogradis 1. jaanuaril 1917. aastal rohkem kui 500 töölisega ettevõttes 77,8 protsenti vabrikutööliste üldarvust ja rohkem kui 1000 töölisega ettevõtteis 67,9 protsenti. Seega jäi Petrogradi — Venemaa ühe suurima tööstuskeskuse tööliste kontsentratsioon Tallinna omast maha.⁹³

Järelilikult oli revolutsiooni eelõhtul Tallinna proletariaadi avangard — vabrikutöölised — erakordselt kõrge kontsentratsiooni astmega. Nagu me juba eespool nägime, oli tööliste kontsentratsioon eriti kõrge metalli- ja masinatööstuses.

Teatavasti loob kapitalism ja eriti tema enamarenenud staadium — imperialism — tugeva elanikkonna liikuvuse. See ilmneb ka Tallinna tööliklassi kujunemises. Esimese maailmasõja aastail, mil paljud tallinlased siirdusid paremat teenistust lootes Petrogradi, Riiga ja mujale ning Tallinna saabus töölisi Venemaa teistest kubermangudest. Just neil aastail suurenes Tallinna tööstusproletariaadis vene ja läti rahvusest tööliste arv.⁹⁴

Sõja ajal püüti Tallinna tööstuses rakendada meeste vähesuse tõttu ka naistööjõudu, kuid sellele vaatamata jäi naiste osa linna tööstuses ikkagi teisejärguliseks, kuna Tallinn arenes eelkõige metallitööstuse ja masinaehituse keskusena.

⁹¹ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 385. A. Kõörna ja A. Takkini arvates oli Tallinnas enne Oktoobrirevolutsiooni 27 000 töolist. Vt. autorite tsit. teostes, lk. 132 ja lk. 71.

⁹² Sõjaeelse kõrgseisu ajal moodustasid Narva vabrikutöölised Eesti suurtööstuse töolistest 30 protsenti. Narvale järgnesid Tartu ja Pärnu.

⁹³ A. Г. Р а ш и н, Формирование рабочего класса России, lk. 105 jj.

⁹⁴ Vt. käesoleva teose I ptk., Rahvuslik koosseis.

Küll aga rakendati neil aastail vabrikutööstuses rohkem noorukeid ja üle 40 aasta vanuseid mehi (mehi mobiliseeriti kuni 40 aasta vanuseni). Töölise vanuselise struktuurist annab ülevaate järgmine tabel.

TABEL 13

Tallinna vabrikutöölise vanuseline struktuur protsentides⁹⁵

Töölise vanus	1914. aastal (enne sõda)	1915. a.	1916. a.	1914.—1916. a. ±
17-aastased ja nooremad	7	13	17	+10
18—25-aastased	38	34	20	-18
26—40 „	43	36	36	-7
41—50 „	10	14	21	+11
üle 50 aasta vanused	2	3	6	+4
	100	100	100	—

Toodud andmeist ilmneb, et sõja eel moodustasid 18—40-aastased töölised 81 protsenti töölise üldarvust. 1916. aastal oli nende osatähtsus vähenenud 56 protsendile. Eriti tugev oli langus 18—25-aastaste osas (18%). Rööbiti sellega kasvas aga alaealiste ja üle 40-aastaste osatähtsus.

Kapitalistliku tööstuse arenedes kujunes Tallinna tööstusproletariaat teiste Eesti linnade kõrval Oktoobrirevolutsiooni eelõhtuks arvuliselt kõige suuremaks ja kontsentreeritumaks. Vabrikutöölise osatähtsus Tallinna tsiviilelanikkonnas kasvas 1,7 protsendilt 1871. aastal 6,8 protsendile 1897. aastal ja 18,8 protsendile 1917. aastal.

Tallinna tööstustöölise arv suurenes järsult möödunud sajandi 90-ndate aastate teisel poolel (vt. lisa 6). Eriti kõrge oli juurdekasvu tempo tööstusliku tõusu ajal sajandivahetusel. Uus tõus oli Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal — kuni 1917. aastani, ent jäi siiski nõrgemaks sajandivahetuse tõusu tempost.

Oktoobrirevolutsiooni-eelse Tallinna töölisklassi suurust on väga raske kindlaks määrata, sest arvulisi andmeid on üpris napilt säilinud. Nagu me juba eespool nägime, oli 1917. aastal Tallinnas ümmarguselt 30 000 vabrikutöölise. Peale nende töötas Tallinna merekind-

⁹⁵ Tallinna Börse Komitee 1915. a. tegevuse aruanne, Tallinn, 1927, lk. 19; Tallinna Börse Komitee 1916/17. a. tegevuse aruanne, Tallinn, 1928, lk. 23.

luse ehitus- ja kindlustustöödel umbes 15 000 töölisi.⁹⁶ Palgalisi käsitöölisi võis olla ca 6000.⁹⁷ Täpsemad andmed Tallinna töölise arvu kohta 1917. aastal on meil teada ka mõningais ettevõtetes ja linnavalitsuse allasutustes. Nii töötas Tallinna gaasivabrikus 118 töölisi, linna tapamajas 17 töölisi, linnaapteegis 3 töölisi, Petši töömajas 37 töölisi, Tallinna linna piimaäris 26 töölisi, puiesteede komisjoni käsutuses 30 töölisi (aednikud, valvurid jt.), korterikomisjonis 11 töölisi, ehitus- ja teedekomisjonis 100 töölisi (peamiselt puusepad ja tänavasillutajad), tervishoiukomisjonis 60 töölisi, maamõõdu osakonnas 8 töölisi, raekojas 12 teenrit ja valvurit, linna seegis Suur-Tartu maanteel 36 töölisi, seega kokku 458 töölisi.⁹⁸

Järelikult oli revolutsiooni eelõhtul Tallinna töölisklassi arvuline suurus ilma transpordi-, side- ja kaubandustöölise ja teenijateta ca 51 500. Lisades 51 500-le juurde veel Tallinna Ametiühingute Keskbüroo arvel olnud ca 1400 teenijat ja müüjat, saame ümmarguselt 53 000 inimest. Võttes sellest arvust 1897. aasta rahvaloenduse andmete eeskujul 46 protsenti perekonnaliikmete alla, saame eespool kinnitatud kutsealade töölise ümardatud arvuks koos perekonnaliikmetega 77 300 inimest. Lisaks sellele teame, et 1897. aastal oli Tallinnas 14 200 päevilist ja teenijat koos perekonnaliikmetega ning et transpordi ja side alal töötas 3200 inimest. Kui nüüd arvestame, et Tallinna majandus (tööstus ja kaubandus) arenes vahepeal jõudsalt edasi, siis võis 1917. aasta paiku olla Tallinnas ca 30 000 teenijat ja päevilist ning transpordi- ja sidetöölisi.

Järelikult on meil põhjust andmete puudulikkusele vaatamata arvata, et Tallinna töölisklassi arvuline suurus koos perekonnaliikmetega võis revolutsiooni eel olla ligilähedaselt 100 000—110 000 inimest ehk 63—69 protsenti linna elanikkonnast.⁹⁹

*

⁹⁶ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, Tallinn, 1953, lk. 6. M. Petrovi andmeil töötas merekindluse ehitus- ja kindlustustöödel 13 000 inimest. Vt. M. Petrov, Balti laevastiku meremeeste osavõtt võitlusest nõukogude võimu eest Eestis 1917. aastal, Tallinn, 1957, lk. 30.

⁹⁷ Обзор Эстляндской губернии за 1913 год, Ревель, 1914.

⁹⁸ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 2226, l. 51 jj. On teada veel, et 1917. aasta juuli lõpus oli Tallinna Ametiühingute Keskbüroo arvel 860 müüjat ja 518 koduteenijat. Vt. «Sotsiaaldemokraat», 2. septembril 1917. Tegelik kaubandustöölise arv oli tunduvalt suurem.

⁹⁹ Nõukogude ajaloolased on tihtipeale töölisklassi arvulist suurust alahinnanud. Sellele on õigesti tähelepanu juhtinud L. S. Gaponenko. Vt. E. B. Иллерицкая, Научная сессия по истории рабочего класса и рабочего движения в России. «Вопросы истории», 1962, № 11, lk. 97—101.

Tallinna töölisklassi ja vabrikuproletariaadi ligilähedane kasv aastail 1871—1917

	1871. a.		1897. a.		1917. a.	
	arv	%	arv	%	arv	%
Tallinna töölisklass koos perekonnaliikmetega	20 200	100,0	36 000	100,0	110 000	100,0
Sellest suurtööstuse töölisi ilma perekonnaliikmeteta	500	2,5	4 000	11,1	30 000	27,3

Nii kujunes Tallinna proletariaat uueks ühiskondlikuks klassiks võrdlemisi lühikese aja jooksul, s. o. möödunud sajandi teise poole viimaste kümnendite vältel. Ta areng ja kontsentreerumine suurtesse tööstusettevõtetesse jätkus käesoleva sajandi algul kuni käsitletava perioodi lõpuni. Oktoobrirevolutsiooni võidu seisukohalt Eestis on eriti oluline see fakt, et 1917. aastaks oli suurtööstuse tööliste osatähtsus Tallinna proletariaadis saavutanud väga kõrge taseme.

Tallinna tihedad majanduslikud sidemed Venemaaga ja Tallinna sadama väliskaubandusliku tähtsuse kasv loiid soodsad tingimused kapitalistliku majanduse, sealhulgas ka mehhaniseeritud suurtööstuse arenemiseks.

Tallinna töölisklassi väljakujunemine oli suurtööstuse tormilise arengu tähtsaim ühiskondlik tulemus.

Töölisklassi valdava enamiku moodustasid Eesti maaproletariaadi pojad ja tütreid.

Tallinna töölisklass kujunes välja Venemaa paljurahvuselise proletariaadi ühe osana. Tallinna töölisklass kasvas teatud määral venelaste, lätlaste, leedulaste, valgevenelaste jt. rahvuste arvel. Osa Tallinna töölisi siirdus omakorda teistesse Venemaa kubermangudesse.

Kapitalismi arengust tingitud Tallinna elanikkonna sotsiaalne polariseerumine oli jõudnud murranguliseks 1917. aastaks juba väga kaugel. Selle ajaloolise protsessi käigus väljakujunenud proletariaadi vastasjõuks oli linnakodanlus.

2. KODANLASED

Kuna vaatluse all on Tallinna elanikkonna ajalugu kapitalismiperioodil tervikuna, siis on pikematagi selge, et on vaja peatuda ka proletariaadi vastasjõu, s. o. kodanluse juures. Kahjuks on Eesti linnade, sealhulgas ka Tallinna kodanluse areng seni teaduslikult läbi uurimata.¹⁰⁰ Ometi teame, et alles neil aastakümneil omandas eesti linna-kodanlus klassi palgejooned. Kodanlust tundmata pole võimalik objektiivselt otsustada revolutsioonisündmuste ega proletariaadi võidu raskuste ja suuruse üle. Alles siis, kui oleme analüüsinud kapitalistliku formatsiooni kõiki ühiskondlikke klasse, on meil omaaegse linna-ühiskonna sotsiaalsest olemusest, sealhulgas ka kodanlusest, konkreetne ettekujutus. Tundes kodanlust enne Oktoobrirevolutsiooni, on ta olemus paremini mõistetav ka kodanliku Eesti päevil. Siinkohal olgu märgitud, et Tallinna kodanluse arengu jälgimisel on peatähelepanu pööratud eesti rahvusest kodanlusele, kuna Oktoobrirevolutsiooni päevil oli just eesti kodanlus proletariaadile peamiseks kohalikuks vastasjõuks. Siinsel vene ja saksa rahvusest kodanlusel oli proletariaadi vastasjõuna tunduvalt väiksem tähtsus.

Statistilised trükised ei kajasta elanikkonna sotsiaalset seisundit täpselt. Tavaliselt esitatakse vaid elanike kutsealane jaotus, mistõttu on meie ülesanne tunduvalt raskem. Pealegi on kodanluse, eriti aga eesti kodanluse rahakoti sisu võimatu täpselt ära arvata. Küllast pärinevad kodanluse esindajad olid harjunud maast-madalast paruni eest oma jõukust varjama ja nad pidasid sellest kavalusest kinni ka Tallinnas. Seepärast saame kodanluse sotsiaalse astme üle otsustada vaid kaudsete näitajate abil, nagu kinnisvara, kauplus, ametikoht jne.

Tuleb arvestada ka veel seda, et kodanlust on vaja vaadelda dialektiliselt ajas ja ruumis. Ei saa ju Tallinna kodanlust oma majanduslikult potentsiaalilt ja poliitiliselt mõjujõult kõrvutada näiteks Moskva, Peterburi või Lääne-Euroopa arenenud kapitalistlike riikide kodanlusega. Samuti erines Tallinna kodanlus XIX sajandi teisel poolel kodanlusest XX sajandi algul. Seepärast vaatleme kodanlust ikkagi konkreetsetes ajaloolistes tingimustes, võttes arvesse Tallinna elanikkonna sotsiaalset seisundit.

¹⁰⁰ «Vene kodanluse kui klassi ajalugu ei ole veel üldse uuritud,» kirjutas majandusajaloolane P. I. Ljaštšenko aastaid tagasi. Vt. P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu Rahvamajanduse ajalugu, II kd., Tallinn, 1961, lk. 20. Viimasel ajal on Vene kodanluse teadusliku uurimise sõõtis põllul sisse aetud esimesed vaod. Vt. näiteks И. Ф. Гиндин, Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и обязанности. «История СССР», 1963, № 2, lk. 57—80; № 3, lk. 37—80.

Tallinna eesti rahvusest kodanlusele oli see periood eelkõige enese maksmapaneku ja «kopika korjamise» ajajärk, kuna keskaja ja Balti erikorra jäänused olid suurteks takistusteks tema teel.

Eesti kodanlusel koos vene kodanluse esindajatega tuli pidada pikka võitlust oma hääleõiguse eest linnaasjade ajamisel. Ent siiski ei lasknud üha kiiremas tempos arenev elu end enam kaua siduda täiesti iganenud ning tardunud eeskirjade ja määrustega, mis võimaldasid ainult Kaupmeeste ehk Suurgildi (kuhu kuulusid peaaegu eranditult sakslased või muust rahvusest saksastunud kodanikud) liikmetel ja nn. literaatidel (haritlastel) pääseda linna juhtivasse organisse, magistraati. 1877. aastal kehtestati Baltimail 1870. aasta Vene linnaseadus, mis võimaldas kõigil linnaelanikel, kui neil oli kauplusi, tööstusettevõtteid või muid kinnisvarasid ja nad maksid linnamakse, osa võtta linnavolikogu valimistest. Siis alustaski eesti jõukam kodanlus võitlust võimu pärast Tallinnas. Alles käesoleva sajandi algul õnnestus tõusval eesti kodanlusel koos vene kodanlusega Tallinna raekojas võimule pääseda. Siitpeale arenes ja tugevnes eesti kodanlus tõusvas joones, kogudes majanduslikult uut jõudu eriti Esimese maailmasõja aegse «kullavihma» tingimustes.

Tallinna nagu teistegi Eesti linnade kodanlus kasvas eeskätt kohaliku väikekodanluse arvel. On ju linna- väikekodanlus — väikeste töökodade ja majade omanikud ning väikekaupmehed — kodanluse kujunemise peamiseks toite- allikaks. Maal kehvtalurahva kurnamise ja talude ülesostmisega rikas- tunud kulakud, kõrtsmikud jt. omandasid linnas kinnisvara, rajasid kaupluse, joomapoe või mõne muu ettevõtte. Ed. Bornhöhe, iseloo- mustades tabavalt möödunud sajandi ühte Tallinna kodanlast Johann Landsbergi, kes oli varem mõisa aidameheks, kirjutas: «Langberg oli oma kaupluse kahekümne aasta eest peaaegu ilma kopikata asutanud ja ühtepuhku suurendanud, nõnda et teda nüüd päratu rikkaks, tingimatu usalduse vääriliseks ärimehes peeti, ehk ta küll iseennast saatuse võõraslapseks tegi ja oma eluviisis enam kõike muud kui rikka mehe ladusust ilmutas.»¹⁰¹

Pürgides rikkuse ja kõrgemate kohtade poole, õppisid säärased äri- mehed selgeks linnaproletariaadi halastamatu ekspluateerimise võtted ja muutusid aegamisi kodanlasteks.

Kõrvuti urbaniseerumisprotsessi käigus linna siirdunud eestlastega kujunes Tallinna linnakodanlus suurelt osalt ka feodalismiperioodi käsitöömeistritest, majaomanikest ja kaupmeestest, kellest valdav osa

**Kodanluse
kujunemise
allikad**

¹⁰¹ Ed. Bornhöhe, Tallinna jutud, Tallinn, 1962, lk. 199. Johann Landsbergi prototüübiks oli Tallinna kaupmees Johann Landsberg.

olid sakslased ja kes juba olid linna kodanikud. Uutes tingimustes need feodalismiaegsed rikkad elanikkonna kihid kodanlustusid.

XIX sajandi 70-ndail aastail alanud jõudsa majandusliku arengu tingimustes sai sinne kodanlus lisa ka Eestimaa kubermangu ja teiste kubermangude linnadest Tallinna elama asunute hulga.

Tallinna kodanlus kujunes veel sel teel, et paljud vene ametnikud ja sõjaväelased omandasid siin maja või mõne muu ettevõtte ja muutusid niiviisi kodanlasteks ning jäid pärast erruminekut enamasti siia elama.

Saksa rahvusest kodanlased kujunesid välja suurel määral ka feodaalse formatsiooni sünnimärke kandva kohaliku saksa aadli esindajate kodanlustumise teel.¹⁰² Nii omandas parun Girard de Soucanton (prantsuse päritoluga saksastunud ärimees) miljonäri kuulsuse, olles paljude majade ja ettevõtete omanik ning osanik ja suurkanaluse organisatsiooni — börsikomitee üks liidreid. Omades suurt mõjuvõimu linnavalitsuses, hangeldas ta linna maaga. Ta sai linnavalitsuselt ennekuulmatult odava hinna eest pärandatava obroki peale 23 tiinu maad.¹⁰³ Ajaga läksid kaasa ja kodanlustusid ka säärased aadli esindajad nagu Tiesenhausenid, Ungern-Sternbergid, zur Mühlenid ja paljud teised. Kui feodalismiperioodil ei pääsenud linna etteotsa ükski «puhast tõugu sinivereline» pärusaadlik, siis XIX sajandi lõpul ja järgmise algul täitsid neist tolle aja Tallinna esimese kodaniku — linnapea kohta näiteks v. Uexküll ja v. Maydel.

Rahvaloenduse andmeil oli 1871. aastal Tallinnas 1626 aadlikku, kes moodustasid tsiviilelanikkonnast 4,95 protsenti. Neist oli saklasi 1297 ehk 81,23 protsenti, venelasi 272 ehk 15,23 protsenti ja muude rahvuste esindajaid 57 ehk 3,54 protsenti. Aadlikke elas kõige rohkem all-linnas — 794 inimest. Toompeal, kus asusid ka Eestimaa rüütelkonna maanõunike kolleegium, rüütelkonna kantselei ja komitee ning rüütelkonna ehk aadli esinduse mitmesugused komisjonid, kohtud ja muud organisatsioonid, elas 306 aadlikku. II eeslinnas oli neid 207, IV — 178, III — 121 ja I — 20.

Sajandi lõpul, täpsemalt 1897. aastal, oli Tallinnas aadlikke ja nende perekonnaliikmeid koos riigiametnike ja nende perekonnaliikmetega 3787 inimest. Neist oli pärusaadlikke 2224 ehk 3,8 protsenti tsiviil-

¹⁰² Vt. E. Блуменбах, Гражданское состояние (сословие) в России, а в частности в Прибалтийских губерниях, его права и обязанности, Рига, 1899, lk. 42 jj.

¹⁰³ A. Ренников, tsit. teos, lk. 165. 1 tiin = 1,0925 ha.

elanikkonnast. Ilmselt on aadlike osatähtsus Tallinna elanikkonnas veelgi vähenenud.¹⁰⁴

Ligikaudu 20 aasta pärast, 1. jaanuaril 1916. aastal oli Tallinnas aadlikke koos riigiametnikega 5410 ehk 3,6 protsenti tsiviilelanikkonnast.¹⁰⁵ Kui arvestada, et osa neist langes riigiametnike hulka, siis on 1871. aastaga võrreldes aadlike arv veelgi vähenenud.

Aadli kui oma aja äraelanud seisuse regresseerumisest räägib ka fakt, et paljud neist laostusid, suutmata kohaneda kapitalismi tingimustega. Oli neid, kes olid esivanematelt päritud mõisa või maja kergete eluviiside tõttu ammugi «paigale pannud» ja püüdsid vaid endise vara riismetega aega võimalikult lõbusasti mööda saata. Paljud laostunud aadlikud olid sunnitud töötama vabakutselistena: arstidena, advokaatidena jne. Balti-saksa aadli olukord halvenes eriti Esimese maailmasõja aastail, mil pääses valla šovinistlik saksavastane propagandakampaania ja mõningaid balti paruneid isegi represseeriti. Kohaliku aadli laostumist kasutasid ära eesti kodanluse agaramad esindajad. Näiteks ostis Albert Koba XX sajandi algul laostunud aadlisoo esindajatelt Hansenitelt ära Wittenhofi suvemõisa maalalad. Järelikult on imperialismiperioodil aadliseisuse esindajaid nii kodanluse kui ka keskkihtide hulgas.

Kui suur siis oli käsitletava perioodi algul kodanlaste kiht Tallinnas? Pöördume taas 1871. aasta rahvaloenduse materjalide juurde.¹⁰⁶ Ilmneb, et Tallinna alalisest elanikkonnast kuulus 70-ndate aastate algul

Kodanluse
arvuline
suurus
1871. aastal

kodanluse hulka ilma perekonnaliikmeteta ümmarguselt 900 inimest ehk 3,1 protsenti ja koos perekonnaliikmetega 1900 ehk 6,6 protsenti. Need olid inimesed, kelle kätte olid koondunud Tallinna kõik põhilised tootmisvahendid ja kes enamikus elasid palgatöölise ekspluateerimisest. Tegevusalade järgi kuulusid nad osalt kaubanduslik-tööstusliku rahvastiku hulka (moodustas kodanlusest 66,6 protsenti — 600 inimest). Kuna Tallinnas oli tööstus tol perioodil veel nõrgalt arenenud, siis oli siin vaid 5 vabrikanti.

Kaubandus oli Tallinna soodsa geograafilise asendi tõttu linna elu ja arengu tuiksooneks juba feodalismiajal. Sellest olenevalt kuulus tollal linna valitsemises juhtiv osa suurkaupmeestele. Kaupmeeskonna esindajad peremehetsesid magistraadis, nende seisuslikul korporatsioonil, XIV sajandil organiseeritud Suurgildil, oli monopolistlik sei-

¹⁰⁴ Первая всеобщая перепись Российской Империи, 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. XIX. Эстляндская губ.

¹⁰⁵ Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, lk. 18.

¹⁰⁶ P. Jordan, Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November 1871.

sund Tallinna suurkaubanduses ning ta etendas tooniandvat osa linna avalikkuses. Seda ainuvalitsust püüdis Suurgild säilitada isegi veel XIX sajandil. Kuid pärast Krimmi sõda, möödunud sajandi 60-ndail aastail läks juhtpositsioon Tallinna majanduspoliitikas siiski magistraadi juures tegutsenud kaubanduskomisjonile (Revaler Handelskomission). Komisjon kujunes Tallinna Börsiseltsi ja Börsikomitee eelkäijaks. Tema esimees pidi küll olema Suurgildi oldermann, kuid liikmeskond koosnes juba ka väljaspool gildi seisvaist kaupmeestest.

Ohutatuina ligemale kümneaastastest kogemustest, esitas 1869. aastal tookordne Tallinna kaubanduskomisjoni esimees Wilhelm Mayer kaupmeeskonna üldkogule tutvumiseks projekti Tallinna börsi ja börsiseltsi asutamiseks. 17. märtsil 1872. aastal kinnitas tsaar statuudi ja sama aasta 4. juunil asutati Tallinna Börsiselts, mille liikmeteks võisid olla liikmemaksu õiendamisel nii kohalikud kui ka väljastpoolt pärinevad I ja II gildi kaupmehed. Börsikomitee oli täidesaatev organ ja talle kuulus börsi tegevuse vahetu juhtimine. Börsikomitee esimeseks esimeheks oli tuntud kapitalist Arthur Girard de Soucanton (1872—1875).¹⁰⁷ Tallinna Börsiseltsi ja Börsikomitee asutamisel võeti kahtlemata eeskuju Riia Börsiseltsilt ja Börsikomiteelt, mis asutati juba 1816. aastal.¹⁰⁸

Kuna XIX sajandi teisel poolel Tallinna kaubanduselu suuresti hoo-
gustus, siis oli ka kaubanduse alal tegutsevaid kodanlasi tunduvalt rohkem (1871. aastal ca 590 inimest) kui tööstuses.¹⁰⁹ Nende seas oli maaklereid, komisjonäre, pankureid ja teisi ärimehi. Rahvuselt olid nad enamikus sakslased. Neist nimekamad olid Girard de Soucantonid, Mayerid, Kochid ja teised Tallinna suurkodanluse tipud. Kodanlus kui klass oli sisemiselt tugevasti liigestunud. Näiteks Tallinna kodanluse hulka arvatud ca 600 töösturist ja kaupmehest võib ca 60 lugeda kodanluse ladvikusse — suurkodanluse kihti kuuluvaks (Tallinna Börsiseltsil oli 63 liiget).¹¹⁰

Ülejäänud Tallinna kodanluse esindajad kuulusid elanikkonna mitte-
tootlikku kihti. Neid tootmissfääri mittekuuluvaid kodanlasi oli ümmar-

¹⁰⁷ TLA, f. 116, nim. 1 (Ajalooline õiend). Börsikomitee järgmised esimehed olid: Wilhelm Mayer (1875—1877), Andreas Koch (1877—1879), Etienne Girard de Soucanton (1879—1910) ja Erhard Dehio (1910—1919).

¹⁰⁸ «Revalsche Zeitung», 25. juunil 1866. Extrablatt zur «Revalschen Zeitung» nr. 143.

¹⁰⁹ 1871. ja ka 1881. aasta loenduse materjalid võimaldavad kaubanduslikust suurkodanlusest eraldada väikekaupmehed (Kleinhändler), keda autor on arvanud keskkihide hulka.

¹¹⁰ TLA, f. 116, nim. 1 (Ajalooline õiend).

guselt 200 inimest ehk 29,0 protsenti kodanlusest. Ligikaudu 50 neist olid hotellide omanikud, ca 60 tegutses kubermangu keskasutustes, all-linna magistraadis ning Toompea lossi foogtikohtus jm.,¹¹¹ umbkaudu 100 kodanlast kuulus rantjeede kihti jne. Ka rantjeede hulgas olid domineerivad saksa rahvuse esindajad. Nii näiteks 50 hotelliomaniku seas oli ainult 5 venelast ja 4 eestlast, 114 rantjee hulgas oli vaid 18 venelast, 14 eestlast ja 6 muu rahvuse esindajat. Ilmselt oli ka mittetootlik kodanlus oma majanduslikult jõukuselt ja ühiskondlikult positsioonilt mitmeastmeline. Tema tippudeks olid Toompea ja all-linna kõrged ametnikud ning rantjeed.

Olgugi et Tallinna kodanluse valdava enamiku moodustasid siin sajandeid valitsenud sakslased, huvitab meid küsimus, milline osa oli vene kodanlusel ja muude rahvuste esindajatel ning kas oli üldse nii rikkaid eestlasi, keda võiks arvata kas või kodanluse kõige vaesemasse kihti.

TABEL 15

Tallinna kodanluse rahvuslik jagunemine 1871. aastal

Rahvus	Arv	%
Sakslased	646	71,0
Venelased	205	22,5
Eestlased	33	3,6
Muud rahvused	26	2,9
Kokku	910	100,0
Umardatult	900	

Tabelist nähtub, et sakslaste arvuline ülekaal oli suur. Lisaks arvilisele ülekaalule olid nende kätte koondunud ka kõige suuremad kapitalid, kinnisvarad jm. Venelased moodustasid üle viiendiku kodanlusest, seda vene kaupmeeste (128 inimest) ja riigiametnike (37 inimest) arvel. Eestlaste osatähtsus oli vaid 3,6 protsenti. 33 rikkast eestlasest kuulus 10 kaupmeeste ja 14 rantjeede hulka, ülejäänud

¹¹¹ Kubermangu keskasutuste, Toompea lossi foogtikohtu, Toomgildi ja all-linna magistraadi liikmeskonna hulka kuuluvate suurkananlaste arvu kindlaksmääramisel on arvesse võetud ka veel järgmisi trükiseid: Provinzialrecht der Ostseegouvernements. Erster Theil. Behördenverfassung, St. Peterburg, 1845, lk. 150 ja 176; A. Kröger, Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94, Riga, 1893, lk. 12 jj.

olid hotellide omanikud jm. Kahtlemata olid need eestlased, võrreldes saksa ja ka vene rahvusest kodanluse esindajatega, majanduslikult märksa nõrgemad.

Kinnisvara- Teatavasti kasvas 70-ndail aastail eestlaste osa-
omanikud tähtsus Tallinnas jõudsasti ning nad saavutasid siin arvulise ülekaalu. Enamik eestlasi proletariseerus. Kuid samal ajal kerkis eestlaste seast esile ka väikeettevõtjaid, väikekaupmehi, kõrtsmikke, voorimehi ja kinnisvaraomanikke ning nagu me eespool võisime veenduda, oli neist ca 30 jõudnud juba haljale oksale. 1871. aastal oli Tallinnas kõigist kinnistustest 1915, s. o. 88 protsenti eraomanike käes. Kui liigitada kinnisvaraomanikud rahvuste järgi, siis näeme, et kinnisvaradest kuulus sakslastele 63,7, eestlastele 18,3, venelastele 17,3 ja muude rahvuste esindajatele 0,7 protsenti. Seejuures kuulus kõigist kinnisvaradest väärtuse järgi sakslastele 83,8, venelastele 11,3, eestlastele 4,5 ja muude rahvuste esindajatele 0,4 protsenti. Samal ajal aga moodustasid sakslased tsiviilelanikkonnast 34,4, eestlased 51,8, venelased 11,3 ja muud rahvused 2,5 protsenti. Sakslastest kinnisvaraomanikud on seega suures ülekaalus nii arvu- liselt kui ka kinnisvara väärtuse poolest. Eestlastest kinnisvaraomani- kud on arvuliselt teisel, kinnisvarade väärtuse poolest aga kolmandal kohal. Kuna saksa rahvusest omanike kinnisvarad olid tavaliselt alla hinnatud, peaks nende osatähtsus kinnisvarade väärtuse järgi olema tegelikult suurem kui 83,3 protsenti, eestlaste oma aga mõne- võrra alla 11,3 protsenti.

Üldse kuulus eestlastele 1871. aastal 351 kinnisvara. Eri seisuste ja linnajagude järgi jagunesid eestlastest kinnisvaraomanikud järgmi- selt: ohvitseri ja haritlasi (maksuvabad kodanikud) 1, kaupmehi 3, käsitöölisi ja kodanikke 16, töölisoklaadi¹¹² kuulujaid ja talupoegi 268 ning alamaid sõjaväelasi 63. I linnajaos oli neid 32, II — 67, III — 132, IV — 94, V — 24 ja VI — 2.

Nagu näeme, kuulusid eestlastest kinnisvaraomanikud peamiselt töö- lisoklaadi ja talupoegade hulka. Need olid enamikus esimese põlv- konna linlased, kes piltlikult öeldes olid hiljuti linnavärvatest sisse astunud ja koos teiste eestlastest kinnisvaraomanikega moodustasid alles tekkiva eesti linnakodanluse tuumiku. Kahjuks ei võimalda meie kasutuses olevad andmed kindlaks määrata kinnisvaraomanike täpset varanduslikku kihistumist 1871. aastal.

Kui vaadelda eestlastele kuuluvate kinnisvarade asukohti linnas, siis ilmneb, et VI linnajaos, s. o. vanalinnas oli neist ainult kaks. See on ka täiesti arusaadav, sest siin olid juba aastasadu asunud ainult sakslased. Eesti kodanluse hälliks on aga tolleaegsed eeslinnad ehk

¹¹² Oklaad — maksuseisus.

alevid, kus linna asunud eestlastel oli kergem krunti muretseda. Kõige tihedamalt leidus eestlastest kinnisvaraomanikke III linnajaos, s. o. Tartu maantee ümbruses, aga ka IV ja II linnajaos, s. o. Pärnu ja Narva maantee rajoonis. I linnajaos, s. o. Balti jaama tagusel ehk Kalamaja alal oli neid võrdlemisi vähe. Loomulikult tuleb siinjuures meeles pidada, et möödunud sajandi 60—70-ndail aastail suur osa haljale oksale jõudnud eestlasi saksastusid. Need rikkad eestlased, kellel oli õnnestunud ühtlasi kas või kõige minimaalsemal määral omandada saksa keelt, ei tahtnud end naljalt eestlaseks tunnistada, ehkki keel, mida nad rääkisid, eriti kirjutasid, oli kõige vigasem saksa ja eesti keele segu.

Edasi võib oletada, et eestlaste-kodanlaste osatähtsus oli loendusandmeist tegelikult veelgi väiksem, sest need kadakad, kes oma rahvust häbenesid ja selle maha salgasid, kaldusid sotsiaal-poliitiliselt sisult rohkem saksa kui tõusva eesti kodanluse ringkondade poole.

Kuid selles suhtes oli ka erandeid. Üheks taoliseks meheks oli Ambla kihelkonnast pärit Hans Heinrich Falck, kes on XIX sajandi 40—70-ndate aastate Tallinna eesti kodanluse silmapaistvam kuju.¹¹³ Tulnud poisikesena maalt linna, oli ta algul käsitöömeister Erichi juures tiseriserielliks. Edasi saab erakordselt energilisest ja taibukast H. H. Falckist klaverivabrikant, kes tööliste ekspluateerimise ja äritsemise teel sai ühtlasi suureks kruntide ja majade omanikuks ning Toomgildi vanemaks. Kui ta saksastus, s. o. muutus oma käitumiselt «kadakaks», hoidis ta siiski rohkem eestlaste poole. Tänu temale muutus Toompea eeslinna välisilme heakorrasatumaks ja kaunimaks. Samuti oli ta peamiselt eestlastest koosnevale Kaarli kogudusele kiriku ehitamise üheks initsiaatoriks ja toetajaks aastail 1862—1874. Ühtlasi lõi ta eestlaste poolel kaasa samas koguduses puhkenud tüldes 70-ndate aastate algul. Nimelt püüdis arenev eesti kodanlus haarata enda kätte tolle aja tähtsamat ideoloogilist asutust — kirikut. Kaarli koguduses puhkeski tüli õpetaja ja köstri kohtade pärast. Ühel pool seisis saksa rahvusest patroon F. v. zur Mühlen, õpetaja I. G. G. Bergwitz, konvendiliige ning võõrmünder kunstaednik Schnell ja saksastumisele kalduvad koguduse liikmed. Teisel pool vastasrinnas olid eesti kodanluse esindajad kompatroon ning Toomgildi vanem H. H. Falck, konvendiliikmed A. Klein, I. Treuberg ja I. Kork ning koguduse enamus.¹¹⁴

¹¹³ Vt. Ein baltischer Bürger von altem Schrot und Korn, Riga, 1914; R. Kenkmaa, G. Vilbaste, tsit. teos, lk. 80.

¹¹⁴ Kompatroon = kaaspatroon. Patroonil oli õigus kutsuda ja esitada kinnitamiseks koguduse õpetaja. R. Kenkmaa, Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72. Vana Tallinn, III kd., lk. 48. 1879. aasta

Kuna eesti kodanluse ja väikekodanluse jõud oli sel ajal veel võrdlemisi nõrk, siis lõppes see võitlus sakslaste kasuks.

**Kodanluse
arvuline
suurus
1881. aastal**

Edasi on meil loendusandmeid kodanluse üle otsustamiseks 1881. aastast. Tallinna majanduses olid vahepeal toimunud suured muudatused. 70-ndate aastate alguse majandusliku tõusu tingimustes hoogustusid välis- ja sisekaubandus. Oli rajatud uusi kaubandus- ja tööstusettevõtteid. Neis tingimustes suurenes ka Tallinna kodanlus. Loendusandmete põhjal võime 1881. aastal Tallinna kodanluse hulka lugeda (ilma perekonnaliikmeteta) ca 1900 inimest, kes moodustasid Tallinna alalisest rahvastikust 4,1 protsenti.¹¹⁵ Kümne aasta eest oli sama näitaja 3,1 protsenti. Kapitalistliku Tallinna valitseva klassi osatähtsus on tõusnud 1871. aastaga võrreldes 1,4-kordseks, mis on ka eespool kirjeldatud põhjusi arvesse võttes täiesti ootuspärane ja mõistetav.

Kuidas aga nägi Tallinna kodanlus 1881. aastal välja oma struktuurilt? Kaubanduse ja tööstuse alal tegutsenud kodanlased, keda oli umbes 1340 inimest, moodustasid endiselt kodanlusest 71,0 protsenti (1871. aastal 71,0%). Ülekaal on samuti kaubanduse alal tegutsenud kodanlaste käes, keda oli siis 1248 inimest. Selle rahvaloenduse andmed ei anna meile eraldi (nagu 1871. aasta materjalid) vabrikantide (töösturite) arvu, vaid neis on piirdutud tööstusettevõtete

2. detsembril asutati Tallinnas «Lootuse» seltsimajas eesti laeva- ehk meremeeste selts «Linda». Selts leidis lõplikul kujul kinnitamist alles 1881. aastal. Seltsi liikmeskonna moodustasid enamikus just Eestimaa kubermangu talupojad. Seda kinnitab ka fakt, et 1880. aasta juunis oli seltsi kapitaliks 104 395 rbl. ja sellest kuulus Liivimaa kubermangu elanikele vaid 400 rbl. Seltsi tegevus ei saanud algusest peale õiget hoogu sisse, sest majanduslik konjunktuur halvenes ja seltsi juhtimine oli äärmiselt asjatundmatu. Seltsi presidendiks oli Kolga rannast pärit Nehatu kooliõpetaja G. Eslon. Tema kaotas aga oma ebaaususe tõttu õige ruttu seltsi liikmete usalduse, mis selgub Narva abiseltsi 1882. aasta 24. jaanuari kirjast ja Rakvere abiseltsi sama aasta 29. jaanuari kirjast C. R. Jakobsonile. Pärast pikemat kiratsemist lõpetati «Linda» tegevus 1893. aastal. Seltsi liikmeskonna sotsiaalse koosseisu täpsemaks määratlemiseks puuduvad meil allikad. Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas on säilinud ainult üks laekaraamat aastast 1880—1882, mis toob ära vaid seltsi liikmete nimed ja maksusumma. H. Prants, Eesti kaubalaevaselts «Linda», Tallinnas, 1913; Eesti biograafiline leksikon. Täiendusköide. Tartu-Tallinn, (1939)—1940, lk. 59; KM KO, f. 47, M. 25:35 2/4 ja M. 25:36 2/3 1. «Linda» abiseltsid olid veel Tartus, Peterburis ja Kolgas.

¹¹⁵ P. Jordan, Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. Theil II, Band I, Lieferung I u. II, Reval, 1883.

personali äratoomisega. Arvestades aga seda, et venelastel ja eestlastel tol ajal ei olnud veel suuremaid tööstusettevõtteid ja sakslaste seas oli 57 töösturit, siis võib seda arvu võtta enam-vähem tõesena, s. o. Tallinna 1881. aasta töösturite ja nende perekonnaliikmete arvuna.

1871. aastaga võrreldes on samaks jäänud ka mittetootlikus sfääris tegutseva kodanluse osatähtsus, mis on endiselt 29,0 protsenti. Toompea lossi foogtikohtu, all-linna magistraadi, linnavalitsuse ja Eestimaa kubermangu keskasutuste teenistuses olevate kodanlaste absoluutarv on suurenenud vaid 63-lt 69-le. Rantjeede arv on aga tõusnud 114-lt 474-le, mis eriti hästi iseloomustab kapitalismi kiiret arengut Tallinnas.

TABEL 16

Tallinna kodanluse rahvuslik koosseis 1881. aastal

Rahvus	Arv	%
Sakslased	1200	63,2
Venelased	330	17,4
Eestlased	330	17,4
Muud rahvused	40	2,0
Kokku	1900	100,0

1881. aasta andmeid 1871. aasta omadega võrreldes ilmneb, et vaatamata sakslaste-kodanlaste arvu kasvule on nende osa Tallinna kodanluse koguarvust vähenenud 71,0 protsendilt 63,2 protsendile. Langenud on ka venelaste suhtarv — 22,5 protsendilt 17,4 protsendile. Saksa ja vene rahvusest kodanluse osatähtsuse kahanemise põhjustas eesti rahvusest kodanluse osatähtsuse tõus 3,6 protsendilt 1871. aastal 17,4 protsendile 1881. aastal. Eesti rahvusest kodanluse enamiku moodustasid kaupmehed ja rantjeed.

Ajalooliste põhjuste tõttu oli eesti kodanluse valdav enamik majanduslikult positsioonilt ja võimalustelt ka nüüd jäänud peamiselt kodanluse madalamate kihtide hulka.

Kodanluse ülemkihtide hulka kuulusid 80-ndate aastate algul endiselt saksa rahvusest kaupmehed ja töösturid. Tallinna Börsikomiteed ja Börsiseltsi juhtisid, nagu varematal aastatelgi, tuntud perekonnad — Kochid, Gahlenbäckid, Rotermannid, Siegelid, Girard de Soucantonid jt.¹¹⁶

¹¹⁶ Bericht des Revaler Börsen-Comites im Jahre 1881, Reval, 1886, lk. 1 jj. Vt. ka järgmisi aastakäike. Kochide perekonna kohta vt. O. Koch, Beitrag zur Geschichte der Familie Koch in Reval, Reval, 1908.

Kodanluse arvuline suurus 1897. aastal. Järgmised võrdlusi võimaldavad andmed on meil kasutada alles 1897. aastast. Nende abil saab teha teatavaid kokkuvõtteid kodanluse arenemisest möödunud sajandi teisel poolel. Kahjuks ei peegeldu neis andmeis sajandivahetuse tööstuslikust tõusust tingitud muudatused Tallinna elanikkonna sotsiaalses koosseisus.

Tallinna kodanluse ligikaudseks arvuliseks suuruseks on 1897. aastal 5400 inimest. Need moodustavad Tallinna tsiviilelanikkonnast ca 9,2 protsenti. 1871. aastaga võrreldes oli seega kodanlus kasvanud 1897. aastaks ligi 4-kordseks. Tallinna kodanlus kui klass oli kasvanud nii absoluutselt kui ka elanikkonna teiste sotsiaalsete kihtide suhtes. Seega on Tallinna elanikkonna sotsiaalne polariseerumine imperialismiperioodi jõudes järsult tõusnud. Võib oletada, et mitte ainult Tallinna proletariaadi arengus ei toimunud neil aastail «hüpe», vaid see leidis aset ka Tallinna kodanluse arengus.

Mittetootliku rahvastiku suurkodanlike elemente, rantjeesid ja kinnisvaraomanikke oli 5300 inimest. Eestimaa kubermangu keskasutustes ja linnavalitsuses töötas ligikaudu 50 ametnikku. I ja II gildi kaupmehi oli ca 100.¹¹⁷ Nii saamegi Tallinna kodanluse ligikaudseks arvuks 1897. aastal 5400 inimest.

Kodanluse rahvuslik koosseis 1897. aastal Mis puutub kodanluse rahvuslikku koosseisu, siis võib öelda, et eestlaste osatähtsus on Tallinna kodanluse hulgas veelgi suurenenud. Võtame näiteks vaatluse alla rantjeed, kes elatuvad kapitalist ja kinnisvaradest saadavaist tuludest ning kes moodustasid 1897. aastal, nagu eespool nägime, Tallinna kodanluse enamuse.

TABEL 17

Tallinna rantjeede rahvuslik jagunemine 1897. aastal

Rahvus	Arv	%
Eestlased	2190	41,4
Sakslased	2170	41,0
Venelased	790	14,9
Muud rahvused	140	2,7
Kokku	5290	100,0

Ilmneb, et eestlased-kodanlased, kes olid just oma kapitalid tavaliselt kinnisvarade alla pannud, on sakslasi arvuliselt isegi veidi ületanud. Kuusteist aastat varem aga olid nad Tallinna kodanlusest

¹¹⁷ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 658, l. 11 jj.

moodustanud vaid 15,7 protsenti. Olgugi, et eestlaste hulgas polnud ka sajandi lõpul veel ühtegi nii rikast meest kui sakslaste seas, räägib toodud tabel siiski eesti kodanluse kui klassi majandusliku potentsiaali tõusust.

Esimeses gildis võimutsesid endiselt vanade rikaste saksa perekondade esindajad, nagu näiteks Etienne Girard de Soucanton, Nikolai ja Oskar Koch jt. Neile olid lisandunud ka juba mõned uusrikkad, nagu pangandustegelane Georg Scheel, kaupmees Oskar Stude jt. Muudest rahvustest kuulusid esimesse gildi veel juut Herson Gutkin ja vene-lane Vassili Demin. Need nimed on vanemapõlve tallinlastel veel praegugi meeles. Eestlasi esimeses gildis polnud. Küll aga on II gildi liikmete seas 21 eestlast, nagu põllutööriistade kaupluse omanik Natalie Jakobson, kinga- ja galanteriikaupluse omanik Karl Jürgenson, talurahvakaupluse omanik August Mamers ja teised.¹¹⁸

Eesti kodanluse arengut Tallinnas imperialismiperioodi algul, s. o. sajandivahetusel aitab selgitada kinnisvaraomanike vaatlemine, sest suur osa neist moodustas noore eesti kodanluse peamise jõu.

**Kinnisvara-
omanikud
XX saj. algul**

Selle küsimuse lähemaks uurimiseks pöördusime Tallinna Linna Arhiivi linnakassa fondi (nr. 229) poole, mis sisaldab materjale kinnisvaraomanike ja kinnisvaramaksu kohta.¹¹⁹

Meid huvitavatest kinnisvaraomanike nimestikest, mida enne sõda oli 15, on säilinud kahjuks ainult kaks.¹²⁰ Üks neist pärineb 1904. aastast ja sisaldab materjale IV, V ja VI linnajao kohta, teine on 1908. aastast ja hõlmab esimese kolme linnajao kinnisvarasid. Need nimestikud on seda väärtuslikumad, et nad võimaldavad heita pilku ka neil aastail Tallinnas toimunud poliitilise võitluse majanduslikule tagapõhjale, mis 1904. aastal viis vene-eesti bloki linnavolikogu valimistel võidule ning tegi lõpu ligi seitse sajandit kestnud sakslaste võimutsemisele Tallinnas. Nimelt oli 1892. aasta juunis kehtestatud uue linnaseadusega muudetud linnavolikogu kui omavalitsuse kõrgema organi valimiskorda ning senise kuriaalse valimisviisi asemel

¹¹⁸ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 408 ja 658; Bericht des Revaler Börsen-Comites im Jahre 1900, Ревель, 1901.

¹¹⁹ Kinnisvaramaks seati sisse pärast pearaha kaotamist 1863. aastal. Seda võeti kõigilt kinnisvaraomanikelt vastavalt nende kinnisvarade väärtusele või tulule ning see ei tohtinud suurem olla kui 10 protsenti puhastulust ehk 1 protsent kinnisvara väärtusest (vt. A. Grenzstein, Linna-seadus, Tartu, 1886, lk. 31). Tallinna kinnisvaraomanike nimestikus on linnajagude kaupa täpselt antud omaniku nimi ja kinnisvara asukoht, selle väärtus ning kinnisvaramaksu suurus.

¹²⁰ TLA, f. 229, nim. 1, s.-ü. 37 ja 38.

kasutusele võetud tsensuslik printsiip: hääleõiguse omandasid kõik Vene alamad, kes olid saanud 25 aastat vanaks ja omasid kinnisvara, mille väärtus oli vähemalt 1000 rbl. Hääleõigus oli ka I ja II gildi kuuluvatel kaubandus- ja tööstusettevõtete omanikel.¹²¹ Andmete väärtust ei vähenda oluliselt ka see, et poole linna kohta pärinevad need 1908. aastast, s. o. neli aastat hilisemast ajast, sest vahepealseil aastail arenes Tallinna majandus võrdlemisi tagasihoidlikult. Seetõttu oli ka ehitustegevus aeglane ning kinnisvarade arv ja väärtus jäid enam-vähem stabiilseks.

Säilinud kinnisvaramaksu nimestikke on peetud korralikult. Kerkib aga küsimus, kuivõrd usaldatavad on neis leiduvad kinnisvarade takseeritud väärtused, mille alusel toimus maksustamine ning olenes ka hääleõigus linnavolikogu valimistel.

Esimene üldie taksatsioon (hindamine) oli Tallinnas läbi viidud 1864/65. aastal,¹²² kuid see polnud kaugeltki õiglane. Järgnev taksatsioon võeti ette 1879/80. aastal.¹²³ Üldisi taksatsioone viidi läbi võrdlemisi harva, kusjuures vahepeal valminud uute majade väärtust hinnati jooksvalt, lähtudes tegelikust korteriüürist hindamise ajal. Kuna ehitati intensiivselt just äärelinnas, kus majaperemeesteks olid peamiselt eestlased, ja korteriüürid vahepeal linna elanikkonna hoogsast suurenemisest tingituna tõusid, siis olid eestlaste majad suhteliselt kõrgemalt takseeritud kui sakslaste omad, mis enamasti asusid vanalinnas, ehkki sissetulekud nendest olid kõrgenenud üüride tõttu märgatavalt tõusnud. «Teataja» juhtkirjast «Tallinna suurte herrade ja väikeste meeste majad linna maksu koorma all» loeme: «Hartmuthi maja (Dunkri tn.) saab üüri 3000 rbl., maksab linnamaksusid 84 rbl. 62 kop., peaks aga praegu maksva hindamise järgi maksma 234 rbl. Pinevski maja (Viru tn.) sissetulek 4200 rbl., maksab 217 rbl. 62 kop., peaks maksma 372 rbl. 40 kop...»¹²⁴ Taolistest faktidest on ajaleheveergudel korduvalt juttu. Olukorra muutis eestlastest majaomanike kahjuks veel see, et sajandivahetusel oli linnavolikogu kinnisvaramaksu tõstnud kuult protsendilt kaheksale.

Majaomanike kaebuste ja ajakirjanduse survele¹²⁵ otsustas volikogu

¹²¹ С. Т. Щеголовитов, Городское положение, С.-Петербург, 1912, lk. 97—147.

¹²² Taxation der Immobilien der Gouvernements- und Hafenstadt Reval, Reval, 1865.

¹²³ Bericht über die Verwaltung der Stadt Reval für das Jahr 1880, Reval, 1881, lk. 3; «Teataja», 4. augustil 1903, lk. 3.

¹²⁴ «Teataja», 30. oktoobril 1902, lk. 1.

¹²⁵ Vt. «Teataja», 12. septembril 1902, 19. aprillil 1903, 4. augustil 1903; Отчет Ревельской Городской Управы за 1902 год, Ревель, 1903, lk. 24.

11. detsembril 1902¹²⁶ kõik Tallinna kinnisvarad ühtlasel alusel ümber hinnata lasta, võttes aluseks puhastulu, mitte aga kinnisvara asukohta, kubatuuri või muud tehnilised näitajad.¹²⁷ Taksatsioon, mis on väga keeruline ja aeganõudev toiming, viidi läbi suhteliselt lühikesel ajaga ja edukalt ning 1904. aasta kinnisvaramaksu võeti juba uuest taksatsioonist lähtudes.¹²⁸ Et kinnisvaraomanikud olid uue, objektiivsema taksatsiooniga üldiselt rahul, sellest annavad tunnistust nii TLA linnavalitsuse fondis kinnisvaramaksu osas säilinud sõnavõttud kui ka ajakirjandus, kus ei esine ühtegi kaebust.¹²⁹ Ka linnavalikogul polnud mitme aasta jooksul põhjust kinnisvaramaksude küsimust arutada. Järelikult on 1904. ja 1908. aasta kinnisvaramaksu nimekirjas esinevad kinnistute hindamissummad põhijoontes ühtlased, vastavad kinnisvara tegelikule väärtusele ning annavad reaalse pildi kinnisvaraomanike jõukusest. See kehtib ka 1912. aasta andmete kohta.

Teiseks tõsiseks probleemiks oli kinnisvaraomanike rahvuse väljaselgitamine. Lihtne oli seal, kus oli tegemist eestipäraste nimedega. Kuid eestlastel esineb sageli vene- ja eriti saksapäraseid nimesid. Siis oli olukord juba keerulisem.

Kinnisvaraomanike rahvuse kindlaksmääramiseks leidis mõningat materjali kõigepealt Tallinna Linna TSN TK Ehituse ja Arhitektuuri Osakonna tehnilises arhiivis, kus iga kinnistu kohta peetavas tehnilise dokumentatsiooni kaustas leiduv kinnisvaraomaniku avaldus, et tal lubatakse alustada ehitustööd, võimaldas mõningail juhtudel kindlaks teha omaniku rahvuse.¹³⁰ Teatavaid pidepunkte pakkusid selleks ka maja asukoht (südalinnas oli eestlasi vähe, äärelinnas aga olid nad suures ülekaalus) ja väärtus.

1904. ja 1908. aastaks on Tallinna eesti rahvusest kinnisvaraomanike üldarv kapitalismi arengust tingituna mitmekordistunud, samal ajal on aga tunduvalt langenud sakslaste osatähtsus ning vähenenud ka vene rahvusest kinnisvaraomanike arv.

Nii hakkavad eestlased sakslastest arvuliselt ette jõudma. 1912. aasta

¹²⁶ Отчет Ревельской Городской Управы за 1902 год, Ревель, 1903, lk. 24.

¹²⁷ Отчет Ревельской Городской Управы за 1903 год, Ревель, 1904, lk. 19.

¹²⁸ Отчет Ревельской Городской Управы за 1904 год, Ревель, 1905, lk. 16.

¹²⁹ «Teataja», 19. mail 1904, lk. 1.

¹³⁰ Tahaksin siinkohal südamest tänada Tallinna ajaloo uurijat insener-geodeeti A. Kivi, kes oma ligi 50-aastase linnateenistuses töötamise jooksul kogunenud rikkalike mälestuste põhjal aitas kindlaksmäärata ühe osa kinnisvaraomanike rahvuse.

Kinnisvaraomanike arv ja protsent¹³¹

Rahvus	1871. a.		1904/1908. a.		1912. a.	
	arv	%	arv	%	arv	%
Eestlased	351	18,3	1921	63,6	2299	68,7
Sakslased	1219	63,7	763	25,2	723	21,6
Venelased	331	17,3	269	8,9	234	7,0
Muud rahvused	14	0,7	67	2,3	88	2,7
Kokku	1915	100,0	3020	100,0	3344	100,0

andmeist selgub, et see protsess on samas suunas veelgi süvenenud. Ka vene rahvusest kinnisvaraomanike arv ja osatähtsus näitavad aeglast langust. Võib oletada, et vene sõjaväelastele kuulunud väiksemad krundid on läinud eestlaste valdusse. Samuti võis venelastest kinnisvaraomanike arvu vähenemise põhjuseks olla nende assimileerumine: eestlannadega abiellunud ja rikaste saksastunud venelaste (näiteks Jepinatjevid, Deminid jt.) järgmine põlvkond pidas end sageli kas eestlasteks või sakslasteks. Muudest rahvustest kinnisvaraomanike osatähtsus ja arv on aeglaselt tõusnud. Põhjus on tõenäoliselt elanikkonna arvu üldises kasvus.

Lisas 7 on ära toodud eesti rahvusest kinnisvaraomanike sotsiaalne kihistumine eri linnajagude kaupa. Tuleb silmas pidada, et see pilt pole ülelinnalises ulatuses täpne: kinnisvaraomanike arv oli mõnevõrra väiksem, sest mõnedel neist oli maju mitmes linnajaos.

Keskkihtide hulka kuuluvaid kehvi väikeomanikke oli kõige vähem VI linnajaos (südalinnas 7,7%), sest siin oli vaesel mehel raskem kinnisvara soetada. Neid oli vähe ka V linnajaos, ent peamiselt Tõnismäe ja Kassisaba arvel siiski ligi kaks korda rohkem (14,7%). Kõige suurem oli kehvade väikeomanike protsent II linnajaos (35,3%).

Jõukaid väikeomanikke, keda võib enamasti ka keskkihtide hulka lugeda, oli kõige rohkem V linnajaos (72,3%). Järgnesid IV, I, III ja II linnajagu. Kõige väiksem oli nende protsent VI linnajaos (20,5%). Rikaste, s. o. kodanlaste, kes meid praegu huvitavadki, põhiasukohaks oli südalinn, s. o. VI linnajagu. 69,2 protsenti selles linnajaos asuvatest

¹³¹ P. Jordan, Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November 1871; TLA, f. 229, s.-ü. 37 ja 38; Городское хозяйство Ревеля 1905—1915.

eesti kinnisvaraomanike üldarvust kuulus rikaste, s. o. suurkananluse hulka. Teistes linnajagudes kõikus nende protsent 8,8 ja 14,0 vahel.

Üldse oli eestlastest kinnisvaraomanikke 1904. ja 1908. aastal Tallinnas 1921, nendest kuulus 27,0 protsenti kehvade väikeomanike, 57,4 protsenti jõukate väikeomanike ja 12,7 protsenti rikaste hulka.

Seega oli üle poole eestlastest kinnisvaraomanikest keskmise jõukusega: nende kinnisvarade väärtus kõikus 1000 ja 5000 rubla vahel.

Kehvad väikeomanikud, kelle varanduse väärtus oli kuni 1000 rubla ja kes lähenesid proletaarlastele ning poolproletaarlastele ja olid võlgu tehes suutnud endale soetada viletsa majahüti või juurviljaaia mõnes linna tagasihoidlikumas rajoonis, ei omanud kehtiva valimisseaduse alusel valimisõigust. Mõlemad need kinnisvaraomanike kihid olid oma olemuselt väikekodanlikud ja kuulusid seega keskkihtide hulka. 1904. aastal Tallinna pritsimajas toimunud linnavalikogu valimistel otsustas valimiste tulemuse suures osas eesti kodanluse ladvakiht, rikkad suuromanikud ja nendega kaasa tulnud jõukad väikeomanikud, keda kokku oli 70,1 protsenti kinnisvaraomanike üldarvust.

Kahtlemata pakub huvi küsimus, kes olid need 244 eestlast, kes olid suutnud tõusta kõige jõukamale järjele. Märkiksime siinkohal neist ainult mõned kaalukamad. Kõige jõukam eestlane, kinnisvara järgi otsustades, oli tol perioodil Tallinnas Jakob Kõrv. Tema kinnisvarade koguväärtus oli 52 615 rubla ja talle kuulusid kinnisvarad Suur-Karja tn. nr. 23[6]12, Väike-Karja tn. nr. 12[6]23, Suur-Pärnu mnt. nr. 89, Maneeži tn. nr. 4. Teisele Tallinna suuremale kinnisvaraomanikule Tõnis Saarmannile, kelle kinnisvarade koguväärtus oli 45 553 rubla, kuulus kokku kuus kinnisvara. Karl Jürgensoni kinnisvarade koguväärtus moodustas 32 915 rubla ning talle kuulusid kinnisvarad Kopli tn. nr. 47, Väike-Roosikrantsi tn. nr. 7, 12, Uus tn. nr. 20/1, Poe tn. nr. 21 ja Kuninga tn. nr. 5.

Kinnisvarade väärtus ulatus üle 20 000 rubla veel Maria Jakobsonil, Johannes Kulmannil, Jüri Kleinil, Liidia Lipul, Ado Mäebergil,¹³² Jaan Marlandil, Salli Malenil, Joh. Neimannil jt. Kõigil neil oli mitu kinnisvara ja need asusid enamasti linna eri rajoonides. See fakt väärrib tähelepanu selle poolest, et näitab rahvuslikule kodanlusele iseloomulikku majanduslikku ettevõtlikkust, mis 1904. aastal viis võidule sakslaste üle linnavalitsuses. See on nagu tõendiks selle kohta, kui võrd operatiivselt tegutses eesti kodanlus, et haarata enda kätte üha uusi krunte ja maju, et lõppkokkuvõttes linnavalitsuses sakslastest võitu saada. Kõige enam huvi äratav kahtlemata Jakob Kõrv, kes kogu oma suure varanduse oli suutnud juba paigutada südalinna ja selle vahe- tusse lähedusse.

¹³² Vt. TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 1180, l. 6.

Kodanluse Milliseid võtteid kasutas eesti kodanlus oma majandus-
tegevus-like ja ühiskondlik-poliitiliste eesmärkide saavutamiseks.
sfäär

Tallinna vanemate inimeste suuliste mälestuste, arhiivi- ja ajakirjanduse andmete ning memuaarikirjanduse põhjal võib öelda, et käesoleva sajandi alguse Tallinna üheks kõige ettevõtlikumaks ja kavalamaks ärimeheks oli Albert Koba.

Ta isa oli «Plewna» kõrtsi omanik. Kõrts asus Pärnu maanteel praeguse Puidutöötlemise Kombinaadi lähedal. Kobadel oli kolm lehma, mis andsid lisa kõrtsist saadavale tulule. Ta isa oli oma väikese varanduse soetanud alluvate ekspluaterimise ja kokkuhoiu teel.¹³³ Albert õppis alles Aleksandrigümnaasiumis, kui ta juba sai kinnisvara omanikuks. Kord olevat nooreohtu Koba kuulunud pealt seebivabrikant Avaldi ja lihunik Einbergi zuttu sellest, et Suka Anton (parun Girard de Soucantonile rahva poolt pandud hüüdnimi) müüvat odavalt maad. Ruutsülla hind ainult 15 kopikat. Samal päeval olevat Koba läinud kooli asemel otseteed Girard de Soucantoni jutule. Viimane olevat käskinud koos emaga tagasi tulla. Ja juhtuski nii, et poiss olevat oma vanemate rahaga ostnud parunilt ca 15 000 ruutsülda maad. Mõned aastad hiljem olevat ta samuti naeruväärselt odavalt ostnud Wittenhofi alal 35 000 ruutsülda.¹³⁴ Kui tulid Esimese maailmasõja aastad, tükeldas ta enamiku nendest maa-aladest rohkem kui 100 krundiks ja müüs kõrge hinna eest maha (näiteks 1915. aastal maksis Viru tn. 1 ruutsüld 500 rubla). Koba käes olid tollal peaaegu tervenisti ka Pelgulinn,¹³⁵ Lilleküla ja Kristiine heinamaa. Olles 1905. aastast linnavolikogu liige, omandas A. Koba hiljem maju ja krunte ka väljaspool Eesti piire — Rivieras ja Kaukaasias.

Erakordselt energiline ja kombineerimisvõimeline olevat olnud maalt tühja taskuga Tallinna tulnud talupoeg, pärastine majaomanik ja ettevõtja Tõnis Saarmann. Alustanud vedurijuhi abina ja tehes võlgu, trügis ta edasi jõukuse poole. 1885. aastal, linnavolikogu valimistel oli ta väikekaupmehena (Kleinhändler) üpris tagasihoidliku maksusummaga (2,50 rbl.) vaid kolmanda klassi valija.¹³⁶ Ka 1889. aastal oli ta veel väikekaupmees.¹³⁷ T. Saarmann aga sammus kindlalt oma eesmärgi poole ja 1893. aastal oli ta esimest korda linnavolikogu

¹³³ ENSV RAKA, f. 4489, nim. 2, s.-ü. 558, l. 1.

¹³⁴ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 1029, l. 47.

¹³⁵ Sealsamas.

¹³⁶ TLA, f. 195, nim. 1, s.-ü. 8. Võrdluseks olgu märgitud, et esimese klassi suurim maksusumma oli 576,44 rbl. ja kolmandas klassis 19,25 rbl.

¹³⁷ TLA, f. 195, nim. 4, s.-ü. 12.

liige.¹³⁸ Käesoleva sajandi algul oli ta juba mitme maja, sauna, pandimaja ja Kirna mõisa omanik, kus tal oli viinavabrik.¹³⁹ Tema abikaasale Leena Saarmannile jäi pärandusena pärast mehe surma Kaunisaares mõisa saeveski, kus 1914. aastal oli 15 töolist.¹⁴⁰ T. Saarmanni kui kapitalisti ettevõtlikkusest annab tunnistust ka fakt, et kombineerides tegi ta sageli võlgu juba rikka mehena. Näiteks 1911. aastal oli ta Karl Einbergile võlgu 10 000 rbl.¹⁴¹ Tema rikkusest kõneleb aga Kõsias, et 1911. aastal oli ainuüksi talle kuuluva Paldiski mnt. sauna väärtus 66 000 rbl.¹⁴² Ilmselt kasutas T. Saarmann rikkuse kogumisel ka oma positsiooni linnavolikogu liikmena.

Tallinna rikkaim kinnisvaraomanik sajandivahetusel oli, nagu me eespool veendusime, Jakob Kõrv. «Valguse» toimetajana oli ta külmäritseja ning tsarismi trükiasjanduse agent.¹⁴³ Ed. Vilde kirjutas Kõrvi ja tema lehe kohta: ««Virulase» kõrval elas «Valgus» Tallinnas avantüürlikku elu võlauskujate kulul, kuna toimetaja enese rikka naise abil silmusest välja päästis ning oma tulevikku veel sellega sai kinnitada, et võistlev naaber arvatavasti denuntsiatsioonide abil surnuks tehti.»¹⁴⁴ Trükiasjanduse ja ajakirjanduse alal tegutsevaist eesti kodanlastest võiks veel nimetada Andres Pert.

1905. aastal sai Peeter Grünfeldt loa asutada Tallinnas uus poliitiline päevaleht «Tööline». Tal puudus aga raha. Kasutades segaseid aegu, ostis «Uue Aja» toimetaja Andres Pert loa võileiva hinna eest ära. Nii sündis «Päevaleht», mille esimene number ilmus 1905. aasta teisel poolel.

Tallinna tuntud ärimehed olid tol perioodil ka Jürgensonid.

Karl Jürgenson, kellest oli juba varem juttu, kauples jalanõude ja klaveritega. Ta äri asus Niguliste tänaval nr. 4 (end. Kuninga tn.), seal, kus praegu asub keemiakauplus. Kaupluseruumid paiknesid kahel korrusel ja ta poeg oli abiks müümise juures, mängides ostjaile klaverit. Karl Jürgensoni hüüti rahva seas «Saapa Jürkaks».

Aleksander (?) Jürgenson ehk «Vanapoiss Jürgenson» oli esialgu

¹³⁸ TLA, f. 195, nim. 4, s.-ü. 121, l. 58.

¹³⁹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 184, l. 211.

¹⁴⁰ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 315, l. 141. Kirna mõisa müüs ta oma tütre H. Saadre mälestusel 1911. aastal ära ja ostis Kaunisaares mõisa.

¹⁴¹ ENSV RAKA, f. 4489, nim. 2, s.-ü. 1313, l. 4.

¹⁴² Sealsamas, l. 10.

¹⁴³ P. Grünfeldt, Minevikku jälgimas, Tallinn, 1923, lk. 47 jj. Vt. ka Jakob Kõrvi tütre Alice Kõrvi mälestusi. «Keel ja Kirjandus», 1964, nr. 3, lk. 146.

¹⁴⁴ Eduard Vilde kiri M. Kampmannile. Kopenhaagenis, 14. (1.) veebr. 1913. Ed. Vilde artikleid ja kirju, Tallinn, 1957, lk. 451.

pärast maalt linna saabumist lihtne turukaupmees. Edasi asutas ta pudukaupluse Vana-Turu kaelas, mis oli väga hea ja soodne koht, sest sealt käis palju rahvast mööda. Kauplus asus keldris, praeguse juuksuritöökoja kõrval. Ta olevat erakordselt hästi teeninud ja veksleid üldse mitte kasutanud. Järgnevalt ostis ta Raekoja platsile lihakarni ja 1912. aastal omandas ta praeguse Haridus- ja Teadusala Töötajate Maja kõrval asuva krundi ja väikese maja ning laskis ehitada sinna suure kivimaja.

Siinkohal tuleb veel kord alla kriipsutada, et kõik need eesti kodanluse esindajad (A. Koba, T. Saarmann jt.) saavutasid oma suure varanduse mitte niivõrd kokkuhoiuga, kuivõrd just töölistest lisaväärtuse väljapumpamise ja äritsemise teel.

Eespool toodud üksikud näited olid mõeldud selleks, et anda lugejale pisut konkreetsem ettekujutus eesti kodanluse esindajatest ja sellest, kuidas nad läbi tegid kõik kapitalismi astmed, alustades sageli lihttöölisena ja olles vanas eas juba suurte majade, kaupluste jm. omanikud.

Venemaa suurkapitalistidest kirjutades märkis V. I. Lenin, «et terve rida suuri ning suurimaid vabrikante olid ise väiksemad väiketöondajatest ja on läbi teinud kõik astmed «rahvalikust tootmisest» «kapitalismini». Savva Morozov oli pärisori (ostis end lahti 1820. a.), karjane, voorimees, kangur-tööline, kangur-kodutöondaja, kes käis jala Moskvas ülesostjaile oma kaupa müümas, oli seejärel väikeettevõtte — jaotuskontori omanik ja siis vabrikant.»¹⁴⁵

Tollet perioodil, s. o. pärast 1904. aastat ja mõningatel juhtudel ka varem püüdsid paljud eesti kaupmehed ja ettevõtjad rõhutada oma «eesti sugu», kasutades seda endale rahvusliku turu kindlustamiseks võitluses saksa kapitalistidega. Taoline kaupmees oli näiteks ka «Vana-poiss Jürgenson».

Eespool rääkisime eesti rahvusest kodanlastest Tallinnas, kes tegelesid peamiselt kaupmeestena ja kinnisvaraomanikena. Tööstuse alal tegutsemiseks oli eesti kodanlus veel kõnesoleva sajandi algul nõrk ja teatavasti olid ju kõik Tallinna tööstuse võtmepositsioonid Saksa kapitali käes.

Küll aga oli veel üks tegevusala, kus eesti kodanluse esindajad enast läbi löid, see oli tegutsemine ideoloogilisel rindel.

Nad jätkasid endiselt võitlust võimu pärast ideoloogilistes asutustes, püüdes haarata enda kätte kirikute ja koolide juhtimist. Ühtlasi püüdsid nad oma ideid levitada ajakirjanduse («Virulane», «Valgus», «Teataja», «Tallinna Teataja» jt.), kirjastustegevuse ja raamatukaubanduse

¹⁴⁵ V. I. Lenin, Teosed, 3 kd., lk. 454.

kaudu. Kuid kõik see tegevus muutus eriti aktiivseks alles pärast 1904. aasta võidukaid linnavalimisi.

Äärmiselt tähtis oli eesti kodanluse poliitiliste eesmärkide taotlemisel eesfi rahvusest advokaatide tegevus.

Kui 90-ndate aastate keskel Palmse kooliõpetaja Juhan Umblia käis ühe protsessi asjus J. Poska pool, kes siis elas Pikas tänavas oma majas, ja päris, kuidas Tallinnas lugu on eesti haritlastega, vastanud see (J. Umblia mälestuste järgi): «Nime poolest on meid siin 2 ülikooliharidusega eestlast — peale minu veel dr. Köhler, suur tšellomängija. Muidu on kõik enne Jakobsoni aegne värk. Sakste käes on varandus, haridus ja võim. Meie ei saa nende vastu midagi — pole inimesi ega vara.»¹⁴⁶

Kuid tasapisi olukord muutus. Saksa advokaati talupoeg ei usaldanud — see oli kõrk ja kõneles halvasti eesti keelt. Seepärast leidsid vähesed olemasolevad eesti eraadvokaadid aja jooksul head teenistust. Näiteks andis advokaadipraksis J. Poskale 40 000 rbl. aastas.¹⁴⁷

1900. aastal said linnavolikokku juba 9 eestlast. Seda eestlaste sissehurdmist ei pannud sakslased mikski. Kuid sel olid tagajärjed, mis sakslasi järgmistel valimistel jahmatama panid. Silmapaistvaimateks mees-
Linnavolikogu valimised 1904. aastal.
teks opositsioonis olid siin Juhan Umblia ja Peeter Sorgus. Eriti tähtis oli J. Umblia «telgitagune» tegevus: vaestelastekohtu liikmena hoolitses ta J. Poska nõuandel selle eest, et paljud eesti rahvusest haritlased, kel ei olnud kinnisvara, said hooldajaks ja sel teel eelolevaid linnavalimistel hääleõiguslikeks. Samuti astus ta kinnisvarade hindamiskomisjoni tegelasena tihedamasse kontakti eesti majaomanikkude ja kaupmeestega, kellest hiljem moodustus kaader valimisvõitluseks.¹⁴⁸ Nii saidki K. Päts, O. Strandman, J. Sitska, J. Teemant jt. tasa ja targu, sakslastele märkamatu, üksteise järel hääleõiguse. Eestkostja volitusega linnavalijad said sumadanimeeste nime, kuna parun Rosen olevat hoiatanud pritsimaja koosolekul eesti majaomanikkoma kanges eesti keeles: «Kas sina siis tõeste tahap valip se Päts, se Temant? Temal ei olep ju muud, kui se sumadan. Tema kõik vara olep ta sumadanis. Kui ta tulep volikokku, ta jagap se vara oma vahel, kui sina neid valip. Siis olep temal se vara ja sinul se sumadan.»¹⁴⁹

Opositsiooni kujundamisel etendas olulist osa «Teataja», mille ümberkoondus Tartu ülikooli lõpetanud eesti noor haritlaspõlv. Järgnevatel

¹⁴⁶ Ed. L a m a n, Jaan Poska, Tartu, 1935, lk. 23.

¹⁴⁷ Sealsamas, lk. 45.

¹⁴⁸ Sealsamas, lk. 23.

¹⁴⁹ Sealsamas, lk. 31.

linnavalimisel etendas olulist osa ka 1901. aastal asutatud spordiselts «Kalev».¹⁵⁰ 1904. aasta volikogu valimisel saavutas eesti-vene blokk ülekaaluka võidu sajandeid valitsenud sakslaste üle. Üldse sai blokk uues linnavolikogus 43 kohta, neist 38 kuulusid eestlastele ja 5 vene- lastele. Eestlastest linnavolinikkude hulgas oli ühtlasi 8 kõrgema hari- dusega isikut (K. Päts, J. Poska, M. Pung, J. Teemant, O. Strandman, F. Karlson, V. Lender, dr. G. Köhler), kellest kõigist kujunesid hili- sema kodanliku Eesti tegelased.

1904. aasta võitu linnavalimistel võib vaadelda eesti rahvusest kodan- luse kui klassi poliitilise formeerumise lõppjärku jõudmist. Ilmselt pidi sellel võidul olema ka juba küllalt tugev majanduslik aluspõhi, ehkki valimistel tegutseti liidus vene rahvusest kodanlusega. Järelikult oli Tallinna noor eesti rahvusest kodanlus omandanud majanduslikult potentsiaalilt klassi piirjooned juba sajandivahetusel. On raske öelda täpset aastat, millal eesti rahvusest kodanlusest klass kujunes. Kuid üks on kindel, et see toimus sajandivahetusel ja lõppes võiduga 1904. aasta linnavalimistel ning 1905. aasta revolutsiooni käigus.

Saanud linnavalitsuse etteotsa, võttis eesti rahvusest kodanlus vana erakonna tegevuse demagoogiliselt valju kriitika alla.¹⁵¹ Vana era- kond polevat hoolinud alevite heakorramisest, elanike haridusest ega tervishoiust.

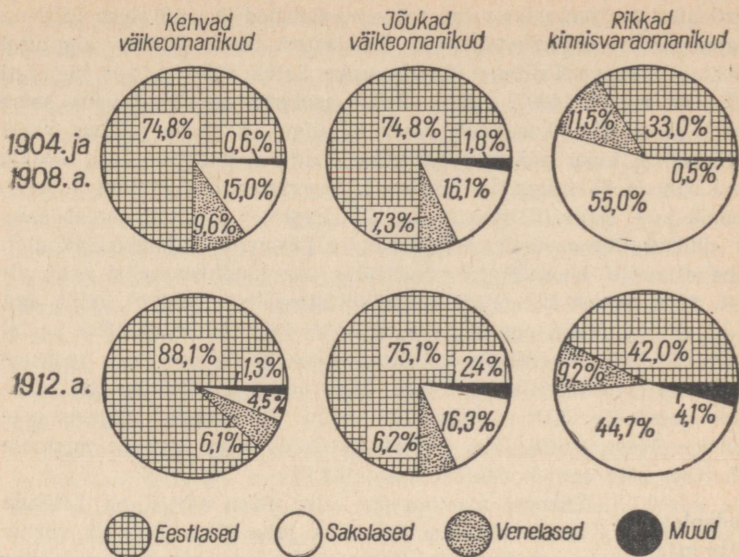
Uus linnavalitsus ei põhinevat enam nii kitsa aluse peal kui vana. Kõik kinnisvaraomanikud ja kaupmehed olevat linna ülemvalitsuse üle otsustajad. Edasi samastas kodanlus liikumata varanduse ja äride omanike üpris ahtakese kihi kogu linna elanikkonnaga. Järelikult oli tema propaganda üldsuse huvidest vaid sõnadetegemine, mitte aga tegelik rahvahulkade huvide ja vajaduste arvestamine.

Kinnisvara-omanikud 1912. aastal Ehkki tegemist on lühiajalise perioodiga (1904/1908—1912) on siiski näha nihkeid eesti kinnisvaraomanike sotsiaalses kihistuses. Kehvade ja jõukate väikeomani- ke osatähtsuse väikese languse juures on rikkaste kodanlaste osa tõusnud 4,0 protsenti.¹⁵² Ilmselt on 1910. aastal alanud tööstusliku tõusu tulemusena avardunud eesti kodanluse äritsemis- ja rahateenimisvõimalused. On hakatud ehitama paremaid, suuremaid ja kallimaid maju ning hooneid, on tõusnud kapitali akumulatsioon. Sotsiaalsetest nihetest vahetult enne Esimest maailmasõda kinnisvara- omanike rahvuste järgi annab ülevaate siin esitatud joonis.

¹⁵⁰ H. Kruus, Opositsioon Tallinna linnaomavalitsuses 1877—1904. «Ajalooline Ajakiri», 1938, lk. 117. «Estonia» seltsist on lühidalt juttu käesoleva teose järgmises paragrahvis.

¹⁵¹ «Teataja», 20. detsembril 1904, lk. 1 ja 21. detsembril 1904, lk. 1.

¹⁵² Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, lk. 115.

Kinnisvaraomanike jagunemine Tallinnas rahvuse ja jõukuse järgi.

Muude rahvustega võrreldes on eestlaste protsent nii kehvemate kui ka jõukamate väikeomanike ja rikkaste osas tublisti tõusnud. Eriti oluline on see 9 protsenti, mille võrra nende osatähtsus on suurenenud rikkaste suuromanike hulgas. Eestlastest rikkaste protsent on 1912. aastal tegelikult veel suurem, sest enne Esimest maailmasõda aitasid kadakad tublisti suurendada sakslastest kinnisvaraomanike arvu. Kapitalism on sügavuti edasi arenenud. Arvatavasti on eesti kodanluse kinnisvaraomanike osas sakslasi juba ka jõukuselt üles kaalumas, ent suurtööstus ja finantsala kõrgpositsioonid jäid eesti kodanlusele esialgu veel kätte saamata.

Venelastest kinnisvaraomanike arv ja osatähtsus on langenud kõigis varandusklassides. Langenud on ka saksa rahvusest kinnisvaraomanike arv ja osatähtsus, välja arvatud jõukad väikeomanikud, kelle osa on minimaalselt tõusnud (0,2%).

Muudest rahvustest kinnisvaraomanike arv ja osatähtsus on elanike üldarvu kasvades samuti napilt tõusnud.

Eesti rahvusest kodanluse, eriti majomanike rikkuse kasvades jõuti ka Tallinna Majaomanike Seltsi loomiseni. 1904. aasta võit löi

eestlastest majaomanike vahel esimesed sidemed ja pani aluse Tallinna majaomanike organisatsioonile. Eestlastest linnavolinike algatusel koostati esimene Tallinna Majaomanike Seltsi põhikiri, mis kinnitati alles 10. märtsil 1907. aastal. Seltsi asutamiskoosolek toimus sama aasta 29. aprillil, kus võeti vastu 82 liiget. Esimene juhatus valiti 9-liikmeline, kuhu pääsesid pärastine Tallinna linnapea Jaan Poska, A. Johanson, G. Luiga, L. Tõnson, J. Saarmann, I. Ihermann, I. Avik, Soonik ja I. Kalla. Esimeheks valiti J. Poska.¹⁵³ Peatselt kaalub seltska «üldkasulike asutuste» ellukutsumise küsimust majanduslikul alal. Juba esimestel koosolekutel kõneldakse uue kindlustusseltsi asutamisest. 1908. aastal koostatigi «tulekindlustusseltsi» põhikiri, mida aga ei kinnitatud. Valiti uus tee: enamik seltsi liikmeist astub 1866. aastal asutatud Tallinna Alevite Vastastikusse Kindlustusseltsi (edasine «Eeks-Maja»). Seetõttu läks juba 1909. aastal kindlustusseltsi juhtimine eestlaste kätte, esimeheks valiti tolleaegne Majaomanike Seltsi esimees, meile juba tuntud A. Koba, ning arvulise enamuse juhatuses said eesti kodanluse esindajad.¹⁵⁴

Kodanlus Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal

Esimese maailmasõja eelse tõusu aastail oli Tallinna eesti rahvusest kodanlus juba jõud, kes oli valmis peagi kaasa rääkima majanduse kõigil aladel ning andma saksa kodanlusele ja aadli esindajatele lõpliku löögi. 1911. aastal kirjutas Ed. Laaman: «Tallinn on aga vahepeal juba kindlaks eesti kantsiks muutunud,»¹⁵⁵ nõeldes seejuures eesti rahvusest kodanlusele.

Eesti kodanlus elas Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal üle kõige suuremate lootuste ja ootuste perioodi. Seda on märganud ka kirjanik A. H. Tammsaare: «Aga kindel on: pärast sõda leidub meie kodumaal terve kari uusi jõukaid, rikkaid mehi ja nemad hakkavad meie ühiskondliku elu pääle mõju avaldama.»¹⁵⁶ Ja Tammsaare ei eksinud. Sõda osutus tõepoolest kasutoovaks ka eesti kodanlusele, tugevdades tema positsioone nii majanduslikult kui poliitiliselt. Põhilised sõjakasumid läksid küll suurtöösturitele ja aktsiaseltsidele, kuid ka väikeettevõtjatena, kaupmeestena ja spekulantidena leidsid eesti kodanluse esindajad sõjaoludes hea võimaluse julgemaks tegutsemiseks.

Juba sõjaeelseil aastail oli Eestis laienenud väikekrediidiastutuste võrk. Laenu- ja hoiuühisuste kõrval asutati kaalukamate ühingutega vastastikuseid krediidiühinguid, mis oma tegevuselt kujutasid väikesi aktsiapanku. Näiteks Tallinna Vastastikuse Krediitühingu (pärastine a/s.

¹⁵³ Tallinna majaomanikud, Tallinn, 1936, lk. 16 jj.

¹⁵⁴ Sealsamas.

¹⁵⁵ Ed. Laaman, Konstantin Päts, Tartu, 1940, lk. 62.

¹⁵⁶ A. H. Tammsaare, Unistused, sõjamõtted, Tartu, 1919, lk. 64.

«Krediitpank») kapital oli 1913. aastal üle 4,5 miljoni rubla ja tegevuskäive ümmarguselt 40 miljonit rubla. Hoiuste summa ühingus ulatus 1913. aasta lõpul 2,9 miljoni rublani, 1917. aasta aprilli lõpul 5,6 miljoni ja sama aasta juuli lõpul 6,8 miljoni rublani.¹⁵⁷

22. septembril 1909. aastal peeti Tallinnas Pikk tn. 36 «Pandoriini» seltsi ruumides Tallinna Eesti Laenu-Hoiu Ühisuse asutajate koosolek. Asutamise peakoosolek toimus 15. novembril 74 liikme osavõtul. Juhatusse valiti J. Sitska, G. Kalla ja G. Treiberg. Ühistute liikmete enamus moodustasid majaomanikud, kaupmehed ja ametnikud.¹⁵⁸

Pank vastas kõige paremini majaomanike, käsitöölise ja linnaümbruse põllumeeste huvidele. Liikmed olid ka K. Päts, O. Strandman, J. Teemant jt. tuntud kodanlikud tegelased. Võib liialdamata öelda, et ühistu kaasabil tekkis suur osa eestlastest majaomanikke ja hoonestati suured maa-alad Tallinnas. 1914. aastal oli ühisusel 2624 liiget osakapitaliga 216 331 rubla.¹⁵⁹

Tol perioodil oli väikekrediidindusele omane kapitali tsentraliseerumise ja kontsentreerumise protsess. Eesti kodanlus taotles juba enne Esimest maailmasõda niisuguse keskpanga loomist, millele oleksid allutatud nii laenu- ja hoiuühisused kui ka vastastikused krediidiühingud. Selleks kujunes Tallinna Vastastikune Krediitühing, mida nimetati ka «Eesti Pangaks». Ühingu juhatusse kuulusid eesti kodanluse liidrid O. Strandman, V. Päts, J. Teemant, F. Akel, M. Pung jt.¹⁶⁰

Üks krediidiasutuste juhtivaid tegelasi R. Kotsar tunnistas 1917. aastal, et sõja-aastad ei olnud «mitte raske aeg», vaid «õnne aeg».¹⁶¹

Teade uute laevaehitustehaste ehitamise kavatsusest tekitas 1912. aasta kevadel Tallinna kodanluse hulgas erakordset elevust. Kui 1912. aasta 11. mail linnavolikogu oli otsustamas Schneider-Greusot' ja Normand'i firma taotlusi maa ostmiseks linnalt laevatehaste ehitamiseks,¹⁶² oli pealtvaatajate ruum täidetud majaomanikest, raha- ja ärimeestest.¹⁶³ Maa hind kasvas Tallinnas kohati rohkem kui kümnekordseks, üürid tõusid, toiduained ja kaubad kallinesid jne. Lokkas spekulatsioon.¹⁶⁴ Esimese maailmasõja päevil läks toiduainetega hangeldamine nii kaugele, et paljud äritsejad areteeriti.

¹⁵⁷ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 378—379.

¹⁵⁸ Eesti krediidiühistud, Tartu, 1940, lk. 82 jj.

¹⁵⁹ Sealsamas.

¹⁶⁰ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 379.

¹⁶¹ A. T a k k i n, tsit. teos, lk. 63.

¹⁶² TLA, f. 195, nim. 4, s.-ü. 35, l. 249 jj.

¹⁶³ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 379.

¹⁶⁴ TLA, f. 195, nim. 3, s.-ü. 189, l. 18; «Ревельские известия», 24. veebruaril 1915, lk. 3; «Ревельские известия», 17. novembril 1916, lk. 1.

Kõigele vaatamata paisus eesti kodanluse kukkur töörahva arvel. Eesti kodanluse tipud kindlustasid oma positsiooni nii poliitiliselt kui majanduslikult.

J. Poska sai 1914. aastal a/s. Vene-Balti tehaste juriskonsuldiks. Samal aastal ostis ta koos K. Jürgensi ja A. Ignatjeviga telliskivi-vabriku (end. Grabbi) Telliskivi tn. nr. 5.¹⁶⁵ 1911. aasta suvel ostis endine linnapea insener V. Lender koos K. Jürgensiga Nikolai Schmidti poolt 1899. aastal rajatud suure saeveski ja puulao, mis asus Troonipärija puiesteel (Põhja puiestee). 1913. aastal kasvas sellest ettevõttest välja Sadama- ja Ehitustööde Aktsiaühing põhikapitaliga 1,5 miljonit rubla. Ühing sai suuri tellimusi Vene-Balti laevaehitustehaste ehitusel.¹⁶⁶

J. Pitka, K. Päts, M. Pung jt. asutasid 1912. aastal Tallinna Laevaühisuse.¹⁶⁷ Sellega seoses laienesid ka J. Pitkale kuuluvad remondi- ja mehaanikatöökojad sadamas. Tallinna sadamas registreeritud väikeste aurulaevade omanike seas eestlasi ei olnud, 136 purjelaevade omaniku hulgas aga domineerisid eestlased.¹⁶⁸

1912. aastal ostis Jaak Puhk Jaan Kaarmannilt siguri-, kohvi- ja soola-veski.¹⁶⁹

Tallinna linnapea 9. septembri 1916. aasta kirjast Peeter Suure nime-lise kindluse intendandile (varustusülemale) selgub, et V. Lenderi ja K. Jürgensi puuhoov kuulub juba Tõnis Saarmanni pärijatele.¹⁷⁰

Maailmasõja aastail läks eesti kodanlusele üle mitmesuguseid varem sakslastele kuulunud kinnisvarasid. Seda tõendab ENSV RAKA-s juhuslikult säilinud 1917. aasta Tallinna kinnisvaraomanike nime-kiri.¹⁷¹ See nimistu haarab ainult ühte linnajagu, nimelt kuuendat linna-jagu ehk südalinna, kus 1904/08. aastal oli 36 eesti rahvusest kinnis-varaomanikku. Nüüd, s. o. 1917. aastal on neid aga vähemalt 46. See näitab, et eesti kodanlus on majanduslikult tugevnenud ja on hakanud energiliselt ka südalinnas — põlises sakslaste kantsis — kinnisvarasid enda kätte haarama. Tõnis Saarmann on omandanud Aida tn. nr. 4 kolmekorruselise kivimaja. Juhan Tiits on ostnud Viru tänavas nr. 3 samuti kolmekorruselise kivimaja. Kolmekorruselise kivimaja on ostnud Rataskaevu tänavas nr. 2 ka Ed. Reisberg jne. Eesti rahvusest kodanlaste kätte läksid ka mõned tööstusettevõtted.

¹⁶⁵ ENSV RAKA, f. 208, nim. 1, s.-ü. 83, l. 3 jj.

¹⁶⁶ O. K a r m a, tsit. teos, lk. 379 jj.

¹⁶⁷ Taolise laevaühisuse asutamise plaani peeti juba 1909. aastal. Vt. «Tallinna Teataja», 21. aprillil 1910, lk. 3.

¹⁶⁸ ENSV RAKA, f. 2480, nim. 2, s.-ü. 484, l. 26.

¹⁶⁹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 235, l. 5 jj.

¹⁷⁰ TLA, f. 195, nim. 3, s.-ü. 191, l. 80.

¹⁷¹ ENSV RAKA, f. 2731, nim. 1, s.-ü. 233.

Maja Tartu maantee alguses.

Harju ja Müürivahe tänava nurk 1917. aastal.

Vene turg ja pritsimaja XX sajandi algul.

Kaubandusettevõtted Harju tänavas.

Puhvet ja söögisaal.

Saikāik.

«Heinaturg» praegusel Võidu väljakul XX sajandi algul.

Tänavakauplejad XX sajandi algul.

Tallinna turg ja Saksa teater XX sajandi algul.

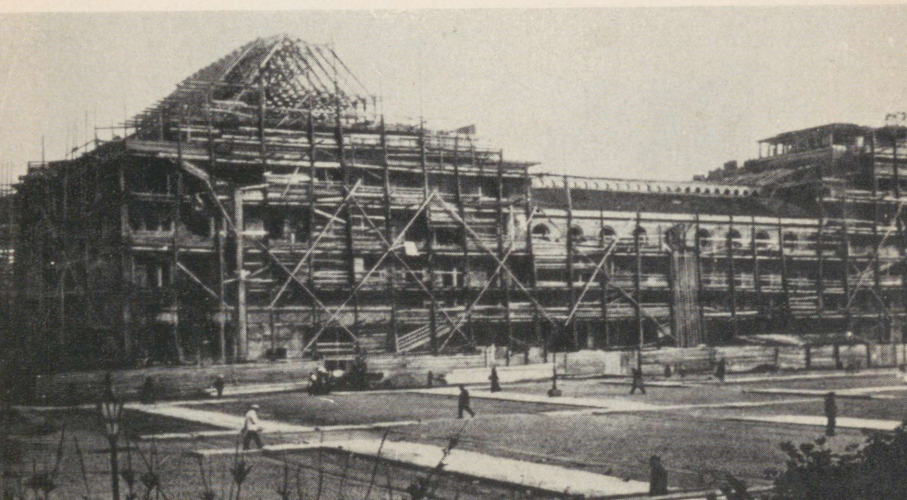
Tallinna laulupidu 12. juunil 1910. aastal.

Jõe tänav.

«Estonia» teatrihoone ehitamine 1912. aastal.

Kalarand.

Pärnu maantee rekonstrueerimine.

Näiteks Saksa kodanikule Pflugile kuulunud keskkütte- ja veevärgiseadmete töökoda läks 1915. aastal üle eesti inseneridele, 1916. aastal vahetusid a/s. «Zvezda» plekitöökoja ja litograafiaettevõtte omanikud.¹⁷²

Seni oli Tallinnas ainult üks kitsas kaupmeeste organisatsioon — börsikomitee, mis oli peaaegu täielikult sakslaste käes (1913. aastal kuulusid eestlastest sinna A. Jürgens ja J. Leesmann ning juutidest G. Gutkin)¹⁷³ ning mis ühendas ainult suurkaupmehi. Seepärast pöörus rida eesti kaupmehi ja tööstureid Tallinna linnavolikogu poole palvega taotleda kõrgemalt võimuorganeilt luba asutada Tallinna Kaubanduse ja Manufaktuuri Komitee. See kava ei leidnud siiski positiivset lahendust.¹⁷⁴

Ellu viimata jäid ka eesti kodanluse plaanid ja taotlused Moskva—Tallinna raudtee rajamise ja Tallinna vaba kaubasadama avamise suhtes. Eesti kodanlus lootis nende kavade täidmineku korral suurt majanduslikku kasu.

Energiliselt tegutsesid eesti kodanluse esindajad Tallinna linnavalitsuses, mis kujunes sõja ajal üheks tähtsamaks keskuseks Eestimaa kubermangus ja Tallinnas asuvate sõjavägede varustamisel toiduainetega.

Teine tähtsam eesti kodanluse poliitilise tegevuse keskus oli Linnade Liidu Tallinna Komitee. 1914. aasta augustis otsustas Tallinna linnavolikogu astuda Moskvast linnade esindajate kongressil loodud Ülevenemaalise Haavatud ja Haigete Sõjaväelaste Abistamise Linnade Liidu liikmeks. Linnade Liidu Tallinna Komitee tegelastest sai hiljem 6 kodanliku Eesti riigivanemat ja 21 ministrit.¹⁷⁵

Pärast Veebruarirevolutsiooni jätkus eesti kodanluse majanduslike positsioonide konsolideerumine. Samal ajal hakkas kodanlus kiiresti asutama uusi organisatsioone ja parteisid, et tööliste ja soldatite saadikute nõukogusid nõrgendada ja likvideerida. Märtsis asutati Tallinna mitmesugustest kodanlikest organisatsioonidest ja seltsidest nn. Ülemaaline Eesti Liit. Järgnevad sammud võeti ette Eestimaa Kubermangu Maanõukogu loomiseks, mille abil kodanlus lootis kas või ajutiseltki oma klassipositsioone tugevdada. Tallinnas asutatud Eesti Liit etendas juhtivat osa ka 1917. aasta juulis rahva asemike kongressil ja «rahvakongressil», mis oli samuti kokku kutsutud eesti kodanluse poliitilise positsiooni kindlustamiseks.

¹⁷² О. Карма, tsit. teos, lk. 380.

¹⁷³ Отчет о деятельности Ревельского Биржевого Комитета за 1913 год, Ревель, 1915, lk. 1 jj.

¹⁷⁴ Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, lk. 65.

¹⁷⁵ А. Такин, tsit. teos, lk. 67.

Meil puuduvad arvulised andmed Tallinna kodanluse kohta 1917. aastal. Seepärast oleme sunnitud tinglikult võtma aluseks 1912/13. aasta, mil Tallinnas oli autori arvutuste järgi ligikaudu 7500 kodanlast.¹⁷⁶ Seda tuleb lugeda 1917. aasta kodanluse minimaalarvuks, mis moodustas Tallinna elanikkonnast 4,7 protsenti. Kui kodanluse arv oleks antust mõnevõrra suurem, siis vaatamata absoluutarvu kasvule, oleks suhtarv kogu elanikkonnast 1897. aasta sama näitajaga (9,2 %) võrreldes ikkagi tunduvalt väiksem. Ja seda seepärast, et Esimese maailmasõja perioodil kuni 1917. aastani toimus Tallinnas (esimeses paragrahvis kirjeldatud põhjustel) tugev tööliklassi kontsentreerumine. Ühtlasi võib oletamisi märkida, et Esimese maailmasõja aastail ei leidnud kodanluse kasvus aset niivõrd kvantitatiivsed kui just kvalitatiivsed muutused. Nagu teose esimeses peatükis nägime, lakkas ehitustegevus Tallinnas peaaegu täielikult. Järelikult ka uute kinnisvaraomanike arv ei tõusnud tol perioodil märgatavalt.

Monopolide valitsemise ja riigikapitalismi tingimustes võttis finantskapital väikekodanluselt monopoolsete hindade teel ära osa tema sissetulekutest. Seega vähenesid väikekodanluse niigi väikesed vahendid, mida ta võis akumulierida. Teiste sõnadega, kodanlaseks saamine oli märgatavalt raskemaks muutunud.

Mõned saksa suuromanikud lahkusid Tallinnast. Eesti kodanlaste arv oli aga juba enam-vähem stabiliseerunud, küll aga kasvasid nende kapitalid. Kodanlus arenes tol perioodil eelkõige just sügavuti.

Siinkohal on huvitav ja õpetlik peatuda meie põhjanaabrite, soomlaste pealinna Helsingi kodanluse kujunemisel. Helsingi ülikooli dotsent, tuntud sotsiaal-ajaloolane Sven-Erik Åström kirjutab soome ja rootsi keeles ilmuva mitmekõitelise Helsingi ajaloo vastavas peatükis, et Helsingi kodanluse absoluutsele kasvule vaatamata on tema osatähtsus kogu linna elanikkonnas aastail 1904—1914 langenud 23 protsendilt 18 protsendile.¹⁷⁷

See tõsiasi kinnitab eespool esitatud mõtteid.

Lisaks võib veel märkida, et Esimese maailmasõja tingimustes leidis Tallinnas aset rohkem rikkuste ümberjaotamine kui uute kodanlaste kujunemine. Küll aga tekkis ja arenes Tallinna väikekodanlus,

¹⁷⁶ Arvutused tehtud järgmiste materjalide põhjal: TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 1560, 1598 ja f. 168, nim. 1, s.-ü. 1309b; Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, lk. 115 ning A. Richter, Baltische Verkehrs- u. Adressbücher, Bd. 3. Estland, Riga, 1913, lk. 13 jj.

¹⁷⁷ Helsingin Kaupungin Historia, IV osa, Jälkimäinen Nide, Helsingissä, 1956, lk. 50; vt. ka Ю. Д. Комаров, С. Э. Острем, Формирование городского общества. Скандинавский сборник, III, Таллин, 1958, lk. 315—324.

sest elanikkonna erakordse kasvu tõttu vajati igasuguseid teenustöökodasid, sööklaid jne. Kuid sellest juba pikemalt järgmises paragrahvis.

*

Käsitletava perioodi algul oli Tallinna kodanlus veel sootuks väikese-arvuline ja nõrk. Võim linnas oli endiselt vanade saksa rahvusest rae-perekondade käes. Loomulikult tuli eesti kodanlusel esialgu palju kibedaid pille alla neelata. Seetõttu kestis edasi omamoodi ajalooliselt paratamatu nähtusena «kadaklus», mida esines nii eesti kodanluse ülem- ja keskkihtide kui ka väikekodanluse seas.

Kapitalismi arenedes hakkas aga osa eesti ettevõtlikumast kodanlusest just rõhutama oma «eesti sugu», lootes sel teel kaupadele paremat turgu.

Tööliste halastamatu ekspluateerimise tõttu jõudsid mõned eesti käsitöölised ja kaupmehed endale juba korralikud kauplused ja töökojad avada. Tahes-tahtmata pidid nad siis kasutama saksa pankade abi. Nähes eestlaste majanduslikku tõusu, sulgesid sakslased võistluse kartusel järk-järgult oma krediidi. Samuti katsusid nad eestlastele igapidi takistusi teha ka kinnisvarade ja maade omandamisel.

Opositsioonimeeleolud sakslaste käes oleva linnaomavalitsuse vastu näitasid aga järjekordset kasvu.

Eriti intensiivne oli võitlus omavalitsuse pärast XIX sajandi lõpul ja veel enam XX sajandi algul, kui eesti kodanlaste arv Tallinnas oli kasvanud, nende majanduslik ja kultuuriline tase tõusnud ja «eesti soost» haritlaste kiht tihenenud.

See moment omandas Tallinnas suure tähtsuse. Osava organiseerimisega suudeti siin venelastega koos töötades linnaomavalitsus 1904. aastal üle võtta.¹⁷⁸

Eesti kodanlus püüdis seda võitu sakslaste üle näidata üldrahvaliku võiduna, rääkis uuest suunast, üldsuse huvidest jne., tegelikult esindas «uus erakond» siiski vaid kodanlust ja tegutses vastavalt sellele, ekspluateerides proletariaati. Samal ajal kui linna hariduse ja tervishoiu olude parandamisel oldi äärmiselt tagasihoidlikud, müüdi oma mees-tele tasahiljukesi alandatud hindadega maid (nagu seda tegi vana linnavalitsuski), sahkerdati vabrikute ja majadega — paisutati oma rahakotti.¹⁷⁹

Eesti kodanluse võit Tallinnas käesoleva sajandi algul oli eelkõige

¹⁷⁸ Valgas olid eestlased ja lätlased linnaomavalitsuse üle võtnud juba 1901. aastal. Lõuna-Eesti linnades: Viljandis, Tartus, Võrus ja Pärnus ei õnnestunud tol perioodil eesti kodanlusel omavalitsuste ülevõtmine.

¹⁷⁹ «Kiir», 17. augustil 1912.

tingitud kapitalismi arengust, eesti kodanluse kui sotsiaalse klassi väljakujunemine aga oli kapitalismi süvenemisest põhjustatud elanikkonna kontsentreerumise otsene ja paratamatu tulemus.

Vana sajandi lõpp ja uue algus töid kodanlusele veelgi avaramaid rikastumisvõimalusi.

Tallinna eesti rahvusest kodanlus kui klass jõudis majanduslikus arengus XIX ja XX sajandi vahetusel juba teise suurde etappi — imperialismi. Poliitiliselt näitas ta aga selgeid klassitunnuseid alles 1904. aastal — Tallinna linnavolikogu valimistel, eriti aga 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil. Tallinna eesti rahvusest kodanlus oli XIX sajandi 70-ndate aastate algul sootuks väikesearvuline ja nõrk, 1904. aastal, seega umbes veerand sajandi möödudes, jõudis ta juba olulise poliitilise võiduni. Järelikult võib eesti kodanluse arenemise tempot Tallinnas pidada küllalt kiireks.

Imperialismiperioodil, eriti Esimese maailmasõja ja sellele eelnenud majandusliku tõusu aastail tugevneb ja konsolideerub Tallinna eesti rahvusest kodanlus nii majanduslikult kui poliitiliselt veelgi. Püüdes üha energilisemalt sakslasi oma teelt kõrvale tõrjuda ja tehes vajadust mööda silma tsarismile, trügisid eesti kodanluse tipud edasi. Siiski jäid Tallinnas kuni käsitletava perioodi lõpuni suurtööstuse juhtpositsioonid saksa ja muudest rahvustest kodanlaste kätte. Oktoobri-revolutsiooni käigus oli kodanlus, kellest suurema osa moodustas just eesti rahvusest kodanlus, Tallinnas proletariaadile tugevaks kohalikuks vastaseks, eriti kui arvestada, et revolutsioonitules kaldus kodanluse poole ka osa Tallinna elanikkonna väikekodanlikke keskkihte.

3. KESKKIHID

Keskkihtide sotsiaalne mõiste Nagu juba sõna «keskkihid» ise ütleb, on tegemist elanikkonna nende kihtidega, kes asuvad sotsiaalselt seisundilt ühelt poolt proletariaadi ja teiselt poolt kodanluse vahel.

Teoreetiliselt tekib keskkihtide probleem sellest, et tegelikkuses ei eksisteeri «puhtaid» formatsioone. Igas formatsioonis esineb eelneva, vana ühiskonnakorra jäänuseid ja igandeid, mis ei kao kohe, vaid kohanevad osaliselt uute tingimustega. Samuti tekitab uus ühiskond, antud juhul kapitalistlik linnaühiskond, oma arenemiskäigus sotsiaalseid kihte, mis oma olemuselt ei kuulu põhiklasside, s. o. tölisklassi ja kodanluse hulka.

Marksistlik ajalooteadus käsitleb ühiskonna kõiki konkreetseid külgi,

sealhulgas ka elanikkonna kõiki sotsiaalseid kihte nende omavahe-
lises ja põhjuslikus seoses ning dünaamikas. Keskkihtide teaduslikul
tundmaõppimisel on suur tähtsus poliitilisest aspektist, sest töölis-
klassi võitluse edukus kapitalistlikus ühiskonnas on sõltunud ja sõltub
suurel määral sellest, kuivõrd proletariaat on suutnud ja suudab
elanikkonna keskkihte kaasa tõmmata. Kommunaaride kaotuse üheks
põhjuseks oli ju see, et nad ei arvestanud elanikkonna keskkihte.
Keskkihtide küllaltki suurt osatähtsust pidid arvestama Eesti kommu-
nistid sotsialistliku revolutsiooni käigus.

Keskkihtidele on palju tähelepanu pööranud Marx, Engels ja Lenin,
andes neile ühtlasi põhihinnangu. Edasiselt keskkihtide probleemi uuri-
mine isikukultuse päevil valitsenud dogmatismi tõttu vaibus. Alles
viimasel ajal on nõukogude autorite sulest ilmunud teoseid elanikkonna
keskkihtide kohta kaasaja tingimustes.¹⁸⁰

Elanikkonna keskkihtide uurimine kerkis eriti teravalt päevakorda
pärast NLKP XX kongressi, kus arendati edasi leninlikku seisukohta
eri maade sotsialismile ülemineku mitmesugustest vormidest ja sotsia-
listliku revolutsiooni rahuliku arenemise võimalikkusest. Selleks tuleb
töölisklassil ja elanikkonna teistel kihtidel kätte võita enamuse parla-
mendis ja muuta kodanlik parlament rahva tahte väljendajaks. Kuid
enne peab proletariaat koondama enda ümber sotsiaalsete jõudude
enamuse, eelkõige keskkihid.

Kapitalistlikus ühiskonnas kuuluvad linnaelanikkonna keskkihtide
hulka käsitöölised, väikekaupmehed ja teised väikeettevõtjad, osaliselt
intelligents, väikeametnikud, teenistujad ja õppiv noorsugu.

Elanikkonna keskkihtide omapära seisab selles, et nad on oma ise-
loomult äärmiselt mitmekesised. Keskkihtide üksikud grupid erinevad
nii oma tootmissuhetelt, töö iseloomu ja tingimuste kui ka ühiskond-
likust rikkusest osasaamise poolest. Samuti on nad erinevad oma
ühiskondliku positsiooni ja otseste huvide poolest. Kuid ühiseks nime-
tajaks on neile see, et nad asuvad nii üksikult võetuna kui ka kõik
koos kapitalistliku tootmise ühiskondlikus süsteemis proletariaadi ja
kodanluse vahel.

Mis on keskkihtide majanduslikuks aluseks kapitalistlikus ühiskonnas?
Keskkihtide tekke majanduslikuks aluseks on lihtne kaubatootmine,

¹⁸⁰ Näiteks Э. Грант, Социализм и средние классы, М., 1960;
А. Н. Шнейерсон, Городские средние слои при капитализме, М.,
1961 ning mitmed artiklid ajakirjade «Проблемы мира и социа-
лизма», «Мировая экономика и международные отношения», «Воп-
росы экономики» ja «Коммунист» veergudel. Oktoobrielse Venemaa
kapitalistliku ühiskonna keskkihtide kohta pole teatavasti veel ühtki
omaette uurimust ilmunud.

mis põhineb eraomandil ja isiklikul tööil ja mis loob produkte vahetuse jaoks. Kapitalistlike suhete arenemiskäigus lihtne kaubatootmine laostub, tekitades ühelt poolt kapitalistlikke suurettevõtjaid, teiselt poolt aga proletaarlasi ja poolproletaarlasi.

Oma sotsiaal-majanduslikult positsioonilt kujutavad keskkihid endast väikekodanlust. Räägitakse ju tänapäevalgi meil veel väikekodanlikest iganditest.

Oma olemuselt on väikekodanlikud keskkihid kahestunud: nad esindavad üheaegselt omanikke ja töötajaid, seetõttu kõiguvadki pidevalt kodanluse ja proletariaadi vahel. Nad on oma olemuselt väga ebaühtlased, muutlikud, sest nende seas toimub pidevalt laostumise, diferentseerumise protsess, ühtede vaesumine ja teiste rikastumine. Peatudes kapitalistliku ühiskonna klassistruktuuril, kirjutab V. I. Lenin: «Kapitalistlikus ja poolkapitalistlikus ühiskonnas me tunneme ainult kolme klassi: kodanlust, väikekodanlust (talurahvast kui tema peamist esindajat) ja proletariaati.»¹⁸¹

Mille poolest siis väikekodanlus erineb töölisest ja kapitalistist?

Väikekodanlane erineb töölisest eelkõige selle poolest, et ta on tootmisvahendite omanik, tööline aga on neist ilma jäetud. Väga sageli on väikekodanlase omand (tööruum, tööriistad või sisseseade) oma mõõtmetelt sootuks tühine.

Kuidas ka ei oleks, ometi just see omand on väiketootmise alus ja selle kadumine muudab väiketootja palgatööliseks.

Väikeomanik elab vahel isegi halvemates materiaalses tingimustes kui palgatöeline. Kuid mitte sellega ei määrata tema klassikuuluvust. Marksismi-leninismi rajajad on korduvalt rõhutanud, et otsida klassidevahelisi olulisi erinevusi sissetuleku suuruses tähendab tõsta esikohale jaotussuhted, mis aga tegelikult tulenevad tootmissuhetest. Kui väikekodanlane elab mõnikord halvemini kui vabrikutöeline ja tema sissetulekud on viimase omadest väiksemad, siis see ei tähenda veel, et ta tootmissuhted ja klassihuvivid oleksid muutunud proletaarseiks. Käsitöölise või väikekaupmehe klassikuuluvust ei määrata selle järgi, kas ta on vaene, nälgib, on võlgades, vaid hoopis selle järgi, kas ta esineb turul oma tööjõu müüjana või oma kaupade ja ettevõtte toodangu müüjana.

Palgatöeline loob lisaväärtust kapitalistile. Iseseisev väiketootja aga, kes näiteks teeb kapitalistile paari kingi, loob sellega vaid tarbimisväärtust. Ta kasutab seda oma äranägemise järgi (üks osa läheb muidugi riigimaksudeks ja monopoolsete hindade ohvriks).

Peatudes käsitöölisel, kes töötab ise ega kasuta palgatööjõudu, kir-

¹⁸¹ V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 74.

jutas Marx, et selline käsitööline muutub kapitalismi tingimustes teatud mõttes ka kapitalistiks. Tööriistade omanikuna on ta kapitalist, töölisena aga omaenda palgatööline. Sel teel tema kui kapitalist maksab iseendale palka ja ammutab oma kapitalist kasumit, s. o. ekspluateerib iseennast nagu palgatöölist ja lisaväärtuse näol maksab endale seda, mida töö on sunnitud andma kapitalile.¹⁸²

Iseseisva väiketootja vahel, kes ei kasuta palgatööd, ja kapitalisti vahel, kes elab palgatöö ekspluateerimisest, on rida vaheastmeid. Kui väikeettevõtte omanik palkab tööjõudu, ei omasta ta juba ainult oma töö produkti, vaid ka palgatööliste lisaproducti. Kuid sellele vaatamata pole ka sel juhul väikekodanlane veel kapitalist.

Väikekodanlase majanduslik ja sotsiaalne seisund erineb kapitalisti omast eelkõige selle poolest, et väikekodanlane elab täielikult või teatud määral oma isiklikust tööst, aga mitte lisaväärtuse omandamisest. Peremehe füüsiline töö on tootmisprotsessi möödapääsmatult vajalik tingimus: ta kapital on veel liiga väike, selleks et tootmine saaks tugineda ainult palgatööle. Ettevõtja muutub alles siis kapitalistiks, kui tema poolt saadav kasum võimaldab tal elada ja oma ettevõtet pidada täielikult lisaväärtuse arvel.

Teiseks eraldab väikekodanlikku tootjat kapitalistist kapitali taastootmise iseloom. Kapitalistliku tootmise seaduseks on laiendatud taastootmine. Väikekodanliku tootmise juures aga esineb laiendatud taastootmist tühisel määral, sest siin investeeritakse aasta tulust väga väike osa.

Tähtsamad Tallinna elanikkonna keskkihtide kujunemise allikad oleksid järgmised. Esiteks, linnastumisprotsessi käigus Tallinna tulnud jõukamad talupojad, kes siin aja jooksul omandasid mõne väiksema kinnisvara, kaupluse või muu väikeettevõtte. Teiseks, feodaalsest linnahiskonnast pärit käsitöömeistrid ja väikekaupmehed. Ja kolmas allikas, mis täitis väikekodanluse ridu, oli töölisaristokraatia. Teatud määral andsid Tallinna väikekodanlusele lisa ka vaesunud saksa rahvusest aadlikud jt. seisuste esindajad.

1871. aasta rahvaloenduse materjalide alusel võib Tallinnas elanikkonna keskkihtide maksimaalseks suuruseks olla ligikaudu 4600 inimest, mis moodustab Tallinna tsiviilelanikkonnast 16,0 protsenti. Kodanlik linnahiskond oli siis veel kujunemisjärgus ja keskkihtide enamiku moodustasid tol ajal just eelneva, s. o. feodaalse formatsiooni päritoluga sotsiaalsed kihid.

Keskkihtide
arvuline
suurus
1871. aastal

¹⁸² К. Маркс, Теория прибавочной стоимости, ч. I, М., 1955, lk. 393.

Keskkihtide tootliku osa tuumiku moodustasid käsitöömeistrid, keda Eestimaa Kubermanguvalitsuse Statistika Komitee andmeil oli Tallinnas 1871. aastal 496 inimest ehk 10,8 protsenti keskkihtidest.¹⁸³ Väikekaupmeeste arv ulatus samal ajal üle kolmesaja, s. o. 327 inimest (7,1%). Need pisikaupmehed ei kuulunud enamasti kaupmeeste organisatsioonidesse. Ametnikke ja teenistujaid oli 368 inimest (8,0%). Nad töötasid all-linna magistraadis, Toompea lossi foogtikohtus ja kubermangu keskasutustes. Tallinnas kui Eestimaa kubermangu keskuses oli küllalt suur ka intelligentsi kiht — 514 inimest (11,2%). Kuna loendusandmed ei luba diferentseeritumalt toimida, on intelligents tervenisti arvatud keskkihtide hulka, ehkki teatud osa temast intelligentsi tippude näol kuulus kodanluse ridadesse. Intelligentsis oli arste, advokaate, õpetajaid, kunstnikke jt., kes enamikus kuulusid tol ajal nn. literaatide seisusesse. Selle seisuse liikmeks võis saada sõltumata sellest, kas lõpetasid ülikooli või mitte.¹⁸⁴ Intelligentsi esindajad võisid kuuluda ka eksemtide seisusesse.¹⁸⁵ Need olid vastavalt ametile või ülikooli diplomile maksudest vabastatud inimesed. Keskkihtide ülejäänud osa moodustasid perekonnaliikmed, õppiv noorsugu jne.

Keskkihtide rahvuslikust koosseisust võib öelda järgmist. Käsitöömeistrid olid enamikus saksa rahvusest. 327 väikekaupmehes kuulus eesti rahvusesse 92 inimest ehk 28,2 protsenti, vene rahvusesse 52 inimest ehk 15,9 protsenti, saksa rahvusesse 175 inimest ehk 53,5 protsenti. Seega on eesti rahvusest väikekodanlus kaubanduse alal saksa rahvuse järel arvuliselt juba teisel kohal. Ametnikest ja teenistujaist oli sakslasi 275 inimest ehk 75,0 protsenti, eestlasi 57 inimest ehk 15,5 protsenti, venelasi 26 inimest ehk 7,1 protsenti ja muid 9 inimest ehk 2,4 protsenti.

Ka intelligentsis domineerivad saksa rahvuse esindajad. See on täiesti arusaadav, võttes arvesse sakslaste sajandeid kestnud valitsevat seisundit. 514 intelligentsi esindajast oli 380 sakslast (74,0%), 77 venelast (15,0%), 27 eestlast (5,2%) ja 30 muust rahvusest (5,8%). Nii on eesti väikekodanlus kõige suuremat edu saavutanud just kaubanduse alal. Seega oli tegutsemine väikekaupmeestena eesti rahvusest linnaväikekodanluse üks peamisi kujunemise allikaid. Analoogiline pilt oli ka teistes Eesti linnades, näiteks Tartus. 70-ndate aastate lõpul oli Tartus kolm põhilist ala, kus eesti rahvusest väike-

¹⁸³ ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, s.-ü. 39/12, l. 224 jj.

¹⁸⁴ Е. Блуменбах, tsit. teos, lk. 22.

¹⁸⁵ Sealsamas. Eksemt tuleb ladinakeelsest sõnast *eximere* — vabastama.

omanikud tegutsesid: väikekauplemine, õllepoodide ja trahterite pidamine ning vooriasjandus. Nendel aladel tegutses Tartus 64 protsenti kõigist eestlastest-omanikest.¹⁸⁶

Eesti väikekodanlus kasutas peale kaubanduse ka muid vahendeid ja teid jõukuse poole trügimiseks. Üks olulisem tee, mida mööda eesti väikekodanlane lootis võimupiruka ja kapitali juurde jõuda, oli kinnisvarade, s. o. kruntide ja majade soetamine. Väikekodanlastest-kinnisvaraomanikest oli juttu eelmises paragrahvis.

Ed. Bornhöhe on jutustuses «Tallinna narrid ja narrikesed» rahanarvide all tabavalt edasi andnud eesti rahvusest väikekodanluse esindajate olemuse tol perioodil. «Emand Trump oli enne kehv olnud; ta rohkendas oma vara selle läbi, et ta varahommikul maanteede peale välja läks, talupoegade käest nende kaubavara ära ostis ja selle omalt poolt kahekordse hinna eest laiskadele linnaprouadele müüs, kes ise turule ei viitsinud minna. Tema ametinimi oli «torgovka», eesti keeli umbes: vereimeja. Emand Trump imes paksude ja laiskade verd, niikaua kui ta ise lahja ja usin oli. Nüüd oli ta ise paks ja laisk; ta imes nüüd lahjade ja usinate, nimelt oma vaese üürirahva verd; need pidid oma külmade ja niiskete urgaste eest rasket hinda maksma ja maksu hiljaks jäämist perenaise orjamisega välja lunastama... Isand Trumbi minevikust ei tea mina muud kõnelda kui seda, mis rahvas temast kõneles: et ta oma tervel eluajal kellelegi üht kalasaba ei olnud kinkinud. Selle eest oli isand Trumbil suur kõht ees, palju raha pangas ja Tallinn austajaid täis...»¹⁸⁷

Kirjaniku poolt antud väikekodanluse iseloomustusest ilmneb, kuidas väikekodanlane püüdis ja milliseid teid ta kasutas, et kapitalistiks saada.

Üha arenev eesti väikekodanlus tahtis mingil määral ka «seltskondlikust elust» osa võtta. See soov leidis möödunud sajandi 60—70-ndail aastail Tallinnas väljendusvõimaluse kahe isetegevusliku seltsi asutamise näol: «Estonia» (1865) ja «Lootus» (1877). Siinkohal peatume vaid «Estonia» seltsi klassiiseloosul ja seda mõningate uute arhiivimaterjalide valgusel.

«Estonia» seltsi asutajaiks olid peamiselt saksastunud «antvärgid» ja raekoja teenrid.¹⁸⁸ Seega oli selts asutamise momendil oma isikuliselt koosseisult väikekodanlik. «Estonias» valitses kange saksa vaim. Koosolekulat kõneldi saksa keelt, kuigi see sageli kõlas väga eestimurdeli-

¹⁸⁶ H. Kruus, Tartu XIX aastasajal ja XX alul. Tartu, Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud, Tartus, 1927, lk. 146.

¹⁸⁷ Ed. Bornhöhe, tsit. teos, lk. 93 jj.

¹⁸⁸ J. Kärner, «Estonia» kuuskümmend aastat. Kroonika 1865—1925, Tallinn, 1925, lk. 11.

selt, ja protokollid kirjutati eranditult saksa keeles. Seltsi ajalooraa-
matus on olnud süngeid ja helgeid lehekülgi. Oli aeg, kus seltsi lau-
lukoor oli parim Tallinnas ja esimesel eesti laulupeol Tartus 1869.
aastal autasustati teda eesti kooride seas esimese järgu diplomiga.¹⁸⁹
90-ndate aastate algul valitses aga seltsi tegevuses kriis, mis väljen-
dus eriti ilmekalt liikmete arvu vähenemises: 1892. aastal 28 liiget,
1894. aastal 13 liiget.¹⁹⁰

9. jaanuari 1893. aasta Tallinna politseimeistri raportist Eestimaa
kubernerile loeme, et seltsist võtab osa peamiselt «keskklass».¹⁹¹

Et seltsi tegevusele andsid tooni just väikekodanlikud kihid, seda
kinnitab täiel määral ka Eesti NSV RAKA-s säilinud seltsi liikmete
nimekiri. 21. jaanuaril 1895. aastal kuulus «Estonia» seltsi 147 tegev-
liiget, kellest enamik olid eestlased.¹⁹² Kutsealade järgi olid siin
nagu 60-ndail aastailgi ülekaalus käsitöömeistrid, leidus aga ka üksi-
kuid poolproletaarlasi ja intelligentsi esindajaid. Seega oli seltsi
isikuline koosseis endiselt väikekodanlik. Kodanluse esindajaid leidus
siin harva, sest nad ei tahtnud tol ajal hingata ühte õhku ühiskonna
redelil madalamal asuvate kihtide esindajatega. 13 kodanlast olid vaid
seltsi auliikmeteks (parun E. Girard de Soucanton, I. ja G. Pfaff,
A. Hoepfener jt.). Seltsi tegevust juhtisid Tallinna Ringkonnakohtu
arhivaar I. Linnamägi, joonestaja A. Kreeman, ajakirjanik A. Busch,
teatrirežissöör A. Pert, Antje ja K. Veržbitski.¹⁹³

Käesoleva sajandi algul tuli teatavasti Tallinnas võimule eesti kodan-
lus, kelle jõud aasta-aastalt kasvasid. Tal oli nüüd vaja ka oma
esinduskoda. Eelkõige sellest vajadusest kasvaski välja «Estonia» uue
teatrimaja rajamise mõte.¹⁹⁴ Vahepeal elukutseliseks teatriks muude-
tud «Estonia» saabki endale 24. augustil 1913. aastal uue teatrimaja.
Maja ehitamiseks loodud osaühingu juhtkond oli eesti kodanluse liid-
rite käes.¹⁹⁵ Seda soodustas ka ühingu põhikiri: rohkem kui 40 osa-

¹⁸⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 2, s.-ü. 3731, l. 43.

¹⁹⁰ Sealsamas, l. 2 ja 43.

¹⁹¹ Sealsamas, l. 29.

¹⁹² Sealsamas, l. 43. Vt. lähemalt R. Pullat, «Estonia» seltsi
liikmeskonna sotsiaalsest koosseisust 1890-ndate aastate keskel. «Keel
ja Kirjandus», 1965, nr. 2, lk. 93—95.

¹⁹³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 2, s.-ü. 3731, l. 43. I. Linnamäe kohta vt.
lähemalt Eesti seltsi «Estonia» aastaraamat 1929/30, Tallinn, 1930, lk.
3 jj.

¹⁹⁴ Vt. H. Peets, «Estonia» teatri- ja kontserthoone ajalugu, Tal-
linn, 1938.

¹⁹⁵ Tallinna Eesti teater ja rahvamaja, Tallinn, 1909, lk. 24. Vt. ka
(M. Martna), Eesti kodanluse koorekihi tõusutused. «Vaba Sõna»,
1914, nr. 1, lk. 4—14.

tähte omandanud (1 osatäht 25 rbl.) ühingu liige sai valimiseta ühingu volikogu liikmeks.¹⁹⁶

Peale «Estonia» seltsi liikmete võtsid uue teatrihoone ehitamisest osa ka veel teised eesti seltsid, nagu laulu- ja mänguselts «Loodus», spordiselts «Kalev», Käsitööliste Selts ja Põllumeeste Selts.

Tallinna elanikkonna väikekodanlike keskkihtide diferentseeritumaks sotsiaalseks ja eriti just puhtvaranduslikuks vaatlemiseks puuduvad meil materjalid (välja arvatud kinnisvaraomanikud, vt. käesoleva teose eemist paragrahvi).

Mis puutub Tallinna käsitööliste arvu, siis pärast tsunftisunduse kaotamist 1866. aastal suurenes see jõudsalt. Seda näitavad ilmekalt Eestimaa kubermangu valitsuse andmed (vt. lisa 8).

Käsitöölised
ja käsitöö
korraldus

Tsunftisunduse kaotamise ja uue linnaseaduse tõttu võisid ka need käsitöölised tegevust alustada, kes polnud tsunftide liikmed. Seetõttu suurenes Tallinnas ja ka teistes Eesti linnades käsitööliste arv jõudsasti. Keskaegne käsitöö korraldus lagunes, sest õpilaste suhtarv langes pidevalt.¹⁹⁷ Meistrite absoluut- ja suhtarv aga kõigub vaadeldaval ajavahemikul tublisti, mis on seletatav kapitalismi ebaühtlase arenguga, samuti sellega, et see kapitalismile iseloomulik majandusliku arengu ebastabiilsus mõjutas esmajärjekorras ja kõige tugevamini just väikekodanlust, antud juhul käsitöönduslike väiketöökodade omanikke. Üldse tuleb aga märkida, et meistrite arv suurenes ligi viiekümne aasta vältel rohkem kui kümnekordseks. Ilmselt on tolleaegne statistika arvanud käsitöö hulka ka väike- ja kesktööstuse ettevõtted. See on tajutav käsitöömeistrite arvu kiires kasvus.

Kuid mida kujutas siis endast tsunftikord Tallinnas möödunud sajandi lõpukümnenditel?

Konkreetselt sellele küsimusele annab üks ajalooline dokument Tallinna Linna Arhiivis.

16. aprillil 1893. aastal pöördus Eestimaa Kubermanguvalitsus Tallinna politseimeistri poole kirjaga, milles päriti teateid käsitöö olukorra kohta Tallinnas. Sama kuu kolmekümnendal päeval saatis Kanuti gild linnavalitsusele selles küsimuses seletuskirja.¹⁹⁸

Sealt loeme, et Tallinnas on kahe kategooria käsitöölisi: tsunftimeist-

¹⁹⁶ Tallinna Eesti teatri «Estonia» ehituse ja ülespidamise osa-ühisuse põhjuskiri, Tallinnas, lk. 5.

¹⁹⁷ Vt. ka E. Aidnik, Zur nationalen und sozialen Lage der deutsch-baltischen Handwerkstandes. «Baltische Monatshefte», 1934, lk. 243—257; M. Aschkewitz, Der Niedergang des baltischen deutschen Handwerks im 19. Jahrhundert. «Baltische Monatshefte», 1937, lk. 493—498.

¹⁹⁸ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 166, l. 9 jj.

rid, kes on omandanud selle kategooria vastavalt reeglitele ja kuuluvad kas Kanuti gildi või Toomgildi,¹⁹⁹ ja tsunftidesse mittekuuluvad käsitöölised, s. o. isikud, kel puuduvad tõendid selle kohta, et nad oma ametit täielikult oskavad, mille tõttu nad ei kuulu eespool nimetatud gildidesse. Juute tsunftidesse ei lastud.²⁰⁰

Kanuti gildi mõnedel tsunftidel olid väikesed summad tsunftikassades, mida kasutati raskustes olevatele meistritele ja nende leskedele abi andmiseks, meistrite ja sellitunnistuste väljaandmiseks ning õpilaste pühapäeva käsitöökooli ülalpidamiseks.²⁰¹

Kanuti gildile kuulus peale gildi kassa maja Pikas tänavas (juba taanlaste ajast 1329. a.) ka Püha Maria varjupaik Uues tänavas, mis oli talle annetatud valitsuse poolt 1863. aastal.

Tabeli nr. 19 andmetest selgub, et liikmete arvult kõige suuremad olid rätsepate ja kingseppade tsunftid, mis on ka mõistetav, sest nende tööd vajasis linna rikkad kõige rohkem. See oli Eesti linnades tavaline nähtus.

Tabeli 19 ja lisa 8 andmete võrdlemisel selgub, et sajandi lõpul töötas valdav enamik Tallinna käsitöölisest töepoolest väljaspool tsunftiorganisatsiooni. Tõsi küll, sajandi lõpul ja uue algul loodi linnavalitsuse loal Kanuti gildi juures mõned uued tsunftid, nagu näiteks mehaanikute-tehnikute, noorte rätsepate ja juuksurite tsunft.²⁰² Kuid need olid samuti võrdlemisi väikesearvulised, nii et käsitöölisest enamik jäi endiselt väljapoole lagunevat tsunftiorganisatsiooni. «Teatajast» loeme: «Praegu on 1500 käsitöömeistrist, kes Tallinnas elavad, vähem kui 200 Kanuti gildi liikmeteks...»²⁰⁸

Kuigi tsunftikorraldus pealetungiva suurtööstuse ja selle kaastegurite mõjul oli väga palju oma endist kuju muutnud, «leidis käsitöölisest töökojas veel küllalt endist tsunfti pärandust», loeme Johannes Pikkovi memuaaridest.²⁰⁴ Ja töepoolest püsis tsunftiorganisatsioon kõigele vaatamata kuni käsitletava perioodi lõpuni. Väga tabavalt kirju-

¹⁹⁹ Tallinnas oli ka Suurgild, kuhu kuulusid suurkaupmehed, litaaradid ja vaimulikud, samuti ametnikud, kes olid abiellunud Suurgildi liikmete tütardega. Vt. Provinzialrecht, Ständerecht, Vierte Abtheilung, 1001.

²⁰⁰ Provinzialrecht, Ständerecht, Vierte Abtheilung, 1001.

²⁰¹ A. Margus, Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV, Kanuti Gildi Arhiiv, Tallinn, 1938, lk. LVI.

²⁰² TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 166, l. 37, 38, 54, 62. Esimesed juuksurite tsunfti meistrid olid Georg Kiik, Hans Bränberg, Paul Dreger, Ferdinand Lindemann ja Julius Johanson.

²⁰³ «Teataja», 12. novembril 1904, lk. 3.

²⁰⁴ J. Pikkov, Tallinnas 1905. a. Punased aastad, toim. H. Kruus, Tartus, 1932, lk. 170.

Kanuti gildi ja Toomgildi tsunftide kustealane koosseis 1893. aastal ²⁰⁵

Tsunftid	Kanuti gildis		Toomgildis		Kahes gildis kokku	
	meist-reid	selle	meist-reid	selle	meist-reid	selle
Saiategijad	8	23	—	—	8	23
Maalrid	6	18	—	—	6	18
Puusepad	8	14	—	—	8	14
Lihunikud	9	11	—	—	9	11
Kingsepad	9	19	12	4	21	23
Rätsepad	10	20	9	25	19	45
Pottsepad	6	6	6	6	12	12
Lukksepad	2	4	—	—	2	4
Sepad	2	3	—	—	2	3
Klaasissepad	1	2	—	—	1	2
Töllassepad	3	3	—	—	3	3
Sadulsepad	5	9	—	—	5	9
Treialid	3	2	—	—	3	2
Kullas- ja hõbesepad	5	17	—	—	5	17
Raamatukõitjad	4	7	—	—	4	7
Nahkurid	2	8	—	—	2	8
Köösnerid	4	6	—	—	4	6
Aamissepad	2	4	—	—	2	4
Kübarategijad	1	1	—	—	1	1
Korstnapühkijad	4	7	—	—	4	7
Kokku	94	184	27	35	121	219
Tsunftidesse mittekuuluvad meistrid	11	—	10	—	21	—
Kokku	105	184	37	35	142	219

tati Kanuti gildi kohta Esimese maailmasõja eel ajalehes «Kiir»: «Tallinna Kanuti gild on iga mõistliku inimese silmas tõsine kilpla. Mis seal talitatakse ja toimetatakse, see annab kindlat tunnistust sellest, et selle liikmed oma aja vaimust mitte põrmugi aru ei saa. Nagu keskaja kolikamber, elab ta oma liigete totrusest ja, et see veel 20. aastasajal võimalik on, tunnistab et selle gilde ümbrus üleüldse veel mitte palju kaugemal ei ole. Tõsine vabaduse päike ei ole oma kiiri veel mitte sinna saatma ulatanud.» ²⁰⁶

²⁰⁵ TLA, f. 195, nim. 2, s.-ü. 166, l. 14.

²⁰⁶ «Kiir», 18. aprillil 1913, lk. 1.

Keskkihtide arvuline suurus 1897. aastal Esimese ülevenemaalise rahvaloenduse andmetele tuginedes võime arvata 1897. aastal Tallinna elanikkonnast väikekodanlike keskkihtide hulka ligikaudu 17 000 inimest, mis moodustab Tallinna elanikkonnast 28,9 protsenti. Seega on keskkihtide suhtarv 1871. aastaga võrreldes kasvanud ja seda kapitalismi poolt põhjustatud maaelanikkonna intensiivse linna siirdumise tõttu.

Järelilikult on Tallinna linna ühiskonna väikekodanlik alatoon veelgi süvenenud. Möödunud sajandi lõpukümnenditel toimusid muutused ka väikekodanluses endas. Suur osa väikekodanlusest jõudis kodanluse hulka. Loomulikult kulges ka vastassuunaline protsess, s. o. väikekodanluse laostumine, mille põhjuseks oli temal lasuv maksukoorem ja kapitali surve. Sel teel laostunud väikekodanlased täiendasid poolproletaarlaste ja proletaarlaste ridu. Kahjuks puuduvad meil selle tendentsi täpsemaks ja konkreetsemaks esiletoomiseks andmed. Proletaarsete kihtide jõudsa kasvu tõttu oli võimalik ainult nii-öelda väikekodanluse uuenemine, mitte aga niivõrd tema arvuline suurenemine.

1897. aastal oli Tallinna elanikkonna väikekodanlike keskkihtide ligikaudne kutsealane koosseis järgmine. Kaubanduslik-tööstusliku rahvastiku hulka võib arvata ca 9900 inimest (58,3%), mittetootlikust rahvastikust intelligentsi hulka (koos vaimulikega) 2200 (12,9%), ametnike hulka 2600 (15,3%) ja kinnisvaraomanike hulka 2300 inimest (13,5%). Seega moodustasid väikekodanlike keskkihtide enamiku kaubanduslik-tööstusliku rahvastiku esindajad.

Keskkihtide arvuline suurus aastail 1900—1917 Käesoleva sajandi alguse Tallinna elanikkonna kohta puuduvad meil teatavasti loendusandmed. Seetõttu saame nende aastate keskkihtide arenemispildi ja arvulise suuruse välja selgitada ainult kõige üldisemates joontes. (Kinnisvaraomanikke on vaadeldud seoses kodanlusega eelmises paragrahvis.)

Imperialismiperioodi jõudmisega tööstuse areng Tallinnas teatavasti hoogustus. Nagu me esimeses peatükis nägime, kasvas tol perioodil (eriti Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal) kiiresti ka Tallinna elanikkond. Sõjaeelse tööstusliku tõusu ja Esimese maailmasõja aastail arenes jõudsalt Tallinna väikekodanlus just eesti rahvusest väikekodanlaste arvel. Teatavasti moodustasid 1871. aastal keskkihtidest suure osa veel saksa ja vene rahvusest väikekaupmehed, käsitöömeistrid jne. Kuid urbaniseerumisprotsessi süvenedes tuli linna ikka rohkem jõukaid talupoegi, kel oli nii palju raha, et asutada mõni väiksem kauplus või muu ettevõtte ja kes peale omaenda füüsilise jõu ekspluateerimise kasutasid ka võõrast tööjõudu. Peamiselt urba-

niseerumisprotsessi käigus tekibki nagu Tallinna elanikkonna oma-
moodi uus keskkiht, mille enamiku moodustavad just eestlased. See
juba möödunud sajandi teisel poolel kujunema hakanud eesti väike-
kodanlus tugevneb ja suureneb arvuliselt eriti Esimese maailmasõja
aastail, mil lокkas spekulatsioon. Loomulikult tuli eesti väikekodan-
lusel kasutada igasuguseid võimalusi, et pinnale tõusta. Tavaline
oli näiteks see, et püüti mõne rikka saksa «antvärgi» koduväiks
saada ja siis oodati kannatlikult, millal meister elavate kirjast
lahkus. Maja või äri jäi tavaliselt väimehele päranduseks. Sellise
kombinatsiooni teel ei tekkinud alati eesti väikekodanlane, vaid
mingi eesti-saksa ebamäärane segu.

Väikekodanluse üheks tekke põhjuseks oli ka kohalike ametiasutuste
arvu kasv, kus oli vaja ikka rohkem kontoriametnikke ja muid tee-
nistujaid.

Tallinna kui Eesti ala suurima majandusliku ja ühiskondlik-poliitilise
keskuse kasvuga kaasnes ka intelligentsi kasv, millest üks osa langes
keskkihtide hulka. Kapitalistliku tööstuse edasine areng, imperialismi-
perioodile omane panganduse laiendamine, kaubanduse ja transpordi
kasv, administratiivaparaadi keerulisemaks muutumine, teaduse areng,
järjest suurenev vajadus ajalehtede, ajakirjade ning teadusliku ja
ilukirjanduse järele jne. — kõik see põhjustaski nende inimeste arvu
kiire kasvu, keda nimetatakse intelligentsiks.²⁰⁷ See pole ainult Tal-
linnale omane nähtus. Taoline protsess toimus ka teistes linnades.
1915. aastal tegutses Tallinnas juba näiteks 48 algkooliõpetajat, 43
vandeadvokaati ja arhitekti, 11 maamõõtjat, 83 arsti, 23 hambaarsti
ja -tehnikut, 64 ämmaemandat, 12 masseerijat jne.²⁰⁸ Loomulikult ei
saa intelligentsi tervenisti arvata väikekodanluse hulka, vaid tema
jõukam osa kuulus kodanluse ridadesse. Nii või teisiti rakendas
kodanlus haritlased oma teenistusse, välja arvatud progressiivse demo-
kraatliku intelligentsi esindajad. K. Marx ja F. Engels kirjutasid:
«Kodanlus on kiskunud pühadusesära kõigilt tegevusaladelt, mida
seni peeti auväärseiks ja milledele vaadati vaga värinaga. Arsti,
juristi, papi, luuletaja, teadusmehe on ta muutnud oma makseta-
vaiks palgatöolisteks.»²⁰⁹ Demokraatlik intelligents hoidis siiski töölis-
klassi poole ja etendas Oktoobripäevil küllaltki olulist osa.

²⁰⁷ Очерки истории Ленинграда, т. III. Период империализма и
буржуазно-демократических революций 1895—1917 гг., lk. 136 jj.;
Helsingin Kaupungin Historia, IV osa, Jälkimäinen Nide, lk. 51.

²⁰⁸ Адрес-Календарь Эстляндской губернии, 1915 год, ч. II, Ре-
вель, 1914 г., lk. 1; Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, lk. 66.

²⁰⁹ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957,
lk. 21 jj.

Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul võib Tallinna elanikkonna keskkihtide ligilähedaseks suuruseks pidada 41 500 inimest ehk 26,1 protsenti tsiviilelanikkonnast. 1871. aasta andmetega võrreldes on keskkihid suurenenud ligi kahe ja poole kordseks. Selle kiire kasvu põhjuseks on eelkõige elanikkonna arvu tohutu suurenemine, samuti asjaolu, et kiiresti arenenud tööstus ja kaubandus ning komplitseeritud administratiivala nõudis just keskkihtide kasvu. Samuti nõudis kiiresti kasvunud elanikkond uute kaupluste, sööklate ja muude elukondlike ettevõtete rajamist. Nende asutamine oli eesti väikekodanluse üks tähtsamaid tegevusalasid.

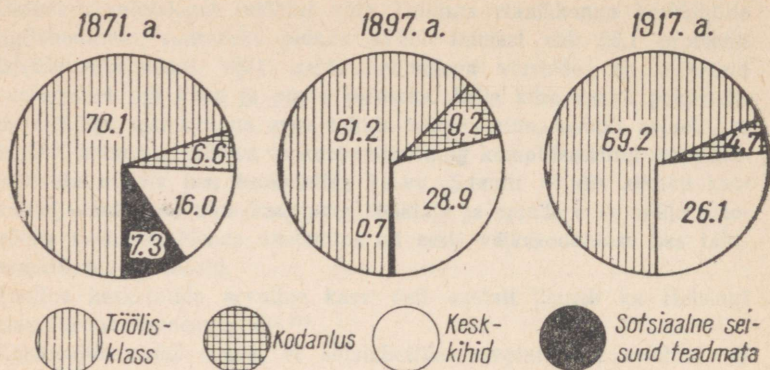
Taoline keskkihtide arvuline kasv neil aastail ilmneb ka Helsingi elanikkonna arenemispildis.²¹⁰

Kokkuvõttes võib öelda, et sotsialistliku revolutsiooni eelõhtul oli Tallinna väikekodanlus klass, keda proletariaat pidi kodanusevastases võitluses tõsiselt arvestama. Ühtlasi kinnitavad eespool toodud arvud just Tallinna osas meie ajalooteaduses levinud oletuslikke arvamusid, et kapitalismiperioodi Oktoobrieelses Eesti linna ühiskonnas valitses tugev väikekodanlik alatoon.

²¹⁰ Helsingin Kaupungin Historia, IV osa, Jälkimäinen Nide, lk. 50.

TAGASIVAADE

Linnaelanikkonna kiire kasv XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul on üks tähtsamaid ühiskondlik-majanduslikke nähtusi. Ka Tallinna elanikkonna kasv oli ajavahemikul 1871—1917 mitu korda kiirem kui XIX sajandi esimesel poolel ja keskel. Elanikkonna kontsentreerumise peapõhjuseks oli kapitalismi areng, millega kaasnesid suured muudatused Eesti maaelanikkonna sotsiaalses pildis ning teiselt poolt hoogne tõus Tallinna tööstuses ja kaubanduses. Põllumajandusliku rahvastiku sotsiaalne kihistumine põhjustas Eesti külas suhtelise ülerahvastuse, mille jõudsalt arenev linn suures osas endasse tõmbas, kuna ülejäänud talupojad välja rändasid. Kui möödunud sajandi lõpukümnendil suurenes Tallinna elanikkond peamiselt kohaliku põllumajandusliku tagamaa elanikkonna arvel ja teistest tsaristliku Venemaa kubermangudest Tallinna siirdujate arv oli veel tühine, siis imperialismiperioodi jõudmisega, eriti aga Esimese maailmasõja aastail, suurenes naaberkubermangude elanike vool Tallinna märgatavalt, sest linna suuruse kasvuga tugevnes ka tema külgetõmbejõud. Tallinna elanikkonna kasvutempo oli erakordselt kõrge Esimese maailmasõja aastail. Seda põhjustas eelkõige suurte laevatehaste ja merekindluse rajamine Tallinna ning põgenike vool siia. Nii kiiret elanike arvu kasvu tollel ajajärgul niisama suurte linnade seas võib kohata väga harva.

Sotsiaalsed muutused Tallinna elanikkonnas.

Rööbiti Tallinna elanikkonna arvulise kasvuga käsitletaval ajajärgul leidsid tema koosseisus aset suure ajaloolise tähtsusega sotsiaalsed muutused. Sellest annab ülevaate esitatud diagramm. Need jaotused ei pretendeeri täielikule statistilisele täpsusele. Sel puhul kirjutab V. I. Lenin: «Statistika peab illustreerima igakülgse analüüsi abil kindlakstehtud ühiskondlik-majanduslikke suhteid, mitte aga muutuma omaette eesmärgiks.»²¹¹

Tallinnas kujunes vaadeldaval ajajärgul välja kapitalistlik klassiühiskond, mille tähtsamaks nähtuseks oli töölisklassi formeerumine. See oli uus ühiskonnaklass, kapitalistliku ühiskonna põhiline tootev klass, kes viiskümmend aastat tagasi viis laiad töötavad hulgad võidule ekspluateerijate üle.

Esmakordselt eesti nõukogude ajalooteaduses on püütud käesolevas raamatus vaadelda vähemalt ühe linna piirides töölisklassi tervikuna, mitte ainult suurtööstuse töölisi ehk vabrikuproletariaati. Käsitletaval ajavahemikul (s. o. 46 aasta vältel) kasvas Tallinna töölisklass koos perekonnaliikmetega rohkem kui viiekordseks. Tallinna töölisklassi selgrooks olid suurtööstuse töölised, kes 1917. aastal moodustasid juba 27,3 protsenti kogu palgatöölise arvust. Vabrikutöölise kõrgel kontsentratsioonistmel oli otsustav tähtsus Oktoobrirevolutsiooni läbiviimisel. Nagu eespool selgus, oli Tallinna suurtööstuse töölise kontsentratsioon isegi kõrgem kui tsaristliku Venemaa ühes suurimas ja tähtsaimas tööstuskeskuses — Peterburis. Klassijõudude sellise olukorra valgusel saame ka paremini aru, miks V. I. Lenin omistas

²¹¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 424.

revolutsiooni võidule Tallinnas nii olulise tähtsuse. Ta kirjutas: «Asi seisab ülestõusus, mille võib ja peab otsustama Piiter, Moskva, Helsingi, Kroonlinn, Viiburi ja Tallinn.»²¹² Mis puutub tööstusproletariaadi arengu intensiivsusesse, siis tuleb alla kriipsutada 70-ndate aastate tööstuslikku tõusu ja seejärel sajandivahetuse järsku hüpet (aasta keskmine iive 25,4—26,5%). Viimane oli seotud kapitalismi enamarenenumasse etappi — imperialismi ajajärku jõudmisega ning tööstuse, eriti metalli- ja masinatööstuse tormilise arenguga Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal. Tallinna töölisklassi kiirel kasvul ja kontsentreerumisel olid kaugeleulatuvad poliitilised tagajärjed. Oli ju sotsialistliku revolutsiooni põhijõuks ja hegemoniks just Tallinna proletariaat, keda juhtisid bolševikud. VSDT(b)P Tallinna organisatsioon oli suurimaks ja tugevamaks bolševistlikuks parteiorganisatsiooniks Eestis. Tallinnas, kuhu oli koondunud Eesti töölisklassi tuumik, leidsid aset revolutsioonisündmused, mis olid määrava tähtsusega sotsialistliku revolutsiooni võidus kogu Eesti alal. Seega olid Tallinna töölisklassi arengul ja tugevnemisel suured, murrangulised tähtsusega ajaloolis-poliitilised tagajärjed.

Tallinna proletariaadi vastasjõuna arenes ja tugevnes linnakodanlus. Vaadeldava perioodi algul oli Tallinna kodanlus veel väikesearvuline ja nõrk. Võim linnas oli endiselt vanade raeperekondade käes. Kuid XIX sajandi 70-ndate aastate algul hakkas kodanlus jõudsalt arenema. Tema nagu elanikkonna teistegi kihtide arengu võimsaks kiirendavaks teguriks oli Balti raudtee rajamine 1870. aastal, mille kaudu Tallinn sai soodsa ühenduse Sise-Venemaaga ja mis mõjus äärmiselt kiirendavalt linna tööstuse, kaubanduse, ehitustegevuse, üldse kogu majanduselu arenemisele. Eesti kodanluse seisukohast oli oluline just raudtee rajamise ajaline moment. See langes kokku eestlaste jõukama kihi edasiseks arenguks vajaliku potentsiaali väljakujunemisega, millest võis majanduselu elavnemise korral kasvada juba suurema sotsiaalse tähtsusega ühiskondlik-majanduslik jõud. Märkimisväärset osa kodanluse arengu seisukohast etendas ka uue linnaseaduse rakendamine siin 1877. aastal.

Tallinna kodanluse arvuline suurenemine oli eriti kiire tema arengu esimesel etapil — XIX sajandi lõpukümnenditel. XIX sajandi 70-ndail aastail arenes kodanlus majandusliku tõusu tingimustes, mis tulenes, nagu eespool nägime, eelkõige väliskaubanduse jõudsast arengust. Kaubanduse elavnedes suurenes eesti kodanlus just arvuliselt. Paljudest teguritest tingituna algas 80-ndate aastate algul Tallinna väliskaubanduses tagasimine. Seda korvas aga kodanluse arengu seisu-

²¹² V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 161.

kohast üha enam hoogustuv vabrikutööstuse areng sajandi lõpul. Seega arenes Tallinna kodanlus sajandi lõpul eelkõige tööstuse tõusu baasil. Eesti kodanluse arvulise suurenemise seisukohast oli see etapp arvatavasti vähem soodne kui 70-ndad aastad, kuna tolle aja eesti kodanlus oli majanduslikult veel liiga nõrk, et kapitalistliku suurtööstuse arengus kaasa rääkida. Imperialismiperioodi jõudmisega sajandivahetusel on kodanluse kvantitatiivne kasv aeglustunud, sest monopolide valitsemise ja riigikapitalismi tingimustes võttis finantskapital väikekodanluselt monopolsete hindade teel ära osa tema sissetulekust. Seega vähenesid väikekodanluse niigi väikesed vahendid, mida ta oleks võinud akumuleerida. Paljud väikekodanlased, selle asemel et kodanlustuda, langesid hoopis proletariaadi hulka. Kodanlaseks saada oli nüüd märgatavalt raskem. Lisaks sellele Esimese maailmasõja ajal mõned saksa suuromanikud lahkusid Tallinnast. Imperialismiperioodil arenes kodanlus rohkem sügavuti, kvalitatiivselt. Eespool nägime analoogilist pilti kodanluse arengus ka Helsingis. Kodanlus muutus järjest rikkamaks ja poliitiliselt vilunumaks.

Kahjuks pole meil seda protsessi võimalik võrrelda teiste linnadega, kuna käsitletava perioodi linnaelanikkonna sotsiaalse koosseisu keerukad probleemid on enamasti kõikjal seni läbi töötamata. Nagu me eespool nägime, suurenes rõõbiti eesti kodanluse arvulise kasvu ja majandusliku tugevnemisega ka tema poliitiline osatähtsus ja organiseeritus. Tekivad kodanlikud parteid ja grupeeringud, mille abil kodanlus lootis toime tulla revolutsiooniliselt meelestatud tööliklassiga. Eesti kodanlus oli oma olemuselt äärmiselt paindlik ja ettevaatlik. Ta oli oma arenemiskäigus pidanud ühelt poolt laveerima baltisakslaste ja tsarismi vahel ja teiselt poolt tegema vajaduse korral demagoogiliselt silma ka töölistele.

Keskkihtide majanduslikuks aluseks on lihtne kaubatootmine, mis põhineb eraomandil ja isiklikul tööel ja mis loobprodukte vahetuse jaoks. Kapitalistlike suhete arenemiskäigus lihtne kaubatootmine laostub, tekitades ühelt poolt kapitalistlikke suurettevõtteid, teiselt poolt aga proletaarlasi ja poolproletaarlasi.

1871. aastal võib Tallinnas keskkihtide hulka arvata ca 16,0 protsenti elanikkonnast. See on veel aeg, kus kapitalistlik linnaühiskond on alles algstaadiumis, kus feodaalse ühiskonna pitserit kandvate kihtide osatähtsus elanikkonnas on veel küllalt suur. Kapitalistliku tööstuse ja kaubandusega käsikäes süvenes ka Tallinna elanikkonna sotsiaalne polariseerumine töölikklassiks ja kodanluseks. Kuna aga Tallinna elanikkond kujunes peamiselt maaelanikkonna linna siirdumise teel, siis arenes paralleelselt kapitalistliku ühiskonna põhiklassidega jõud-

salt edasi ka väikekodanlus. Tol ajajärgul leidsid aset samuti suured muutused keskkihtide sees.

Imperialismiperioodi jõudes, eriti Esimese maailmasõja eel ja sõja ajal suurenes hoogsalt Tallinna elanikkond. Sõjaeelse tööstusliku tõusu ja Esimese maailmasõja aastail kasvas kiiresti ka Tallinna väikekodanlus ja just eriti eesti rahvusest väikekodanlus, sest urbaniseerumisprotsessi süvenedes tuli linna ikka rohkem jõukaid talupoegi, kel oli nii palju raha, et asutada mõni väikene kauplus või muu ettevõte. Kuna neil aastail lokkas Tallinnas spekulatsioon, siis õnnestus endistel talupoegadel siin suhteliselt kergesti kanda kinnitada. Peamiselt urbaniseerumisprotsessi tõttu tekibki nagu Tallinna elanikkonna omamoodi uus keskkiht, mille enamiku moodustavad just eestlased. Väikekodanlus suurenes imperialismiperioodil ka üha kasvava intelligentsi baasil. 1897. aastaga võrreldes on keskkihtide absoluutarv suurenenud ca kahe ja poole kordseks. Taoline keskkihtide absoluutne ja suhteline arvuline kasv neil aastail ilmneb ka Helsingi elanikkonna arengus. Väikekodanlike keskkihtide suur osatähtsus Tallinna ja kogu tolle ajajärgu Eesti elanikkonnas tuleb ilmsiks samuti poliitilises elus. On ju üldiselt teada väikekodanlike esseeide ja menševike parteide tegevus ning väikekodanluse eluavalduused erinevatel kultuurialadel.

Seega oli Oktoobrirevolutsiooni eelõhtuks Tallinna elanikkonna sotsiaalse koosseisu polariseerumine kaugele jõudnud. Üle 60 protsendi elanikkonnast moodustas töölisklass eesotsas enamarenenud ja organiseeritud tööstusproletariaadiga. Kodanlus, kes valdas tootmisvahendeid ja ekspuuteeris töölisi, moodustas väga väikese osa elanikkonnast (4,7%). Nende kahe kapitalistliku ühiskonna põhiklassi vahel asusid väikekodanlikud keskkihid (26,1%), kelle ühiskondlik-poliitilisest hoiakust sõltus küllaltki suurel määral proletariaadi edu ja võit sotsialistlikus revolutsioonis.

Kodanluse ja proletariaadi vahelised sotsiaalsed vastuolud peegelduvad ka nende elutingimustes. Kodanlus elas peamiselt südalinnas. Seal olid sootuks paremad ja mugavamad korterid kui äärelinnades, kus elas töölisklass. Analoogiline pilt ilmneb ka elanikkonna tervishoius. Kodanlusele oli arstiabi hästi kättesaadav, kuid töölisklassile mitte. Viimane kannatas eriti epideemiate puhkemise korral. See tõttu oli suremus tööliste seas märksa suurem kui jõukate kihtide seas. Töölisklass kannatas eriti tuberkuloosi ehk nn. korterihaiiguse all.

Tallinna kodanlus mõtles nagu kodanlus ikka ainult oma kasule, püüdis igati oma rikkust, võimu ja õigust töörahva ekspuuteerimiseks suurendada. Samal ajal kui töölised virelesid Kopli niisketes

barakkides, elas kodanlus mugavates avarates korterites või uhketes üheperekonnaelamutes.

Sajandi poolpööre pole ajaratta lõputus veeremises eriti pikk aeg, kuid tänasel sotsialistlikul Tallinnal on hoopis teine ilme. Nüüd on igal tallinlasel õigus elada inimväärset elu. Sikupilli, Sibulaküla ja Uusmaailma puust lobudike asemel on kerkinud uued ajakohased kivist elamud. Tänapäeval on just äärelinnadesse rajatud ja on rajamisel kõige moodsamad ja ajakohasemad elamud. Vana südalinna sanitaarne olukord on uute elamurajoonidega võrreldes hoopis halvem. Ta ootab rekonstrueerimist. Elanikkonna meditsiiniline teennindamine, mis on suures osas tasuta, ei talu mingit võrdlust minevikuga. Praegu elab Tallinnas üle kahe korra rohkem inimesi kui 1917. aastal, siin on ammu lõhutud need inimestevahelised sotsiaalsed vaheseinad, mis piirasid ja rõhusid töötavaid hulki kapitalismi ajal. Ja just eespool vaadeldud ajajärgul ladus töörahvas tänasele sotsialistlikule Tallinnale alusmüüri.

LISAD

12-010 Lisad software for single point

1011

DATE	DESCRIPTION	AMOUNT	INITIALS	REMARKS
10/11/77
10/12/77
10/13/77
10/14/77
10/15/77
10/16/77
10/17/77
10/18/77
10/19/77
10/20/77
10/21/77
10/22/77
10/23/77
10/24/77
10/25/77
10/26/77
10/27/77
10/28/77
10/29/77
10/30/77
10/31/77

Tallinna elanike arvu suurenemine aastail 1816—1917 *

	Tallinna elanike arv ja juurdekasv						
	Mehi		Naisi		Kokku	Juurde- kasv %-des (1816. a. = 100)	Elanike keskmise juurdekasv aastas %-des
	arv	%-des	arv	%-des			
1816	—	—	—	—	11 983	—	—
1820	5 636	43,7	7 266	56,3	12 902	107,7	1,9
1834	—	—	—	—	15 287	127,6	1,3
1844	—	—	—	—	18 822	157,1	2,3
1858	—	—	—	—	20 680	172,6	0,7
dets. 1863	11 797	49,5	12 026	50,5	23 823	198,8	3,0
16. nov. 1871	13 231	45,4	15 931	54,6	29 162	243,4	3,3
29. dets. 1881	21 874	47,7	24 006	52,3	45 880	382,9	5,7
28. jaan. 1897	27 700	47,1	31 110	52,9	58 810	490,8	1,8
1. jaan. 1910	—	—	—	—	91 538	763,9	3,4
1. jaan. 1911	—	—	—	—	96 219	803,0	5,1
1. jaan. 1912	50 307	48,2	54 145	51,8	104 452	871,7	8,2
1. jaan. 1913	57 087	49,2	59 045	50,8	116 132	969,1	11,2
1. jaan. 1914	68 503	52,2	62 622	47,8	131 125	1094,3	12,9
1. jaan. 1915	67 466	50,4	66 384	49,6	133 850	1117,0	2,1
1. jaan. 1916	73 228	49,1	75 843	50,9	149 071	1244,0	10,4
1. jaan. 1917	76 154	47,8	83 039	52,2	159 193	1328,5	6,8

* Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1924; «Ehstländische Gouvernements Zeitung», 30. märtsil 1864. Lisa; Статистические сведения по гор. Ревелю 1912—1917. 1820. aasta kohta vt. ka SARKA, f. BYA, s.-ü. 21592. l. 1 ja «Эстляндские губернские ведомости», 22. novembril 1890, lk. 1. On teada, et 1825. aastal oli Tallinnas 21532 elanikku (mehi 13060, naisi 8472). Vt. RAKAL, f. 1288, nim. 25, s.-ü. 85, l. 2. Kuna tabelis on antud tsiviilelanikkonna andmed, siis ei olnud võimalik 1825. aasta andmeid tabelisse sisse viia. Politseiloenduse andmeil olevat 1889. aastal olnud Tallinnas 52921 elanikku. Vt. Л. Н. Малиновский, tsit. teos, lk. 71. Autor on kindlaks teinud Tallinna tsiviilelanike arvu ka järgnevatel aastail: 1901. aastal 67007, 1904. aastal 68644 (mehi 35281, naisi 33363), 1905. aastal 69561, 1906. aastal 70896, 1907. aastal 71432, 1908. aastal 71980, kuid neid andmeid ei ole õnnestunud seni lõplikult kontrollida. Vt. ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 1648, l. 66; RAKAL, f. 1290, nim. 4, s.-ü. 217, l. 22; RAKAL, f. 1288, nim. 25, s.-ü. 85, l. 2 ja Статистический ежегодник на 1912 год, С.-Петербург, 1912, lk. 51; ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 1676, l. 63; ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 1695, l. 59; ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 1695, l. 57; ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 1709, l. 66. Olgu öeldud, et Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1924 toob 15. leheküljel 1851. ja 1855. aasta tsiviilelanikkonna kohta ilmselt valed (liiga suured) arvud ja seetõttu on ka nende aastate keskmised iibed väärad. Seepärast pole neid aastaid tabelisse võetud.

Elanike juurdetulek Tallinna linna maksukogukonda aastail 1837, 1857, 1864, 1870—1874, 1885—1888 *

Kubermangud, maakonnad, kihelkonnad ja Venemaa linnad	Aastad											
	1837	1857	1864	1870	1871	1872	1873	1874	1885	1886	1887	1888
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

EESTIMAA KUBERMANG

I. Harjumaa

Hageri	mehi	2	1	8	21	12	5	15	6	3	2	—	—
	naisi	—	—	1	—	—	2	1	2	1	1	3	—
Harju-Jaani	mehi	—	—	2	5	3	3	6	3	1	—	—	—
	naisi	—	—	—	1	—	—	—	4	—	—	—	—
Juuru	mehi	—	2	2	5	8	6	9	4	2	—	1	—
	naisi	—	2	1	—	—	1	—	—	2	—	1	—
Jõelähtme	mehi	1	3	4	7	15	7	10	10	2	—	—	—
	naisi	—	1	—	—	—	1	1	2	2	—	—	—
Jüri	mehi	—	—	2	8	6	2	4	1	—	—	—	1
	naisi	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	1
Keila	mehi	4	5	7	26	17	6	16	5	1	1	2	2
	naisi	2	—	3	2	—	—	1	1	1	1	1	1
Kose	mehi	3	—	—	7	6	3	12	15	—	—	—	—
	naisi	1	—	—	1	—	—	1	1	1	—	—	—
Kuusalu	mehi	2	2	2	6	6	1	8	1	1	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Nissi	mehi	2	2	4	19	14	14	11	7	1	—	—	—
	naisi	—	2	—	—	—	2	1	4	1	—	—	—

* RAKA, f. 178, nim. 1, s.-ü. 4940, 4947, 4954—4958, 11 313—11 316.

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Rapla	mehi		7	—	2	6	5	1	9	3	1	2	—	—
	naisi		1	—	1	—	—	—	—	1	2	1	—	—
Risti	mehi		1	1	1	3	4	1	4	10	—	—	—	—
	naisi		—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—

Harjumaalt	mehi	22	16	34	113	96	49	104	65	12	5	3	3
	naisi	4	5	6	5	—	6	5	17	14	3	5	2
	kokku	26	21	40	118	96	55	109	82	26	8	8	5

II. Lääne- ja Hiiumaa

Emmaste	mehi	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Hanila	mehi	1	1	—	4	4	3	1	2	2	1	—	1
	naisi	—	—	1	1	—	—	—	1	1	—	—	—
Karuse	mehi	1	2	—	4	4	3	2	—	1	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Kullamaa	mehi	—	1	1	28	19	17	4	2	2	2	—	—
	naisi	—	—	1	—	1	2	2	1	2	2	—	—
Käina	mehi	1	—	1	1	1	—	—	1	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Lihula	mehi	—	1	1	7	1	—	3	—	1	1	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lääne-Nigula	mehi	1	—	2	2	7	2	4	3	1	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Martna	mehi	—	—	3	2	—	1	1	1	—	—	—	—
	naisi	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mihkli	mehi	—	1	1	4	—	1	—	2	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Märjamaa	mehi	—	1	2	—	2	3	1	3	4	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Noarootsi	mehi	—	—	1	8	3	1	3	1	2	4	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	1	—	3	3	—	—	1
Pühalepa	mehi	—	—	1	—	3	2	—	—	1	—	—	—	—
	naisi	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Reigi	mehi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Ridala	mehi	—	—	1	3	1	2	—	1	2	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—
Vigala	mehi	—	—	—	1	4	1	—	2	1	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—
Vormsi	mehi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lääne- ja Hiiumaalt	mehi	—	5	11	22	65	43	28	22	21	11	4	—	1
	naisi	—	—	1	7	3	1	3	5	8	8	3	—	2
	kokku	—	5	12	29	68	44	31	27	29	19	7	—	3
III. Järva m a a														
Ambla	mehi	—	—	2	2	9	4	—	2	2	1	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	—
Järva-Jaani	mehi	—	—	—	—	4	1	3	1	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Järva-Madise	mehi	—	1	—	—	3	2	—	—	2	1	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
Koeru	mehi	—	3	1	—	4	5	2	1	1	—	—	—	—
	naisi	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Paide ja Anna	mehi	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Petri	mehi	1	1	—	—	6	3	5	8	3	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Türi	mehi	—	—	1	—	2	2	1	3	—	3	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	2	2	—	2	—	—	—
Järvamaalt	mehi	5	4	3	—	28	18	11	15	8	5	—	—	—
	naisi	1	—	—	—	—	—	3	3	3	4	—	3	—
	kokku	6	4	3	—	28	18	14	18	11	9	—	3	—
IV. Virumaa														
Haljala	mehi	2	1	2	—	4	2	1	3	3	—	—	1	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	1	—	—
Iisaku	mehi	—	1	—	—	4	1	—	2	1	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	1	—	—	1	5	—	—	—	—
Jõhvi	mehi	—	1	1	—	4	1	2	—	—	1	1	—	—
	naisi	—	2	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—
Kadrina	mehi	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Lüganuse	mehi	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Rakvere	mehi	4	1	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
	naisi	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Simuna	mehi	—	—	—	—	3	1	—	2	3	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Vaivara	mehi	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
	naisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Viru-Jaagupi	mehi		6	—	1	1	2	2	3	3	—	—	—	—
	naisi		1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—
Väike-Maarja	mehi		—	1	—	5	3	—	1	—	—	—	—	—
	naisi		—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Viru-Nigula	mehi		2	5	—	3	2	2	—	—	—	—	—	1
	naisi		1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1

Virumaalt	mehi		14	11	5	26	16	8	12	11	1	1	1	1
	naisi		4	2	—	1	2	—	4	9	2	3	1	1
	kokku		18	13	5	27	18	8	16	20	3	4	2	2

V. Eestimaa kubermangust

mehi	46	42	64	232	173	96	153	105	29	10	4	5
naisi	9	8	13	9	3	12	17	37	28	9	9	5
kokku	55	50	77	241	176	108	170	142	57	19	13	10

VI. Liivimaa kubermangust

mehi	19	6	8	15	16	3	4	10	2	1	2	3
naisi	10	1	6	1	2	1	1	3	2	1	—	—
kokku	29	7	14	16	18	4	5	13	4	2	2	3

VII. Venemaa teistest kubermangudest

mehi	2	2	8	4	8	—	7	2	1	—	—	1
naisi	1	4	3	1	2	—	5	—	1	1	—	—
kokku	3	6	11	5	10	—	12	2	2	1	—	1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----

VIII. Venemaa linnadest

mehi	13	10	4	1	8	—	5	3	—	—	—	—
naisi	16	3	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
kokku	29	13	5	1	9	—	5	3	—	—	—	—

IX. Kokku

mehi	80	60	84	252	205	99	169	120	32	11	6	9
naisi	36	16	23	11	8	13	23	40	31	11	9	5
kokku	116	76	107	263	213	112	192	160	63	22	15	14

Tallinna suurtööstuse tööliste arv aastail 1879—1890 *

Ettevõtte nimetus	Asutamise ja ümberehitamise aastad	1879	1884	1890
1	2	3	4	5
TEKSTIILITÖÖSTUS				
Hoeppeneri kudumisvabrik	1890	—	—	54
METALLI- JA MASINATÖÖSTUS				
Tallinna raudteetehased	1870	500	350	550
Tallinna sadamatehased	1714/1873—1877	100	100	120
Wiegandi masinatehas	1859/1873/1881	95	130	170
Drümpelmanni masinatehas	1828/1842	45	80	92
Lausmanni masinatehas	1881	—	50	85
Roseni masinatehas	1877	—	42	—
Jürgensi masinatehas	1858	—	28	(12)
Krulli masinatehas	1865/1875	—	—	(14)
K o k k u		740	780	1017
PUIDUTÖÖSTUS				
Lutheri vineeri- ja mööbli- vabrik	1883/1887	—	20	200
Makarovi saeveski	1876	—	26	57
K o k k u		—	46	257
PABERITÖÖSTUS				
Johanson'i paberivabrik	1887	—	—	58
Ülemiste paberivabrik	1839/1842	21	25	25
Girardi tapeedivabrik	1878	49	34	—
K o k k u		70	59	83

* O. Karma, tsit. teos, lk. 187—193; ENSV RAKA, f. 29, nim. 2, s.-ü. 4937, l. 32.

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

TOIDUAINETE TÖÖSTUS

Makarovi ja Grafi veski	1878	—	20	45
Brockhauseni veski	1880	—	—	17
Rotermanni veski	1869	—	25	(15)
Tallinna piiritusvabrik	1876	30	60	20
Tallinna pärmivabrik	1878	140	60	—
Tallinna makaronivabrik	1854	—	25	—

Kokku		170	190	82
-------	--	-----	-----	----

MUUD TÖÖSTUSHARUD

Tallinna tikuvabrik	1860	24	59	66
---------------------	------	----	----	----

Kokku 21 ettevõtet		1004	1134	1559
--------------------	--	------	------	------

Tallinna suurtööstuse tööliste arv 1909. aastal *

Ettevõtte nimetus	Asutamise ja ümber- ehitamise aastad	1909. a.
1	2	3

METALLI- JA MASINATÖÖSTUS

Tallinna sadamatehased	1714/1873—1877	ca 1000
Tallinna raudteetehased	1870	ca 1000
A/s. «Dvigatel»	1897	900
A/s. «Volta»	1899	382
A/s. Fr. Krull	1865/1875/1886/1899	390
Wiegandi masinatehas	1859/1873/1881	382
Plekitöökoda «Žest»	1909	100
«Zvezda»	1904	126
A/s. K. Siegel	—	26
P. Michelsoni plekitöökoda	1898	16
J. Leesmanni „	1884	24
K. Jürgensi pumbatehas	1858	38
Berends (end. Schümann)	1894	16
V. Karsteni sepapada	1900	19
K. Ernsti pliiditöökoda	1880	(12)

Kokku 4419

GAASIVABRIK

Tallinna gaasivabrik 1865 58

KEEMIA TÖÖSTUS

A/s. R. Mayer 1891 300

EHITUSMATERJALIDE TÖÖSTUS

Tallinna I tellisetehas
(Grabbi) 1909 20
C. Kopijovski kivitööstus 1874 16

Kokku 36

* Список фабрик и заводов России, СПб., 1910. ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 16, 18, 35, 184 ja f. 208, nim. 1, s.-ü. 66, 83.

1	2	3
METSA- JA PUIDUTÖÖSTUS		
Saeveskid		
M. Makarov (Graf)	1876	162
N. Schmidt	1899	120
Chr. Rotermann	1869	30
Z. Schwartz	1907	20
Puidutööstus		
A/s. A. M. Luther	1883/1887	1550
V. Lellepi aknaraamitöökoda	1908	ca 20
A. Kremann ja I. Olbrei	—	(12)
TULETIKUTÖÖSTUS		
Tallinna tikuvabrik (Hind-reus)	1863/1890	58
<hr/>		
Kokku		1960
TSELLULOOSI- JA PABERITÖÖSTUS		
Tselluloos ja paber		
Tallinna tselluloosivabrik	1893	206
A/s. E. I. Johanson	1887	200
Pabereseemed		
Paberossikestade ja kartongi vabrik «Georgi»	1897	43
<hr/>		
Kokku		449
TEKSTIILITÖÖSTUS		
Puuviilatööstus		
A/s. «Balti Puuvillamanufaktuur»	1899	1638
Kõietööstus ja muud		
A/s. «Tallinna Kõievabrik»	1898	25
A/s. «Volokno»	—	ca 20
Tallinna mehaaniline kudumisvabrik	—	(12)
<hr/>		
Kokku		1683

1	2	3
TOIDUAINETE TÖÖSTUS		
Veskid		
Chr. Rotermann	1869	134
M. Makarov (Graf)	1878	ca 50
Ed. Riemer	1908	21
A. Brockhausen	1880	ca 20
LIHA- JA PIIMATÖÖSTUS		
Tallinna linna tapamaja	1891—1894	ca 40
Tallinna keskmeierei	1900/1911	ca 20
Piimaäri «Sanitas»	—	16
M u u d		
A. Sõrenseni kalakonservi- vabrik	1894	ca 30
Monopoli keskviinaladu (koos töötlemisega)	1901	ca 90
Tallinna piiritusvabrik	1876	ca 40
Leesmanni kalakonservivab- rik	—	42
K o k k u		503
NAHATÖÖSTUS		
Th. Grünwaldti nahavabrik	—	61
POLÜGRAAFIATÖÖSTUS		
K o k k u		170
K o k k u		9639
Ümardatult		9600

Tallinna suurtööstuse tööliste arv 1913. ja 1914. aastal (sõja eel) *

Ettevõtte nimetus	Asutamise ja ümberehitamise aastad	1913	1914. a. (sõja eel)
1	2	3	4
METALLI- JA MASINATÖÖSTUS			
Tallinna sadamatehas	1714/1873—1877	2000	ca 2000
A/s. «Vene-Balti»	1912	1144	1982
A/s. «Bekker»	1912	750	ca 800
A/s. «Noblessner»	1913	70	345
Tallinna raudteetehased	1870	1500	ca 1500
A/s. «Dvigatel»	1897	1352	1534
A/s. «Volta»	1899	731	839
A/s. Fr. Krull	1865/1875/1886/1899	437	383
Wiegandi masinatehas	1859/1873/1881	413	444
Plekitöökoda «Žest»	1909	175	180
«Zvezda»	1904	135	170
A/s. K. Siegel	—	91	169
Tallinna malmitehas	1911	73	80
Michelsoni plekitöökoda	1898	60	60
J. Leesmanni „	1884	43	43
K. Jürgens	1858	42	46
Berends (end. Schümann)	1894	30	30
«Kalev»	—	25	27
Vennad Schmidt	1900	25	25
V. Karsteni sepapada	1900	20	20
M. Milleri katelsepatöö- koda	—	16	20
K. Ernsti pliiditöökoda	1880	16	16
A. Jürgens	—	16	23
K o k k u		9164	10 736

ELEKTRIJAAMAD JA GAASIVABRIKUD

Tallinna elektrijaam	1913. aasta juuni	40	45
Tallinna gaasivabrik	1865	86	97
K o k k u		126	142

TURBATÖÖSTUS

Tallinna linna karjäär	—	180	—
------------------------	---	-----	---

KEEMIA TÖÖSTUS

A/s. R. Mayer	1891	312	323
---------------	------	-----	-----

* O. Karma, tsif. teos, lk. 338—344.

1	2	3	4
---	---	---	---

EHITUSMATERJALIDE TÖÖSTUS

Sideainete tööstus

L. Simsivart	1912	65	75
--------------	------	----	----

Tellisetööstus

O/ü. «Tallinna Tellise- tehas»	—	30	50
«Baltika»	1912	22	40
Tallinna tsemenditoodete tehas	1904	20	25
Tallinna I tellisetehas (J. Poska, K. Jürgens), end. Grabbi	1909	18	45
O/ü. «Silikaat»	1910	16	16

Kivitööstus

F. Glehn	1912	30	30
C. Kopijovski	1874	16	17

Kokku		217	298
-------	--	-----	-----

METSA- JA PUIDUTÖÖSTUS

Saeveskid

M. Makarov (Graf)	1876	164	198
V. Lender ja K. Jürgens (N. Schmidt)	1899	156	170
Chr. Rotermann	1869	67	85
Z. Schwartz	1907	35	50

Puidutööstus

A/s. A. M. Luther	1883/1887	1843	1900
K. Martenson & Ko.	1913	59	90
F. Hübbe	1912	28	30
V. Lellepi aknaraamitöö- koda	1908	28	18
A. Kremann ja I. Olbrei	—	19	20

Tuletikutööstus

Tallinna tikuvabrik	1863/1890	35	46
---------------------	-----------	----	----

Kokku		2434	2607
-------	--	------	------

1	2	3	4
---	---	---	---

TSELLULOOSI- JA PABERITÖÖSTUS

Tselluloos ja paber

Tallinna tselluloosivabrik	1893	485	560
A/s. E. I. Johanson	1887	205	241

Pabereseemed

Paberossikestade ja kartongi vabrik «Georgi»	1897	42	51
--	------	----	----

Kokku		732	852
-------	--	-----	-----

TEKSTIILITÖÖSTUS

Puuvillatööstus

A/s. «Balti Puuvillamanufaktuur»	1899	1871	1884
----------------------------------	------	------	------

Köietööstus ja muud

A/s. «Tallinna Köievabrik»	1898	53	73
----------------------------	------	----	----

Kookosriidevabrik	1911	83	90
-------------------	------	----	----

A/s. «Volokno»	—	22	35
----------------	---	----	----

Tallinna mehaaniline kudumisvabrik	—	16	18
------------------------------------	---	----	----

Kokku		2045	2100
-------	--	------	------

TOIDUAINETE TÖÖSTUS

Veskid

Chr. Rotermann	1869	198	222
----------------	------	-----	-----

M. Makarov (Graf)	1878	157	160
-------------------	------	-----	-----

Ed. Riemer	1908	50	50
------------	------	----	----

A. Brockhausen	1880	21	30
----------------	------	----	----

Leivatööstus

Chr. Rotermann	1912	29	32
----------------	------	----	----

Liha- ja piimatööstus

Tallinna linna tapamaja	1891—1894	50	50
-------------------------	-----------	----	----

P. Tikenbergi vorstivabrik	1910. aastal oli olemas	16	16
----------------------------	-------------------------	----	----

Tallinna keskmeierei «Estonia»	1900/1911	45	45
--------------------------------	-----------	----	----

Piimaäri «Sanitas»	—	25	25
--------------------	---	----	----

1	2	3	4
M u u d			
J. Leesmanni kalakonservivabrik	1884	45	46
A. Sõrenseni kalakonservivabrik	1894	40	40
Monopoli keskviinaladu (koos töötlemisega)	1901	105	105
Tallinna piiritusvabrik	1876	44	45
K o k k u		825	866
NAHATÖÖSTUS			
Th. Grünwaldti nahavabrik	—	71	71
POLÜGRAAFIATÖÖSTUS			
15 ettevõtet		400	425
K o k k u 218 ettevõtet		16 326	18 580
Ümardatult		16 300	18 600

Tallinna vabrikutööliste arv ja selle kasvutempo aastail 1871—1917

Arvestusaasta	Tööliste arv (aasta algul)	Arvestusperiood	Arvestusperioodi pikkus aastates	Tööliste keskmine arv arvestusperioodil	Tööliste juurdekasv arvestusperioodi jooksul	Ühe aasta jooksul suurenes tööliste arv (6:4)	Tööliste arvu suurenemine 1000 töölise kohta (7:5 × 1000)
1	2	3	4	5	6	7	8
1871	500	1871—1878	8	752	504	63	83,8
1879	1004	1879—1883	5	1063	118	23,6	22,2
1884	1122	1884—1889	6	1348	452	75,3	55,9
1890	1574	1890—1893	4	1979	811	202,8	102,5
1894	2385	1894—1896	3	3193	1615	538,4	168,5
1897	4000	1897—1899	3	5950	3900	1300	218,5
1900	7900	1900	1	8950	2100	2100	145,3
1901	10 000	1901—1908	8	9800	—400	—50	—0,5
1909	9600	1909—1912	4	12 950	6700	1675	129,4
1913	16 300	1913	1	17 450	2300	2300	131,8
1914	18 600	1914—1916	3	24 300	11 400	3800	156,4
1917	30 000						

Eesti rahvusest kinnisvaraomanikud 1904. ja 1908. aastal *

Linna- jagu	Kinnis- vara väärtus rbl.		Vaesed väikeomanikud									Jõukad väikeomanikud					Rikkad suuromanikud						
	Väärtus teadmata	%	Alla 50	50—100	100—200	200—300	300—400	400—500	500—1000	Kokku	%	1000—1500	1500—2000	2000—3000	3000—5000	Kokku	%	5000—10 000	10 000—30 000	30 000—50 000	Kokku	%	Kinnisvara- omanike üld- arv
I	14	3,5	—	1	17	24	13	17	45	117	9,2	44	30	83	73	230	57,4	28	12	—	40	10,0	401
II	19	5,9	1	31	16	2	6	9	48	113	35,3	34	30	40	39	143	44,7	31	14	—	45	14,0	320
III	17	3,8	1	5	7	16	10	21	87	147	33,0	63	45	62	59	229	51,3	41	12	—	53	11,9	446
IV	16	3,9	—	1	—	10	3	8	97	119	29,2	54	55	69	58	236	58,0	29	7	—	36	8,8	407
V	4	1,4	—	—	—	3	2	3	34	42	14,7	52	43	59	52	206	72,3	24	9	—	33	11,6	285
VI	1	2,6	—	—	—	1	—	—	2	3	7,7	—	—	2	6	8	20,5	11	14	2	27	69,2	39
Kokku linnas	55	2,9	1	35	41	52	37	52	301	519	27,0	282	224	301	296	1103	57,4	167	75	2	244	12,7	1921

* TLA, f. 229, nim. 1, s.-ü. 37 ja 38; Tallinna Linna TSN TK Ehituse ja Arhitektuuri Osakonna tehnilise arhiivi kinnistutekaustad.

Käsitöölaliste arv Tallinnas aastail 1865—1913 *

Aasta	Kokku	Meistrid ja iseseisvad töötajad		Sellid (töölised)		Õpipoisid	
		arv	%	arv	%	arv	%
1865	794	263	25,4	256	32,2	335	42,4
1870	1030	496	48,1	228	22,1	306	29,8
1889	2463	686	27,8	1113	45,3	664	26,9
1895	4042	1292	32,0	1995	49,4	755	18,6
1897	4327	1280	29,3	2037	47,6	1010	23,1
1898	6093	1619	26,5	3341	55,0	1133	18,5
1900	6261	1397	22,1	3694	59,2	1170	18,7
1901	6030	1457	24,1	3506	58,2	1067	17,7
1902	9322	2210	23,7	5330	57,2	1782	19,1
1903	8568	1797	21,0	5162	60,4	1609	18,6
1904	9539	1791	18,7	6159	64,6	1589	16,7
1905	7834	1594	20,4	4695	59,9	1545	19,7
1910	7320	2127	29,2	4081	55,6	1112	15,2
1911	7709	2286	29,6	4265	55,2	1158	15,2
1912	9346	2600	27,9	5751	61,5	995	10,6
1913	8233	2843	34,6	4288	52,1	1102	13,3

* Обзор Эстляндской губернии за 1889 и сл. гг., Ревель, 1890 и сл. гг.; A. V a s s a r, Töölisiikumise esimesed sammud Eestis, lk. 39; ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, s.-ü. 39/12, l. 224 jj. Käsitöölaliste arvulise arengu jälgimisel on peaaegu ainukasutatavad Eestimaa Kubermanguvalitsuse andmed, kuna Tallinna ja Toompea maksuvalitsuste (TLA, f. 168 ja f. 169) ning Kroonupalati (ENSV RAKA, f. 178) fondides esinevad arvud on puudulikud, segased ja ebatõenäolised, eriti alates XIX sajandi 90-ndate aastate algusest.

СДВИГИ В СОЦИАЛЬНОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ЗА ПЕРИОД 1871—1917 гг.

РЕЗЮМЕ

Основной задачей данной работы является освещение изменений, которые произошли в различных слоях населения города Таллина (Ревеля) в течение полувека (1871—1917).

В первой главе книги приведены сведения о расположении и территории города, его административном делении и плотности населения.

Быстрый рост городского населения начиная с середины XIX столетия был одним из важных общественно-экономических процессов складывавшейся капиталистической формации. В этом процессе нашел свое отражение общий рост населения, связанного с промышленностью и торговлей, за счет населения, занятого в сельском хозяйстве. Поэтому изучение формирования населения Таллина очень важно для изучения истории Эстонии вообще.

В период с 1863 по 1897 год удельный вес городского населения среди всего населения Эстонии возрос с 8,8 до 19,2 проц. В Российской империи в целом этот показатель равнялся в 1897 году 13 проц. К 1914 году удельный вес городского населения возрос

на территории Эстонии до 22 проц., а по России в целом — до 15 проц.

После того как в 1871 году была построена Балтийская железная дорога и связь с внутренними губерниями России улучшилась, население города Таллина стало увеличиваться особенно быстро. В 1871—1881 гг. средний годовой прирост населения Таллина, обусловленный быстрым развитием торговли, составлял 5,7 проц. В 1881—1897 гг. темп роста населения временно понизился (средний годовой прирост составлял лишь 1,8 проц.), а в конце века, когда развитие капитализма в России вступило в стадию империализма, население города снова стало расти быстрее. Прирост его шел в основном на основе развития промышленности.

Быстрый рост численности населения Таллина в 70-х годах отражается в увеличении податной общины (приложение 2). Вследствие наступившего в начале 80-х годов глубокого и продолжительного экономического кризиса количество лиц, принимаемых в податную общину, уменьшается. В 1871—1881 гг. население Таллина увеличилось на 16 713 человек, а в 1881—1889 гг. прирост составил только 7041. Приток новых жителей почти прекратился, и население увеличивалось в основном за счет естественного прироста.

Особую главу в истории Таллина составляют годы, предшествовавшие первой мировой войне, и годы самой войны, когда создание судостроительных заводов и морской крепости привлекло в город много рабочей силы. В 1913 году, например, количество жителей Таллина увеличилось на 12,9 проц. В начале 1917 года в Таллине было 159 193 жителя (приложение 1). Таким образом, численность населения города увеличилась за период 1871—1917 гг. на 130 031 человека, т. е. примерно в пять раз, при этом за счет естественного прироста — только на 18 920 человек. После того как в начале 1918 года Эстония была оккупирована немецкими войсками, численность населения Таллина уменьшилась, и только к концу буржуазного периода она достигла приблизительно уровня 1917 года. Естественный прирост населения Таллина был очень небольшим (табл. 2), численность его жителей увеличивалась главным образом за счет притока извне. Этому способствовало, с одной стороны, развитие капиталистических отношений в деревне и расслоение крестьянства, а с другой — рост промышленности, транспорта и торговли, привлекавший в города рабочую силу. Передвижению сельского населения существенно способствовал паспорт-

ный закон 1863 года (приложение 2), а также улучшение транспортных условий, особенно возникновение и расширение железнодорожной сети в последней трети прошлого столетия. До 80-х годов среди лиц, прибывших в Таллин из деревни, преобладали мужчины. В 80-х годах их количество резко падает и увеличивается удельный вес женщин, хотя количество их тоже несколько снижается.

О механическом передвижении населения Таллина в 1912—1917 годах, т. е. в те годы, когда население города росло чрезвычайно быстро, мы имеем более точные данные. В этот период, не считая 1914 года, население Таллина увеличивалось за счет приехавших из других мест на 10—15 тысяч человек в год.

Основную массу прибывших составляли люди крестьянского сословия. Так, в 1912 году из 11 575 человек, поселившихся в Таллине, 9834, или 85 проц., составляли крестьяне. В 1913 году этот показатель равнялся 87,1 проц. Остальную, совсем незначительную часть составляли дворяне, чиновники, купцы и другие горожане, а также иностранцы.

Больше всего людей прибывало в Таллин из близлежащих районов — приходов уезда Харьюмаа, особенно из Хагери, Кейла, Нисси, Йызэляхтме, многие переезжали также из уезда Ляэнемаа. В начале 70-х годов особенно много жителей переселилось в Таллин из прихода Кулламаа, который был наиболее густонаселенным приходом уезда Ляэнемаа. Гораздо меньше было переселенцев из уездов Ярвамаа и Вирумаа, почти совсем не было их с острова Хийумаа, так как основная часть жителей острова направлялась на работу на Кярдласкую суконную фабрику и в город Хаапсалу, тем самым освобождая остров от относительной перенаселенности.

Кроме Эстляндской губернии, много пришлого населения давала Таллину Лифляндская губерния, хотя из южной части эстонской территории Лифляндской губернии многие переселялись в Ригу, а из западной части — в Пярну. Население Таллина заметно увеличивалось и за счет выходцев из других губерний России, особенно из Петербургской, а также из Финляндии.

По мере своего роста Таллин привлекал людей из все более отдаленных местностей. Если в 1871 году из населения Таллина к петербургской податной общине принадлежал 271 человек (2,5 проц.), а к податным общинам других губерний царской России — 575 чел. (5,2 проц.), то в 1881 году эти показатели были соответственно — 815 (3,7 проц.) и 2 174 (9,8 проц.).

По данным переписи населения 1897 года, среди жителей Таллина было прибывших из других мест 41028 человек (63,5 проц.), из них 25 044 (38,8 проц.) происходили из Эстляндской губернии, 15 063 (23,2 проц.) из других губерний России и 921 (1,5 проц.) из других стран. Из губерний европейской части России, не считая Эстляндской губернии, происходили 13 606 человек, из них 4 279 (31,4 проц.) из Лифляндской губернии, 3414 (25,1 проц.) из Петербургской губернии, 91 (0,7 проц.) из Курляндской губернии. Остальные 5822 человека (42,8 проц.) происходили из других губерний европейской части царской России.

В итоге следует подчеркнуть, что Таллин развивался как центр сельскохозяйственного хинтерланда, а также как промышленный город с широкими экономическими связями, имевший и внешнеторговый порт. Однако его население росло в 1871—1917 гг. в основном все же за счет миграции местного сельского населения. Но в период империализма, особенно накануне первой мировой войны и во время ее, значительно увеличился приток населения из губерний европейской части России, в первую очередь из соседней Петербургской губернии.

Значительные изменения в рассматриваемый период произошли и в национальном составе населения Таллина. Эстонцы численно преобладали: перед первой мировой войной их было более 70 процентов. В годы первой мировой войны относительная численность эстонцев в Таллине уменьшилась: в 1917 году их было уже менее 60 процентов, хотя абсолютная численность эстонского населения с 1913 по 1917 год возросла с 83 133 до 90 000 человек. Относительная численность эстонцев сократилась потому, что в связи с сооружением больших судостроительных заводов в Таллин прибыло много рабочих из центральных губерний царской России. Кроме того, сюда хлынули беженцы, особенно из Латвии (в 1917 году в Таллине насчитывалось около 10 тыс. беженцев, большинство которых составляли латыши). Русское население росло пропорционально росту всего населения города. Резкое увеличение численности русских произошло только в годы первой мировой войны. В 1917 году русские составляли 25,6 проц. всего населения города. Наряду с ростом численности эстонского и русского населения снизилась численность представителей немецкой национальности. К 1917 году немцы в Таллине составляли лишь 8,3 проц. (в 1871 году их было 34,4 проц.).

Вторая глава книги освещает изменения, происходившие в

среде рабочего класса, буржуазии и мелкобуржуазных средних слоев населения.

Самым многочисленным и передовым отрядом эстонского рабочего класса был пролетариат города Таллина — административного центра Эстляндской губернии.

Основным источником формирования таллинского пролетариата служил приток обедневшего деревенского люда в город. Роль других источников — таких, как разорение ремесленников и преемственность фабрично-заводского труда, была здесь сравнительно мала. Объясняется это, во-первых, тем, что ремесленничество было развито в Эстонии значительно слабее, чем в центральных губерниях России, и, во-вторых, тем, что большинство таллинских рабочих было пролетариями первого поколения: бурное развитие промышленности началось здесь лишь в 70-х годах, после завершения строительства Балтийской железной дороги.

Формирование таллинского пролетариата шло также за счет русских и представителей других национальностей, причем наибольшего развития этот процесс достиг в годы первой мировой войны.

В 1871 году в Таллине было приблизительно 20 200 рабочих (вместе с членами семей). Это составляло до 70 проц. населения города. Капиталистическое развитие Таллина только началось. Авангард рабочего класса — фабричные рабочие (5,1 проц.) вместе со строителями (10,3 проц.) составляли лишь 15,4 проц. таллинского пролетариата.

Прислуга составляла приблизительно 36 проц. рабочего населения города. Она была преимущественно эстонской национальности. Удельный вес поденщиков и чернорабочих в рабочем классе достигал 16,4 проц. Это были люди без постоянной работы и дохода, существование которых всецело зависело от случая. В начале 70-х годов сравнительно немного было рабочих транспорта и связи (3,5 проц.). На долю наемных рабочих у ремесленников падало 10,3 проц. рабочих города.

К 1897 году общая численность таллинского пролетариата (вместе с членами семей) достигла 36 тысяч человек, что по сравнению с 1871 годом составляло 178,2 проц. В общей же численности населения города удельный вес рабочего класса снизился примерно с 70 до 61,2 проц., что можно объяснить усиленной урбанизацией. Начиная с 70-х годов из деревни в город шло множество людей. Капиталистическая промышленность Таллина не в состоянии была сразу переварить в фабричном котле

такую массу рабочей силы. Если в 1871 году промышленные рабочие составляли 2,5 проц. всего пролетариата города, то к 1897 году эта цифра возросла до 11,0 проц.

Численность таллинского пролетариата (вместе с членами семей) накануне Октябрьской революции равнялась приблизительно 100—110 тысячам, что составляло около 63—69 проц. населения города. Рабочих, занятых в крупной промышленности (без членов семей), было около 30 тысяч, или примерно 30,0 проц.

Сравнение численности рабочих крупной промышленности в 1871 и в 1917 гг. показывает, что она возросла в 60 раз. Особенно значителен стал ее рост со второй половины 80-х годов. Если в 1879 году в Таллине было 1004 промышленных рабочих, то к 1890 году число их возросло до 1574 человек, а в 1897 году — до 4 тысяч. Итак, прирост за восемнадцать лет составил 398 проц. В этот же период растет доля Таллина в численности промышленных рабочих* всей Эстонии: если в 1879 году она равнялась 8,3 проц., то в 1894 году — уже 16,6 проц.

В последней четверти прошлого столетия в Эстонии развивалась такая важная отрасль промышленности, как машиностроение, основным центром которого стал Таллин. Удельный вес рабочих металлообрабатывающей промышленности и машиностроения среди таллинских промышленных рабочих возрастал: в 1879 году их было 73,7 проц., в 1884 году — 68,7 и в 1890 году — 65,4 проц.

Промышленность Таллина и всей Эстонии переживала подъемы и кризисы в те же годы, что и промышленность всей царской России. Они, естественно, приводили к колебаниям числа рабочих.

Новый промышленный подъем на рубеже нынешнего века, в годы перехода от доминирующего капитализма к империализму, обусловил резкий скачок в развитии пролетариата Таллина. К 1901 году в Таллине насчитывалось уже 10 тысяч фабричных рабочих. Наряду с быстрым ростом промышленности достигла высокой степени и концентрация производства. В 1900 году из 7900 рабочих крупных промышленных предприятий Таллина 3328 чел., или 42,1 проц., работали на предприятиях с количеством рабочих свыше 1000 человек. В том же году фабричные рабочие Таллина составляли уже 33 проц. фабричных рабочих всей Эстонии.

Следующий период промышленного подъема, а следовательно, и дальнейшего развития рабочего класса начался перед пер-

вой мировой войной и продолжался вплоть до 1917 года. Он был обусловлен, в первую очередь, милитаризацией экономики, ибо Таллин был вновь превращен в базу Балтийского флота и царское правительство решило соорудить здесь предусмотренные «малой программой» крупные заводы для строительства военных и торговых судов. Создание судостроительных заводов, а также военной гавани и крепости обеспечило работой многие промышленные предприятия. Кроме предприятий тяжелой промышленности, в этот период по инициативе эстонской буржуазии возникали и различные предприятия меньшего масштаба.

В 1913 году в Таллине было около 16 300 промышленных рабочих, а в предвоенные месяцы 1914 года — 18 600. В эти годы кораблестроение стало важнейшей отраслью экономики Эстонии. К концу 1916 года в ней было занято 36,2 проц. эстонского промышленного пролетариата. Общее же число промышленных рабочих Таллина в 1916—1917 гг. достигло 30 тысяч, что составляло почти 60 проц. всех фабричных рабочих Эстонии. Среди эстонских городов Таллин занял первое место по численности промышленного пролетариата.

Из 30 тысяч промышленных пролетариев на предприятиях с числом рабочих более 500 работало приблизительно 85,7 проц., а на предприятиях с числом рабочих более 1000 — примерно 76,7 проц. Таким образом, накануне революции промышленность Таллина отличалась чрезвычайно высоким уровнем концентрации пролетариата.

В описываемые годы в составе промышленного пролетариата Таллина значительно возросла доля русских и латышей. Увеличилось также число занятых в промышленности женщин — они заменяли мобилизованных мужчин. Но роль женщин в промышленности оставалась все же второстепенной, ибо Таллин развивался, прежде всего, как центр металлообрабатывающей промышленности и машиностроения.

Наряду с количественным ростом таллинского пролетариата происходили значительные качественные изменения его состава. Прежде всего усилилось ядро рабочего класса — фабрично-заводской пролетариат, который накануне Октябрьской революции достиг под руководством большевистской партии высокого уровня сознательности и организованности.

Буржуазия также рассматривается, прежде всего, в социальном разрезе. Во-первых, определены источники формирования буржуазии; это — местная мелкая буржуазия, ремесленники

и домовладельцы периода феодализма, которые со временем обуржуазились. В состав таллинской буржуазии влились и многие русские чиновники, а также военные, которые приобрели здесь дома и небольшие предприятия и, уйдя в отставку, обуржуазились. Обуржуазились и представители местного немецкого дворянства, сохранявшего отпечаток феодализма.

В 1871 году в Таллине было приблизительно 1900 буржуа вместе с членами семей (6,6 проц. постоянных жителей города).

В книге подробно рассмотрено также положение владельцев недвижимого имущества, поскольку эстонская национальная буржуазия складывалась, в первую очередь, именно из домовладельцев и собственников земельных участков.

Конкретно — по отдельным районам города — рассмотрено и образование буржуазии неэстонского происхождения. Роль владельцев недвижимости охарактеризована, главным образом, на основании сохранившихся списков владельцев недвижимого имущества, имеющих в фонде Городской кассы (№ 229) Таллинского архива, и материалов переписей 1871 и 1881 гг.

К концу прошлого столетия численность буржуазии составляла уже 5400 человек — 9,2 проц. населения Таллина. Следует отметить, что эстонская национальная буржуазия преобладала пока в сфере торговли и домовладения. Промышленность же и банковский капитал были для нее почти недостижимы.

В 1904 году эстонско-русская буржуазия добилась главенствующего положения в Таллинском городском самоуправлении. Буржуазные историки оценивали это событие как поворотный момент в истории города. Фактически же в городе власть перешла от одних эксплуататоров к другим, и никакого социально-экономического значения это событие не имело. Придя к власти в городе, эстонская буржуазия больше, чем ее предшественники, уделяла внимания благоустройству города, но делалось это с целью добиться популярности в народных массах. Об уменьшении эксплуатации пролетариата и облегчении жизни трудового населения Таллина буржуазия, конечно, и не помышляла. В дни революции 1905 года эстонская буржуазия показала свое подлинное, враждебное массам обличье.

В период империализма (до 1917 года, особенно в первую мировую войну и в предшествующие ей годы) в связи с экономическим подъемом усиливается консолидация экономических и политических сил эстонской буржуазии. Жестоко эксплуатируя своих соотечественников — пролетариев, стремясь убрать со своего пути немцев, заигрывая с царизмом, верхушка эстон-

ской буржуазии стремилась укрепить свои позиции. В канун Октябрьской революции численность буржуазии в Таллине достигла приблизительно 7500 человек (4,7 проц. населения). Таллинская мелкая буржуазия пополнялась за счет зажиточного крестьянства, которое приобретало здесь дома или небольшие предприятия. Вторым важным источником образования средних слоев населения Таллина были ремесленники и купечество — социальные группы, развитие которых уходит своими корнями в феодальную эпоху. Третьим источником, пополнявшим ряды мелкой буржуазии, была рабочая аристократия, а также обедневшие немецкие дворяне и представители других слоев населения.

По данным переписи 1871 года и архивным материалам, максимальную численность средних слоев населения Таллина можно определить приблизительно в 4600 человек — 16,0 проц. населения города. Большинство мелкой буржуазии составляли именно социальные группы феодального происхождения. Далее в работе рассмотрен профессиональный и национальный состав средних слоев. Анализируя положение ремесленников, автор кратко останавливается на распаде цехов. Накануне Октябрьской революции численность мелкой буржуазии Таллина можно приблизительно определить в 41 500 человек — 26,1 проц. По сравнению с 1871 годом численность мелкой буржуазии увеличилась более чем в девять раз.

Таллинская мелкая буржуазия была силой, с которой местному пролетариату в его борьбе против буржуазии приходилось серьезно считаться. Вместе с тем приведенные выше данные о Таллине подтверждают распространенное в советской исторической науке мнение о том, что в эстонских городах предоктябрьского периода влияние мелкой буржуазии было значительным.

В течение рассматриваемого периода — с 1871 по 1917 год — в Таллине окончательно сформировались все основные элементы капиталистического общества.

Центр Эстляндской губернии Таллин стал центром экономической и общественно-политической жизни всей Эстонии. Здесь сложились основные силы эстонской буржуазии и эстонского пролетариата. В течение полувека Таллин приобрел значение города, где решалось будущее всего эстонского народа. В канун Октября позиции рабочего класса в Таллине были наиболее сильными, что и предопределило победу социалистической революции также и в Эстонии.

ÜBER TALLINN UND SEINE BEWOHNER

VERSCHIEBUNGEN IM SOZIALEN BESTANDE DER BEVÖLKERUNG WÄHREND DES ZEITABSCHNITTS 1871—1917.

ZUSAMMENFASSUNG

Die wichtigste Aufgabe der vorliegenden Untersuchung besteht darin, die Veränderungen aufzuzeigen, die innerhalb eines halben Jahrhunderts (1871—1917) in den verschiedenen Schichten der Bevölkerung Tallinns (Revals) stattgefunden hatten.

Das erste Kapitel des Buchs enthält Angaben über Lage und Territorium der Stadt, deren verwaltungsrechtliche Struktur und Bevölkerungsdichte.

Das in der Mitte des XIX Jahrhunderts einsetzende rasche Wachstum der städtischen Bevölkerung gehörte zum Kreise der bedeutenden gesellschaftlich-ökonomischen Erscheinungen der in der Bildung begriffenen kapitalistischen Formation. Dieser Prozess widerspiegelte das allgemeine Wachstum desjenigen Teils der Bevölkerung, der in Beziehung zu Industrie und Handel stand — für Rechnung derjenigen Bevölkerungsschicht, die in der Landwirtschaft beschäftigt war. Daher ist die Erforschung des Fragenkomplexes über die Entstehung der Bevölkerung Tallinns von ausserordentlicher Bedeutung für die Erforschung der Geschichte Estlands im Ganzen.

In dem Zeitabschnitt 1863—1897 war der Anteil der städtischen Bevölkerung im Verhältnis zur allgemeinen Einwohnerschaft Estlands von 8,8 auf 19,2 Procent angestiegen. Im Russischen Imperium

betrug diese Kennziffer im Jahre 1897 13 Procent. Zum Jahre 1914 erreichte der Anteil der Stadtbevölkerung in Estland bereits 22 Procent — gegenüber 15 Procent für das gesamte Russische Reich.

Nach Vollendung des Baus der Baltischen Eisenbahnlinie und der dadurch erzielten besseren Verbindung mit den Innengouvernements Russlands kann ein besonders rasches Ansteigen der Einwohnerzahl Tallinns beobachtet werden. In den Jahren 1871—1881 betrug der durchschnittliche Bevölkerungszuwachs Tallinns, bedingt durch den raschen Aufschwung des Handels, 5,7 Procent pro Jahr.

In den Jahren 1881—1897 tritt zeitweilig eine Verlangsamung im Tempo des Bevölkerungszuwachses ein (die durchschnittliche Jahresziffer beträgt bloss 1,8 Procent), wogegen zum Ende des Jahrhunderts, als die Entwicklung des Kapitalismus in Russland ins Stadium des Imperialismus eingetreten war, erneut ein rascheres Wachstum der städtischen Einwohnerschaft einsetzt. Diese Zunahme erfolgte vorwiegend auf Grund der Entwicklung der Industrie.

Eine Widerspiegelung dieser Bevölkerungszunahme der 70-er Jahre finden wir übrigens auch in der Bevölkerung des zahlenmässigen Bestandes der Steuergemeinde (Anlage 2). Die zu Beginn der 80-er Jahre einsetzende schwere und langandauernde Wirtschaftskrise führt jedoch wieder zu einer Verringerung der Anzahl der Personen, die in die Steuergemeinde einbezogen werden. In den Jahren 1871—1881 war Tallinn um 16.718 Einwohner reicher geworden, doch brachten die nächsten Jahre 1881—1889 einen Zuwachs von lediglich 7041 Personen.

Der Zufluss neuer Einwohner setzte fast vollständig aus, und die Bevölkerungszunahme gründete sich vorwiegend auf die Geburtenziffern.

Ein besonderes Kapitel in der Geschichte Tallinns bilden die dem Ersten Weltkriege vorangehenden Jahre, wie auch die Kriegsjahre selbst, in denen die Gründung von Schiffswerften und die Anlage der Seefestung zahlreiche Arbeitskräfte in die Stadt heranzogen. So z. B. wird für das Jahr 1913 ein Ansteigen der Tallinner Einwohnerschaft um 12,9 Procent verzeichnet. Anfang 1917 zählte Tallinn insgesamt 159.193 Einwohner (Anlage 1.). Demzufolge war im Zeitabschnitt 1871—1917 die Bevölkerung der Stadt um 130.031 Personen, oder etwa um das Fünffache, gewachsen, wobei der natürliche Zuwachs sich auf 18.920 Personen bezifferte. Nachdem Tallinn zu Beginn des Jahres 1918 von deutschen Truppen okkupiert worden war, sank die Bevölkerungsziffer, um erst gegen Ende der bürgerlichen Periode wieder annähernd das Niveau von 1917 zu erreichen.

Der natürliche Bevölkerungszuwachs war nur gering (Tabelle 2.), die Zahl der Einwohnerschaft wuchs vorwiegend durch Zufluss von aussen her. Begünstigt wurde dieses einerseits durch die Entwicklung der kapitalistischen Beziehungen im Dorf und die Differenzierung des Dorfes, und andererseits — durch das Wachstum von Industrie, Transportwesen und Handel, was die Arbeitskräfte vom Lande in die Stadt lockte. Die Bewegungsfreiheit der ländlichen Bevölkerung wurde durch das 1863 erlassene Passgesetz (Anlage 2) und die günstigeren Transportbedingungen, die im letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts durch Anlage, bzw. Ausbau des Eisenbahnnetzes, geschaffen wurden, wesentlich erleichtert.

Unter den bis zu den 80-er Jahren nach Tallinn zugewanderten Personen vom Lande dominierten Männer.

In den 80-er Jahren sinkt diese Ziffer schroff ab, wobei entsprechend der Anteil der zugewanderten weiblichen Arbeitskräfte wächst, obgleich auch diese letztere Ziffer etwas niedriger liegt.

Über die mechanische Bewegung der Tallinner Bevölkerung in den Jahren 1912—1917, d. h. für diejenige Jahre, wo die Zahl der Einwohner der Stadt sich besonders schnell vergrösserte, verfügen wir über genauere Angaben. In diesem Zeitabschnitt (das Jahr 1914 nicht inbegriffen) wuchs die Einwohnerschaft Tallinns auf Kosten der Zuwanderung aus anderen Ortschaften um etwa 10—15 tausend Personen pro Jahr.

Die überwiegende Mehrzahl der Zugewanderten gehörte dem Bauernstande an. Aus der Zahl der 11.575 Personen, welche sich 1912 in Tallinn angesiedelt hatten, waren 9834, d. h. 85 Procent — Bauern. Im Jahre 1913 betrug die entsprechende Kennziffer 87,1 Procent. Den restlichen, ziemlich unbedeutenden Teil der Zugewanderten bildeten Angehörige des Adels, Beamte, Kaufleute und sonstige Städter, auch Ausländer.

Am lebhaftesten war der Zuzug nach Tallinn aus den benachbarten Bezirken — den Gemeinden des Kreises Harjumaa (Harrien), wie z. B. Hageri, Keila, Nissi, Jõeletme, doch stammten viele Umsiedler auch aus dem Kreise Läänemaa (der Wiek). Anfang der 70-er Jahre siedelten sich zahlreiche Einwohner der Gemeinde Kullamaa (Goldingen) in Tallinn an, da Kullamaa eine der am dichtesten bevölkerten Ortschaften des Kreises Läänemaa darstellte. Bedeutend weniger Umsiedler lieferten die Kreise Järvamaa (Jerwen) und Virumaa (Wierland). Fast vollständig fehlten Umsiedler von der Insel Hiiumaa (Dagö), da die Mehrzahl der Inselbewohner Beschäftigung in der Hiiumaa-Kärdlaschen (Dagö-Kertelschen) Tuchmanufaktur, bzw. in

der Stadt Haapsalu (Hapsal), fand und damit ihre Heimatinsel von der relativen Übervölkerung bewahrte.

Den Zuzug von Einwohnern nach Tallinn deckte, ausser dem Estländischen Gouvernement, auch das Gouvernement Livland, obwohl zu beachten ist, dass Angehörige der im südlichen Teil des estnischen Territoriums von Livland ansässigen Bevölkerung auch gern nach Riga übersiedelten und Einwohner des westlichen Teils — nach Pärnu (Pernau). Die Zunahme der Bevölkerungsziffer Tallinns wurde nicht unwesentlich durch den Zuzug von Bauern des Estländischen Gouvernements, sondern auch durch Einwanderer aus anderen Gouvernements Russlands, besonders des Petersburger Gouvernements, und auch Finnland, beeinflusst.

Nach Massgabe seines Wachstums übt Tallinn immer grössere Anziehungskraft auch auf die Bewohner weitergelegener Ortschaften aus. Wenn im Jahre 1871 von der Tallinner Einwohnerschaft 271 Personen (2,5%) der Petersburger Steuergemeinde angehörten und 575 Personen (ca 5,2%) den Steuergemeinden der anderen Gouvernements des zaristischen Russland, so betragen die Kennziffern für das Jahr 1881 entsprechend 815 (3,7 Procent) und 2174 (9,8 Procent).

Laut Angaben der Volkszählung von 1897 umfasste die Einwohnerschaft Tallinns auch 41028 (63,5 Procent) von auswärts zugezogener Personen; von diesen stammten aus dem Estländischen Gouvernement 25.044 Personen (38,8 Procent), aus den anderen Gouvernements Russlands 15.063 Personen (23,2 Procent) und aus anderen Ländern 921 Personen (1,5 Procent). Aus den Gouvernements des Europäischen Russland (das Gouvernement Estland nicht inbegriffen) stammten 13.606 Personen; von diesen entfallen auf das Gouvernement Livland 4.279 Personen (31,4 Procent), auf das Petersburger Gouvernement 3414 Personen (25,1 Procent) und auf das Gouvernement Kurland 91 Personen (0,7 Procent). Die restlichen 5822 Personen (42,8 Procent) entstammten anderen Gouvernements des Europäischen Russland.

Zusammenfassend muss betont werden, dass die Entwicklung Tallinns gleichzeitig in verschiedener Richtung erfolgte: einmal — als Zentrum eines Agrar-Hinterlandes, zum anderen — als Industriestadt mit weitreichenden wirtschaftlichen Beziehungen und einem grosszügig angelegten Aussenhandelshafen. Der Zuwachs der Stadtbevölkerung gründete sich jedoch in den Jahren 1871—1917 vorwiegend auf die Migration der örtlichen Landbevölkerung. In der Zeit des Imperialismus, insbesondere aber am Vorabend des Ersten Weltkrieges und während der Dauer desselben, erhöht sich wesentlich der

Zustrom von Einwanderern aus den Gouvernements des Europäischen Russland, zu allererst aus dem benachbarten Petersburger Gouvernement.

Wesentliche Veränderungen sind in dem erwähnten Zeitabschnitt auch auf dem Gebiet der nationalen Zusammensetzung der Tallinner Bevölkerung zu verzeichnen. Zahlenmässig überwogen die Esten: vor dem Ersten Weltkriege betrug ihr Anteil über 70 Procent. In den Kriegsjahren sinkt der relative Anteil der Esten an der Bevölkerungsziffer Tallinns und erreicht im Jahre 1917 nicht einmal 60 Procent, obwohl die absolute Zahl der estnischen Einwohnerschaft in dem Zeitabschnitt 1913—1917 von 83.133 auf 90.000 Personen angestiegen war. Der Grund für das Absinken der relativen Kennziffer liegt in dem Umstande, dass die Gründung grosser Schiffswerften in Tallinn viele Arbeiter aus den zentralen Gouvernements des zaristischen Russland nach Tallinn führte. Ausserdem ergoss sich hierher eine Lavine von Kriegsflüchtlingen, besonders aus Lettland (im Jahre 1917 wurden in Tallinn ca 10 tausend Kriegsflüchtlinge gezählt, die in der Mehrzahl dem lettischen Volkstum angehörten).

Die Zunahme der russischen Bevölkerung Tallinns erfolgte in gleichem Verhältnis zur allgemeiner Zunahme der Stadtbevölkerung. Eine schroffe Zunahme der russischen Bevölkerung ist lediglich in den Jahren des Ersten Weltkrieges zu verzeichnen. Im Jahre 1917 erreichte der Anteil der russischen Stadtbevölkerung 25,6 Procent. Gleichzeitig mit dem zahlenmässigen Wachstum der estnischen und russischen Bevölkerung Tallinns sinkt die Zahl der Vertreter der deutschen Nationalität. Im Jahre 1917 betrug der Anteil der Deutschen an der Stadtbevölkerung bloss 8,3 Procent, gegen 34,4 Procent im Jahre 1871.

Das zweite Hauptstück des Buches beleuchtet die innerhalb der Arbeiterklasse, der Bourgeoisie und der mittleren kleinbürgerlichen Schichten der Tallinner Einwohnerschaft stattgefundenen Veränderungen.

Den zahlreichsten und führenden Trupp der estnischen Arbeiterklasse bildete das Proletariat der Stadt Tallinn, des administrativen Zentrums des Gouvernements Estland.

Der wichtigste Grund zur Entstehung des Tallinner Proletariats lag in der Umsiedlung der verarmten Landbevölkerung in die Städte. Die Rolle anderer Quellen — z. B. der aus verarmten Handwerker- und Fabrikarbeiterfamilien stammenden Arbeiter — war hier verhältnismässig unbedeutend. Dieses wäre durch Folgendes zu erklären: erstens war das Handgewerbe in Estland bedeutend weniger ent-

wickelt als in den zentralen Gouvernements Russlands, zweitens aber bildete die Mehrheit der Arbeiter in Tallinn die erste Generation des Proletariats. Ein stürmischer industrieller Aufschwung begann hier erst in den siebziger Jahren, nach der Inbetriebnahme der Baltischen Eisenbahn. Das Tallinner Proletariat setzte sich auch aus Russen und aus Vertretern anderer Nationen zusammen, wobei dieser Prozess im ersten Weltkriege seinen Höhepunkt erreichte.

1871 betrug die Anzahl der Arbeiter (Familienmitglieder einbegriffen) ca 20 200. Diese Zahl bildete bis auf 70 % der Städtewohnerschaft. Die Entwicklung des Kapitalismus in Tallinn hatte erst begonnen. Die Avantgarde der Arbeiterklasse — die Fabrikarbeiter (5,1 %) zusammen mit den Bauarbeitern (10,3%) — bildete bloss 15,4% des Tallinner Proletariats.

Die Zahl der Dienstboten betrug ca 36% der Arbeiterschaft der Stadt; die Dienstboten waren vorwiegend Esten. Der Anteil der Tagelöhner und der unqualifizierten Arbeiter betrug 16,4%. Es waren Leute ohne ständige Arbeit und Einkommen, deren Existenz ganz vom Zufall abhing. Anfang der siebziger Jahre waren verhältnismässig wenige im Transport und im Verkehrswesen tätig (3,5%). Im Handwerk beschäftigte Lohnarbeiter bildeten 10,3% der gesamten Arbeiterschaft der Stadt.

Bis zum Jahre 1897 stieg die Zahl des Tallinner Proletariats (Familienmitglieder einbegriffen) auf ca 36 tausend. In der Gesamtzahl der Stadtbevölkerung sank der Anteil der Arbeiterklasse von ca 70 auf 61,2%, welcher Umstand durch eine intensive Verstädterung zu erklären ist. Seit den siebziger Jahren übersiedelte eine Menge Landleute in die Stadt. Die kapitalistische Industrie Tallinns war damals noch nicht imstande so viel Arbeitskräfte zu beschäftigen. Wenn im Jahre 1871 die Fabrikarbeiter bloss 2,5% des gesamten Stadtproletariats bildeten, so erreichte diese Zahl im Jahre 1897 bereits 11,0%. Unmittelbar vor der Oktoberrevolution betrug die Zahl des Tallinner Proletariats (Familienmitglieder einbegriffen) etwa 100—110 tausend, was somit ca 63—69% der Stadtbevölkerung ausmachte.

Die Zahl der in der Grossindustrie beschäftigten Arbeiter (ohne Familienmitglieder) betrug etwa 30 tausend, d. i. ca 30,0%.

Eine Gegenüberstellung der Zahlen der in der Grossindustrie in den Jahren 1871 und 1917 beschäftigten Arbeiter zeigt, dass sie im Jahre 1917 60-mal zahlreicher waren. Sehr bedeutend stieg ihre Zahl seit dem Beginn der zweiten Hälfte der achtziger Jahre. 1879 waren in Tallinn 1004 Fabrikarbeiter, 1890 aber 1574 und 1897 bereits 4000. Der Zuwachs betrug also im Verlaufe von achtzehn Jahren 398%. In

demselben Zeitabschnitt stieg der Anteil Tallinns an der Gesamtzahl der Fabrikarbeiter Estlands von 10% im Jahre 1879 auf 16,6% im Jahre 1894.

Im letzten Viertel des vorigen Jahrhunderts entwickelte sich in Estland ein Industriezweig von grösster Bedeutung. — der Maschinenbau, dessen Hauptzentrum Tallinn wurde.

Die in der Metallbearbeitung und im Maschinenbau beschäftigten Arbeiter errangen unter den Industriearbeitern Tallinns das Übergewicht: 73,7% im Jahre 1879, 68,7% im Jahre 1884 und 65,4% im Jahre 1890.

Die Tallinner Industrie hatte ihre Aufstiege und Krisen zur gleichen Zeit mit dem ganzen zaristischen Russland, was natürlich zu merklichen Schwankungen der Arbeiterzahl führte.

Ein neuer industrieller Aufschwung begann um die Jahrhundertewende, in den Jahren des Überganges vom vormonopolistischen Kapitalismus zum Imperialismus; er beschleunigte die Entwicklung des Proletariats in Tallinn geradezu sprunghaft. So zählte man in Tallinn 1901 bereits 10 tausend Fabrikarbeiter. Neben dem raschen Aufstieg der Industrie erreichte auch die Konzentration der Industrie eine hohe Stufe. 1900 arbeiteten von den 7900 Arbeitern der Grossindustrie Tallinns 3328, d. i. 42,1%, in Unternehmen, welche über 1000 Arbeiter beschäftigten.

Im selben Jahre bildeten die Fabrikarbeiter Tallinns bereits 33% der Gesamtzahl der Industriearbeiter Estlands.

Die nächste Periode eines industriellen Aufschwungs und folglich auch einer weiteren Vergrösserung der Arbeiterklasse begann vor dem Ersten Weltkriege, da Tallinn nun wieder eine Station der Baltischen Flotte wurde und die zaristische Regierung beschlossen hatte, hier im Rahmen des vorgesehenen «kleinen Programms» bedeutende Schiffswerften zum Bau von Kriegs- und Handelsschiffen zu errichten. Die Errichtung der Schiffswerften, des Kriegshafens und der Festung verschaffte Arbeit für mehrere Industrieunternehmen. Ausser den Unternehmen der Grossindustrie entstanden durch die Initiative der estnischen Burgeoisie auch kleinere Unternehmen.

1913 betrug die Zahl der Industriearbeiter Tallinns ca 16 300, doch in den Vorkriegsmonaten von 1914 — 18 600. In diesen Jahren entwickelte sich der Schiffbau zum wichtigsten Zweig der estnischen Wirtschaft. Ende 1916 waren in demselben 36,2% des estnischen Industrieproletariats beschäftigt. Die Gesamtzahl der Industriearbeiter in Tallinn betrug in den Jahren 1916—1917 30 tausend, was nahezu 60% aller Fabrikarbeiter Estlands ausmachte.

Der Zahl des Industrieproletariats nach stand Tallinn unter den estnischen Städten an erster Stelle.

Von den 30 tausend Industrieproletariern arbeiteten in Unternehmen mit mehr als 500 Arbeitern ca 85,7%, in Unternehmen mit mehr als 1000 Arbeitern ca 76,7%.

Also zeichnete sich die Industrie Tallinns vor der Revolution durch eine äusserst starke Konzentration des Proletariats aus.

In den genannten Jahren wuchs unter dem Proletariat Tallinns der Anteil der Russen und Letten merklich. Es vergrösserte sich auch die Zahl der Frauen, die in der Industrie anstatt der mobilisierten Männer arbeiteten. Doch blieb hier die Rolle der Frauen trotzdem unwesentlich, da Tallinn sich vor allem als Zentrum der Metallbearbeitungsindustrie und des Maschinenbaus entwickelte.

Gleichzeitig mit dem quantitativen Zuwachs des Tallinner Proletariats fanden hier auch bedeutende qualitative Änderungen in dessen Bestand statt. Vor allem verstärkte sich der Kern der Arbeiterklasse, das Proletariat der Fabriken, das unter der Leitung der Bolschewistischen Partei ein hohes Niveau des Klassenbewusstseins und der Organisiertheit erlangte.

Auch die Bourgeoisie wird, vor allem, vom sozialen Gesichtswinkel betrachtet. Zunächst werden die Entstehungsquellen der Bourgeoisie festgestellt: das örtliche Kleinbürgertum, die Handwerker und Hausbesitzer der Epoche des Feodalismus machten im Laufe der Zeit einen Prozess der Verbürgerlichung durch. Die Tallinner Bourgeoisie nahm in sich auch zahlreiche russische Beamte und Militärpersonen auf, welche in der Stadt Häuser und kleine Unternehmen erworben hatten und nach der Verabschiedung aus dem Dienst allmählich der Verbürgerlichung unterlagen. Nicht unberührt von einer solchen Verbürgerlichung blieben auch Vertreter des örtlichen deutschen Adels, der im allgemeinen das Gepräge des Feodalismus zu bewahren suchte.

Im Jahre 1871 zählt Tallinn unter seinen Einwohnern etwa 1900 Bourgeois, einschliesslich Familienangehörige, (also etwa 6,6 Procent der ständigen Stadtbewohner).

Im Buche wird, ferner, auch die Lage der Immobilienbesitzer ausführlicher betrachtet, da die estnische nationale Bourgeoisie sich vor allem gerade aus Hausbesitzern und Grundstückeigentümern zusammensetzte.

Konkret, den einzelnen Stadtteilen nach, wird auch die Frage der Entstehung der nicht-estnischen Bourgeoisie untersucht. Die Rolle

der Immobilienbesitzer wird vorwiegend anhand der im Fonds (N-229) der Stadt-Kasse des Tallinner Stadtarchivs erhaltenen Grundbesitzer-Listen sowie der Materialien der Volkszählungen von 1871 und 1881 charakterisiert.

Zu Ende des vorigen Jahrhunderts zählte die Tallinner Bourgeoisie bereits 5400 Personen — oder 9,2 Procent der gesamten städtischen Bevölkerung. Zu bemerken ist, dass die estnische nationale Bourgeoisie einstweilen nur in der Sphäre des Handels und Hausbesitzes dominierte. Der Weg zu Industrie und Bankwesen blieb ihr vorläufig noch verschlossen.

Im Jahre 1904 errang die estnisch-russische Bourgeoisie eine vorherrschende Stellung in der Tallinner Städtischen Selbstverwaltung. Dieses Ereignis wurde von den bürgerlichen Historikern als Wendepunkt in der Geschichte Tallinns gewertet. In Wirklichkeit jedoch war die Macht in der Stadt von einer Ausbeutergruppe in die Hände anderer Exploiteure übergegangen, ohne dass dieses Ereignis irgendwelche sozial-ökonomische Bedeutung gehabt hätte. Nachdem die estnische Bourgeoisie in Tallinn zur Macht gekommen war, sorgte sie fleissiger als ihre Amtsvorgänger für eine Verbesserung der kommunalwirtschaftlichen Einrichtungen der Stadt, doch geschah dieses hauptsächlich in der Absicht, sich bei den Volksmassen Popularität zu verschaffen. Der Gedanke an eine Verminderung der Ausnutzung des Proletariats und die Aufbesserung der Lebensbedingungen der Schaffenden Tallinns lag der Bourgeoisie selbstverständlich fern. In den Revolutionstagen des Jahres 1905 enthüllte die estnische Bourgeoisie ihr wahres — massenfeindliches Gesicht.

In der Zeit des Imperialismus (bis 1917, insbesondere aber während des Ersten Weltkrieges und den demselben vorangehenden Jahren) erfolgt, bedingt durch den wirtschaftlichen Aufschwung, die Konsolidierung der ökonomischen und politischen Kräfte der estnischen Bourgeoisie. Ihre Landsleute — die Proletarier, erbarmungslos exploitierend, danach strebend, die Deutschen aus dem Wege zu räumen, und mit dem Zarismus liebäugelnd, sucht die Spitzengruppe der estnischen Bourgeoisie ihre Positionen zu festigen. Am Vorabend der Oktoberrevolution umfasst die Bourgeoisie Tallinns etwa 7.500 Personen (4,7 Procent der Bevölkerung).

Die kleinbürgerlichen Elemente Tallinns erhielten Auffüllung aus dem Kreisen wohlhabender Bauern, die in der Stadt Häuser oder kleine Unternehmen erwarben. Die zweite wichtige Quelle zur Entstehung der mittleren Bevölkerungsschichten in Tallinn bildeten die Handwerker und Kaufleute — gesellschaftliche Gruppen, deren Entwicklungsgeschichte mit ihren Wurzeln auf das Feudalsystem zurück-

greift. Die dritte Quelle, aus der das Kleinbürgertum Zufluss erhielt, bildeten die Arbeiteraristokratie sowie verarmte Vertreter des deutschen Adels und anderer Bevölkerungsschichten (ein grosser Teil der Beamten und der bürgerlichen Intelligenz und drgl.).

Laut Angaben der Volkszählung von 1871 und anderen Archivmaterialien kann die Höchstzahl der Angehörigen der mittleren Bevölkerungsschichten auf etwa 4600 Personen — 16 Procent der gesamten Einwohnerschaft Tallinns geschätzt werden. Die Mehrzahl des Kleinbürgertums setzte sich aus sozialen Gruppen zusammen, die ihren Ursprung im Feudalsystem hatten.

Des weiteren wird im Buche der berufliche u. nationale Bestand der mittleren Bevölkerungsschichten betrachtet. Im Verlauf einer Analyse der Lage der derzeitigen Handwerker gibt der Verfasser einen kurzen Überblick über den Zerfall der Zünfte.

Die allgemeine Stärke des Tallinner Kleinbürgertums zum Vorabend der Oktoberrevolution kann auf 41.500 Personen, d. i. 26,1 Procent, geschätzt werden. Im Vergleich zum Ausgangspunkt unserer Betrachtungen — dem Jahre 1871, ist die Zahl der Kleinbürger in Tallinn mehr als um das Neunfache gewachsen.

Das Tallinner Kleinbürgertum stellte eine Macht dar, mit welcher das örtliche Proletariat in seinem Kampf gegen die Bourgeoisie ernstlich zu rechnen hatte. Gleichzeitig bestätigen die obenangeführten Angaben über Tallinn die in der sowjetischen Geschichtsforschung verbreitete Auffassung, dass in den estnischen Städten das Kleinbürgertum in dem der Oktoberrevolution vorangehenden Zeitabschnitt einen bedeutenden Einfluss besass.

Im Verlaufe des betrachteten Zeitabschnitts 1871—1917 hatten sich in Tallinn endgültig alle Grundelemente der kapitalistischen Gesellschaft herausgebildet.

Tallinn, das Zentrum des Estländischen Gouvernements, war zum Zentrum des wirtschaftlichen und gesellschaftlich-politischen Lebens für ganz-Estland geworden. Hier entstanden die Grundkräfte der estnischen Bourgeoisie und des estnischen Proletariats. Im Verlauf eines halben Jahrhunderts war Tallinn zur Stadt herangereift, in deren Mauern sich die Zukunft des gesamten estnischen Volkes entschied. Am Oktober-Vorabend stützte sich die Arbeiterklasse Tallinns auf die stärksten Positionen und dieses war ausschlaggebend für den Sieg der sozialistischen Revolution auch in Estland.

SISUKORD

Lugejale	7
Linn ja tema elanikkond	15
1. Territoorium	15
2. Elanikkond	23
Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus	45
1. Töölised	45
2. Kodanlased	72
3. Keskkihid	100
Tagasisivaade	113
Lisad	119
Venekeelne resümee	141
Saksakeelne resümee	150

Пуллат Раймо Николаевич
 О ТАЛЛИНЕ И ТАЛЛИНЦАХ
 Сдвиги в социальном составе населения города
 за период 1871—1917 гг.
 На эстонском языке
 Оформление: В. Ася
 Издательство «Ээсти Раамат»
 Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja H. SEPING
 Kunstiline toimetaja L. KRUUSMAA
 Tehniline toimetaja Ü. LAUL
 Korrektorid M. LAIDO ja M. SEPP

Ladumisele antud 6. IV 1966. Trükkimisele antud 13. IX 1966. Paber 54 × 84, 1/16.
 Trükipoognaid 10 + 12 lisa. Tingtrükipoognaid 9,7. Arvestuspoognaid 12,07. Trüki-
 arv 6000. MB-08909. Tellimise nr. 2737. Hans Heidemanni nimeline trükikoda,
 Tartu, Ülikooli 17/19. II

Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik.

Hind rbl. 1.03

A-28059

68678

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00346319 9